
PSIXOLOGİYA

JURNALI

E l m i - p r a k t i k j u r n a l

1999-cu ildən nəşr olunur

2011 №2

3 ayda bir dəfə nəşr olunur

ÜMUMİ PSIXOLOGİYA

Redaksiyadan	3
<i>Семенов С.И.</i>	
Ода творчеству	4
<i>Əfəndiyeva G.E.</i>	
Şəxsiyyət mədəniyyət kontekstində.....	13
<i>Abdullayeva Ş.Y.</i>	
Yönəlişlik probleminin müqayisəli təhlili (Şərq və Qərb kontekstində)...30	
<i>Muradzadə V.A.</i>	
Turizm fəaliyyətində idarəetmə etikasını və işgüzar münasibətlərin formallaşdırılması.....	39
<i>Verdiyeva L.Ə.</i>	
A.Bakıxanovun etik-psixoloji görüşləri.....	50
<i>Axundzadə H.T.</i>	
Valideyn-övlad münasibətlərində valideyn şəxsiyyətinin rolu	58
<i>Мансурова С.И.</i>	
Bədii yaradıcılıq prosesinin psixoloji məzmunu	67
<i>Mustafayeva G.N.</i>	
Müasir informasiya texnologiyalarından istifadənin psixoloji məsələləri	75
<i>Гусейнова Д.Э.</i>	
Роль отца в личностном, интеллектуальном и нравственном становлении ребёнка.....	83

SOSIAL PSIXOLOGİYA

Мамаева Н.А.

Стресс как проблема XXI века91

Бунятова А.Р.

Социальное творчество детей дошкольного возраста, как фактор
успешной самореализации личности99

Nağıyeva V.Q.

Mentalitetin müasir mədəni və sosial-psixoloji meyarları106

Məsturə Sədaqət

Hamiləlik dövründə qadınların özünü dərkətməsinə təsir göstərən
amillərin sosial-psixoloji təsiri.....116

Ибрагимова Ч.Э.

Семья как предмет исследования в психологии124

**İsayeva P.T., Yusubova S.F.,Hümbətov R.A.Eyvazova A.M.,
Oruczadə O. İ.**

Nəqliyyatda aqressiyanın sosial-psixoloji tədqiqinə dair134

PEDAQOJİ PSIXOLOGİYA

Abbaszadə S.Ə.

Urmiya universitetinin tələbələrinin təhsilinin inkişafına əyləncəli
texniki vasitələrin təsirinin müqayisəsi və araşdırılması.....140

KLİNİK PSIXOLOGİYA

Qədirova K.Q.

Tələbələrin psixosomatik problemləri və onların profilaktikasına
integrativ yanaşma 152

Əziz oxucular,

Professor Səməd Seyidovun yaradıcılıq psixologiyasına həsr etdiyi yeni əsərini böyük məmnuniyyətlə sizin diqqətinizə təqdim edirik. Bu yaxınlarda prof. Səməd Seyidovun “Yaradıcılığın fenomenologiyası” monoqrafiyası Bakıda və Moskvada nəşr edilmişdir. Elm ictimaiyyəti arasında maraqla qarşılanmış bu əsərdə müəllif yaradıcılığın psixologiyasını yeni yanaşma baxımından nəzərdən keçirmiş, bəzi mübahisəli məsələlərə aydınlıq gətirmiş və yaradıcı şəxsiyyətin yeni tipologiyasını vennişdir.

Məsələ burasındadır ki, həmin əsərin təhlili müəllifin özünün geniş yaradıcılıq imkanlarına malik şəxsiyyət olduğunu aydın şəkildə göstərir. Əlbəttə, yeni elmi fikirlərin ortaya çıxarılması yaradıcılıq fəaliyyətinin məhsuludur və şəxsiyyətin yaradıcılıq imkanlarının göstəricisidir.

Prof. Səməd Seyidov yaradıcılığın fenomenologiyasını Qədim Şərq ənənələrinə uyğun olaraq özünəməxsus orijinal bir üslubda nəzmə çəkmiş və ortaya maraqlı yeni bir əsər qoymuşdur. İlk misralardan oxucunu cəzb edib şəriyyət dünyasından keçirərək elmi məqamlara çatdıran bu

əsər həm elmi, həm də bədii dəyərinə görə seçilir.

Bədii dildə qələmə alınmış əsərdə yaradıcılıq prosesinin genezisi, yaranma məkanları mənalandırılmış, qədim Hindistanda, Çində, Yunanıstanda, Romada eyni zamanda orta əsrlərdə Azərbaycanın fəlsəfi fikrinə öz əksini tapmış yaradıcılıq ideyaları təhlil olunmuşdur. Geniş təfəkkür, təxəyyül və kreativ xüsusiyyətləri özündə əks etdirməklə müəllif, “Yaradıcılıq haqqında oda” şeirində yaradıcılığın səbəb və nəticələrini göstərir, yaradıcılığın “Yaradana” aid olması qənaətinə gəlir. Əsərin başlıca qayəsi ondan ibarətdir ki, yaratmaq böyük sevinc, sosial ölümsüzlüyə nail olmaqdır.

Şeirdə müəllifin haqq axtarışı özünü yaradıcılıqda tapır. Haqqa qovuşmağın, onu dərk etməyin yolunun yaradıcılıqdan keçdiyini müəllif nəzm vasitəsilə poetik dildə ifadə edir. Olduqca zəngin təxəyyül və orijinal təfəkkür üslubunda yazılmış bu şeir də müəllif psixoloji hadisələrə yeni yanaşma sərgiləyə bilmişdir.

«Psixologiya jurnalı»nın redaksiya heyəti müəllifə yeni yaradıcılıq uğurları arzulayır.

Redaksiyadan

ОДА ТВОРЧЕСТВУ

Самед Сеидов

*Ректор Университет Иностранных Языков,
доктор психологических наук, профессор*

<i>Я рассказать хочу друзья</i>	<i>Возникновение наук и поиски</i>
<i>историю одной</i>	<i>безликих</i>
<i>Проблемы сотни лет назад воз-</i>	<i>Божественных идей, возникших</i>
<i>никающую с душой</i>	<i>в кельях тихих</i>
<i>Бессмертная уже тогда манила</i>	Индия
<i>с головой</i>	<i>Начнем, пожалуй, с Индии –</i>
<i>Мужей, желающих постичь суть</i>	<i>таинственной страны</i>
<i>жизни непростой</i>	<i>В ней чудным, необычным все</i>
<i>Тогда во глубине веков, не ведая</i>	<i>уголки полны</i>
<i>другого</i>	<i>И к душам отношения на первый</i>
<i>Мудрец китайский и гуру и ученик</i>	<i>взгляд странны</i>
<i>Платона</i>	<i>Они в тела различные вселяться</i>
<i>Трактаты сочиняли, как</i>	<i>там вольны</i>
<i>вознестись до бога</i>	<i>Пред взором нашим открывается</i>
<i>И как творить не хуже, чем</i>	<i>могучая река</i>
<i>матушка - природа</i>	<i>Она – спасение душ индусов,</i>
<i>В миру у каждого из нас немало</i>	<i>святы ее берега</i>
<i>совпадений</i>	<i>Ей миллионы жизней отдать</i>
<i>Одно из них представил я, не видя</i>	<i>спешат сердца</i>
<i>объяснений</i>	<i>Пред нею Будда меркнет</i>
<i>Ведь не дано всегда понять</i>	<i>в ипостаси творца</i>
<i>причины откровений</i>	<i>Пытаясь осознать себя</i>
<i>Но попытаться их найти нам</i>	<i>в структуре мироздания</i>
<i>нужно без сомнений</i>	<i>Буддист систему создает</i>
<i>Мы постараемся узреть в лесах</i>	<i>Ведического знания</i>
<i>и джунглях диких</i>	<i>В себе блуждающий аскет он</i>
<i>Цивилизации, миры и творчество</i>	<i>указал знаменья</i>
<i>великих</i>	<i>Определившие наук дальнейшее</i>
	<i>движение</i>

Непостижимо, что в строках
Индийских манускриптов
Найти нам удалось следы
сегодняшних транскриптов
В них описания даны присущих
нам пороков
Звучат они пронзив века как
голоса пророков

Человеческие пороки

Они нам шепчут сквозь года,
что человек порочен
Он ошибается всегда и быть
не может точен
Ему довериться нельзя,
не совершенен очень
Но мы слушаемся их, как и
должно быть впрочем
Есть в человеке качество,
так учит нас Гуру
Обманывать, дурачиться и
фальши лить слезу
Ведь в помыслах людских
не так-то просто глазу
Увидеть лжи нутро, невидимое сразу

Мы смотрим в мир и видим то,
чего там просто нет
Мы под влиянием мечты живем
уж много лет
Она сильна и так сладка, что
часто человек
Попав в иллюзию, готов с ней
скоротать свой век

Мое свободное сознание
Создатель заточил в тюрьму
В нем окна- запах, слух в нем
стены, я в этом здании живу
Его я вижу, осязаю, его
попробовать могу
Но знаю точно, что покину его
тогда, когда умру
Как выжить божьему созданию,
коль он так слаб и одинок
Просить простить его пороки
иль за спиной держать клинок
Как защититься, уберечься
душевный обрести покой
Не ждать божественной десницы,
ее достать своей рукой !!!

Свой разум, тело тренируя,
себя ты должен сотворить
Забывать друзей, контакты
близких и голодом себя морить
И в положении цветка
приблизиться к блаженству,
Такой единственный твой путь
к земному совершенству

Китай

Четыре основных порока
индийский маг нам описал
Не ведал он, что рядом сбоку
мудрец китайский рассуждал
Он также объяснить пытался
проблемы нашего бытия
Искал источник совершенства
в умении Жить и силе Я

*В своих трудах восточный гений
нам истину открыл одну
Чтоб человеком стать достойным,
активным нужно быть ему
Работать над собой упорно,
не подпускать к себе нужду
Но большие быть другим примером,
вокруг себя менять среду
По ходу жизни, говорил он,
три раза будешь ты влюблен
К себе любовью восплаешишь,
коль красотой не обделен
Вторая страсть к другому будет,
ты этим даром наделен
А в истину влюбившись, будешь
к вершинам знаний вознесен*

Греция

*От рек священных, горных круч
с китайскую стеною
На запад путь теперь лежит
к Эгейскому прибою
Здесь два великих грека,
друживших меж собою
Основы создали наук, что знаем
мы с тобою
Они в науку привнеся формальной
логики культуру
Душевных сил сплели букет,
сбрав в единую структуру
Им удалось раскрыть во всем
закон противоречий
Как побуждающий прием
к искусству красноречия*

*В своем трактате о душе
впервые Аристотель
Представил нам души портрет
в анфас и также в профиль
С его идей, с его трудов, покинув
астрологию
Психея в дом родной пришла
в науку психологию*

Арабский восток

*Вобравши силу трех течений
в один большой поток
Арабский мир объединился и
заблистал Восток
В нем к Греции любовь смешалась
с мистицизмом
Учение новое создав, что мы
зовем Суфизмом.
В златых песках Аравии и
в Персии надменной
Опасную черту перешагнул муришуд
Он совершенства гимн создателю
вселенной
Воспел, его творениям словами,
что не мрут
И дервиш, странник дюн
пустынных, себя обожествил
Он “Бога нету кроме Бога”
“Я Бог” словами заменил
Весь мир нам ближнего востока
был поражен тем как
Великий Насими без страха
воскликнул “ан аль хак”*

Да, кожа слезла с его тела, но	Тысячелетия прошли и мы
он живет в веках	поймали нить
В стихах бессмертных,	Как новое создать и ветхость
в хуруфизме, в своих учениках	возродить
Как истину найти теперь	Один феномен лишь не можем
не скрять дорогу	объяснить
Четыре стадии пройди	Как искоркой душа попала в тело
и прикоснешься к богу	жить
На первой стадии человек узнает	
шариат	Она - божественный огонь,
Вторая в сердце восплает,	что освещает путь
то будет тарикат	Движению вперед, ведь жизни
В пучину знаний ты вольешься,	в этом суть
познаешь марифат	Хоть времени стрелу обратно
И богом станешь, коль постигнешь,	не вернуть
что значит хагигат	Пред ней и время голову склонило
	бы на грудь
Но был открыт еще один	
источник вдохновения	У нас внутри огонь горит,
Ключом таинственным он стал	он полыхает сильно
душевного волнения	Его не видно никому, а жжет
Движения, ритмика, слова -	он непосильно
мистический экстаз	Ты должен вынести огонь из
И пред тобою дивные - поэма иль	внутреннего мира
рассказ	Иначе он сожжет его - не
	расцветет Пальмира

II

	Бог каждому дал огонек для
Вот так галопом пронеслась	теплоты душевной
душа по временам	Он в нас внутри как маячок
Она раскрыться обещала	движению полезный
достойнейшим мужам	Но часто гасим мы его, стесняясь
Но слова своего не стала	засветиться
выполнять	Не понимая, что теплу без света
И мы по-прежнему не знаем,	не родиться
где нам ее искать	

Холодный, темный, страшный
мир - его я не молю
Он порождение души, где места
нет огню
Развеять страх, согреть людей и
уничтожить мрак
Возможно, лишь благословив огня
и мысли брак.

III

Ну вот и подошли мы к сегодняш-
нему дню
И ситуация, что говорить, другая
на корню
Сегодня творчества так много,
что всю
Глаголят новое - рождают
“де жа вю”
Воистину, творить не так-то
просто, нет
Не зря слезой умыт шекспировский
сонет
И не случайно гении как Карл Юнг
и Фрейд
Свои таланты отдали, чтоб сей
найти ответ

Так повелитель снов, исследуя печали
С душевных сил стянул различные
вуали
Он в психике нашел пристанище
морали
Оттуда холодом несет как от
морской мистралли

Теперь мы знаем, что в сознании
довлеет Супер-эго
Его влияние сильно, под ним
клокочет Эго
А снизу тайными путями
произрастает Ид
Сплетая уровни корнями садов
Семирамид
Итак, в активности творца
Фрейд видел три причины
И к первой главной относил он
либидо кончину
Когда не можешь полюбить, но
страстью ты гоним
Она в творениях твоих живет как
аноним
Источником больших проблем
всегда считался страх
Одно наличие его надежд сулило
крах
Но по-другому поступил анализа
отец
Он страх с надеждою подвел под
свадебный венец
Их обвенчав, он объявил: “нашел
я, наконец,
Глубокую тоску - она и есть творец”
Но был и третий доминант
в активности творца
Искать его Фрейд предписал нам
в психике юнца
Ведь в нем желание превзойти и
лучше стать отца
Есть вектор роста личности
с начала до конца

IV

И Юнг, и Адлер, и Маслоу искали
 тот же путь
 Как книгу, творческий процесс
 стараясь развернуть
 И со страниц своих учений они
 пытались сдуть
 Все наносное в творчестве его
 раскрыв нам суть

Парадоксы творчества

Но в действиях творца, во всем
 что он создал
 Какой-то странный фон себя нам
 выдавал
 Подобно с нефти вышедший при
 обработке кокс
 Людских творений сущностью
 явился парадокс

О, как привыкли думать мы, что
 истина одна
 Она как светоч в мраке блуждаю-
 щим дана
 Но парадоксы творчества,
 открыв подход другой
 Нам говорят - две истины
 воплощены в одной

Парадокс логики

Вот так, к примеру, творчество
 с мышлением родня

Их связь давно доказана от
 общего корня
 Но вместе с тем известно,
 что творчество порой
 Никак не обосновано мыслитель-
 ной стезей
 Мы знаем, что мышление-
 логический процесс
 У логики с мышлением взаимный
 интерес
 Но если творчество с мышлением
 не связаны всегда
 То алогичность творчества есть
 логика творца

Парадокс морали

Мораль и логика по связям братья
 - близнецы
 Без них амбиции свои не воплотят
 творцы
 Но если творчество отвергнет
 логики канон
 То аморальность творчества
 вступает как закон
 Как творчество могло вдруг амо-
 ральным стать?
 Кто вправе ценность высшую
 огульно осуждать?
 Не тот ли, кто замечен
 в желании создать
 Среду, где невозможно
 противоположному восстать
 Но людям в этом обществе

<i>не надо забывать:</i>	
<i>Где творчество - изгой, беды</i>	Парадокс детерминантов
<i>недолго ждать</i>	<i>У каждого творить есть</i>
Парадокс количества	<i>собственный резон</i>
<i>Есть парадокс количества</i>	<i>И сложно объяснить, возник</i>
<i>у творческих явлений</i>	<i>откуда он</i>
<i>Ведь явно в дефиците число их</i>	<i>Но изыскав мотив, ты будешь</i>
<i>проявлений</i>	<i>удивлен</i>
<i>Но возрастание творчества,</i>	<i>Ведь он не может быть к другому</i>
<i>инсайтов, озарений</i>	<i>применен</i>
<i>Усилят лишь потребность</i>	<i>Да, мотивация творчества –</i>
<i>в количестве творений</i>	<i>феномен непростой</i>
Парадокс Желанности	<i>Источник он развития, не даст</i>
<i>О том, что творчество желанно,</i>	<i>попасть в застой</i>
<i>мы часто говорим</i>	<i>Но обеспечив творчеству</i>
<i>Хваля художника работу,</i>	<i>достойные плоды</i>
<i>его талант боготворим</i>	Парадокс продукта
<i>Но превращая творчество</i>	<i>Чтобы понять творца, ты оцени</i>
<i>в престижа инструмент</i>	<i>творение</i>
<i>Мы выдаем бездарность</i>	<i>В него вложил он труд и все свое</i>
<i>за творческий контент</i>	<i>умение</i>
<i>Да, мы хотим, чтоб все кругом</i>	<i>Но чем доступнее оно и проще</i>
<i>творили чудеса</i>	<i>в обращении</i>
<i>И каждому была доступна</i>	<i>Тем больше автору грозит</i>
<i>творения высота</i>	<i>в истории забвение</i>
<i>Но если людям вдруг раскрыть</i>	<i>Продукты творчества</i>
<i>секрет богов</i>	<i>в наш обиход войдя</i>
<i>Богамы станем мы иль сборищем</i>	<i>Становятся частичкой</i>
<i>рабов?</i>	<i>сегодняшнего дня</i>

<i>И мы не думаем о том, кто нам их</i>	<i>В них могут сочетаться</i>
<i>подарил</i>	<i>различные текстуры</i>
<i>Ведь в них себя, свой мир</i>	<i>И что для смертного немыслимо</i>
<i>создатель растворил</i>	<i>и сложно</i>
<i>Примером ярким могут быть</i>	<i>Для личности творца легко и</i>
<i>творения народа</i>	<i>просто можно</i>
<i>Стихи, сказания, песни,</i>	<i>Так личность у творца энергией</i>
<i>пляс известны нам без рода</i>	<i>полна</i>
<i>Но если глубже заглянуть</i>	<i>Но в тоже время тихая,</i>
<i>в народа эпопею</i>	<i>спокойная она</i>
<i>То в ней конкретный человек</i>	<i>Как дремлющий вулкан в величии</i>
<i>родил сию идею</i>	<i>своем</i>
	<i>Лишь ей известно время, когда</i>
	<i>со сна подъем</i>
<i>Есть у продуктов творчества</i>	
<i>еще один аспект</i>	<i>Да, творческие люди имеют дар ума</i>
<i>Творений нам известных</i>	<i>И интеллект высокий природа</i>
<i>особенный эффект</i>	<i>им дала</i>
<i>Они способны оторвать творца</i>	<i>Но как порой наивны веришители</i>
<i>от окружения</i>	<i>судьбы</i>
<i>Создав вакхический восторг иль</i>	<i>Их развести в два счета нетрудно</i>
<i>бурю возмущения</i>	<i>на бобы</i>
<i>При этом плачь иль смех в толпе</i>	<i>Есть в каждом человеке</i>
<i>не исчезают</i>	<i>особенность мечтать</i>
<i>Они в творение само как корешки</i>	<i>Фантазиям отдаваясь,</i>
<i>врастают</i>	<i>реальность отвергать</i>
<i>Ведь вознеся создателя над</i>	<i>Но у творца свой способ достичь</i>
<i>бренною толпой</i>	<i>объединения</i>
<i>Продукт в себя вобрал людских</i>	<i>Воображения силы с реальностью</i>
<i>идей настрой</i>	<i>суждения</i>

Творческая личность

<i>Во всем парадоксальны творящие</i>	<i>Вот вам еще пример противоречий</i>
<i>натуры</i>	<i>в личности</i>
	<i>Как проявление в общении особой</i>
	<i>атипичности</i>

У творческих людей изгивость с экстраверсией	Когда открылась тайна способности творить
В единстве выступают с глубокой интроверсией	И тут же растворилась, не дав себя схватить
Есть странная особенность у личности творца	Так может и неважно как происходит акт
Она из тайных комнат души нам идет гонца	В котором творчество раскрывается как непреложный факт
Там женское с мужским объединив начало	Куда важней, что ТВОРЧЕСТВО и есть то БОЖЕСТВО
Понять позволят личности с какого плыть причала	Что ЧЕЛОВЕКА СОЗДАЛО, с собой придав РОДСТВО
V	О господи, я знаю как мне тебя найти
Мы можем бесконечно о творчестве писать	Хоть без лица, божественное и не во плоти
И все равно нам тайн его не разгадать	Ведь стоит нам к творениям поближе подойти
Проклятие психологии себя проявит вновь	И дух как деву юную начнет тотчас трясти
Исчезнет все открытое, как первая любовь	Мне кажется, что Бог пристанище нашел
Воспоминанием сладким останутся во мне	В творениях людских, куда он снизошел
Терзания душевные о том тревожном дне	И если говорю «Господь тебя храни» То это значит Творчеством ты сам себя спаси!

ŞƏXSİYYƏT MƏDƏNİYYƏT KONTEKSTİNDƏ

Günay Əfəndiyeva

YUNESKO üzrə Azərbaycan Respublikası

Milli Komissiyasının Birinci katibi

E_mail:gunay.az@box.az

Açar sözlər: *mədəniyyət, şəxsiyyət, şəxsiyyətin "Mən obrazı", siyasi şüur, mədəniyyətlərin konfigurasiyası, fərdi davranış, mədəni müxtəliflik, mədəni irs*

Ключевые слова: *культура, личность, «Я образ» личности, политическая сознания, конфигурация культур, индивидуальное поведение, культурное разнообразие, культурное наследие*

Key words: *culture, the person, «I-image» of the person, political coution, a configuration of cultures, individual behavior, a variety of cultures, a cultural heritage*

Mədəniyyət və şəxsiyyət problemi bütün dövrlərdə müxtəlif istiqamətlərdə araşdırılmış və bu gün də ciddi şəkildə öyrənilməkdədir. Əslində, mədəniyyətin əsas elmi problemi cevrilməsi ondan irəli gəlir ki, müasir zaman yalnız mədəniyyət kontekstində mövcuddur və zamanın özü artıq mədəni amillərlə şərtlənir. Zaman və zamanə kateqoriyaları artıq təkcə fiziki hadisə kimi deyil, həm də daha çox sosial, sosial-psixoloji hadisə kimi nəzərdən keçirilir. Mədəniyyətinmi zamanı, yoxsa zamanınmi mədəniyyəti diqtə etməsi elmi müzakirələrin əsas mövzusuna çevrilmişdir. Təsədüfi deyil ki, şəxsiyyət mədəniyyət və zaman kontekstində nəzərdən keçirilərkən şəxsiyyətin tipinin təyinedicisi kimi mədəniyyətin tipi və ya zaman

götürülür. Çünki eyni zaman və ya mədəniyyətin insanları digər zaman və ya mədəniyyətin insanlarından əsaslı şəkildə fərqlənirlər. Qədim dövr, orta əsrlər dövrü, ümumiyyətlə, bu cür təsnifatlar göstərir ki, həmin dövrləri səciyyələndirən mədəniyyətdir və o dövrün insanları öz zamanlarının yetirmələri, həmin mədəniyyət dəyərlərinin daşıyıcıları olmuşlar.

Zamanda gecə ilə gündüzün iki qütb kimi ayırd edilməsi insanın təfəkküründə zaman məhdudiyyəti yaratmışdır. Necə ki, xeyir və şərin insan varlığının iki əsas qütübü qəbul edilməsi insan haqqındakı təsəvvürlərin məhz bu çərçivəyə salınmasına xidmət etmişdir. Qeyri-maddi və maddi mədəniyyət abidələrinə ötəri ilkin nəzər də göstərir ki, insan cəmiyyəti bu iki qütbün əsasında tə-

şəkkül tapmış və inkişaf etməkdədir. Ona görə də həm şifahi, həm də yazılı ədəbiyyatda insan zamanın məhsulu, yetirməsi kimi təsvir edilir. Zamanından kənara çıxmaq cəhdləri mifoloji təfəkkürə xas olduğu üçün zamanını qamçılayan, ona sığmayan insanlar bütün zamanlarda cəmiyyət tərəfindən başa düşülməmiş, qəbul edilməmiş və ən yaxşı halda cəmiyyətdən təcridə məruz qalmışlar.

XIX əsrin ortalarında eksperimental psixologiyanın əsasını qoymuş Vilhelm Vundt belə nəticəyə gəlmişdir ki, şəxsiyyət onun formalaşdığı mühitdən kənarda obyektiv surətdə öyrənilə bilməz. Ona görə də V.Vundt xalqların psixologiyası kimi çoxcildlik əsərində bu məsələyə diqqət cəkərək yazırdı ki, xalqlar və irqlər psixoloji baxımdan da fərqlidirlər. Hər bir xalqın nümayəndəsi–etnofor, həmin xalqın malik olduğu mədəniyyətin daşıyıcısıdır. Deməli, şəxsiyyəti öyrənmək, onun mahiyyətini açmaq üçün ilk növbədə onun formalaşdığı mədəniyyət, mədəni mühit tədqiq edilməlidir.

Təsadüfi deyil ki, XX əsrin 20-ci illərində ABŞ-da yeni bir elmi istiqamət olan **“culture - and – personality movement”** yarandı. Bu istiqamət mədəniyyətlə şəxsiyyətin qarşılıqlı əlaqəsini, şəxsiyyəti mədəniyyətdə və mədəniyyətin yaradıcısı kimi araşdırırdı. M.Mid və C.Honiqman bu istiqamətin predmetini fərdin müxtəlif mədəni

mühitlərdəki düşüncə tərzinin, hiss və ya emosiyalarının necə hərəkət etdiyinin təhlili kimi müəyyənləşdirirlər. Hətta belə bir fikrə də yer verilirdi ki, mədəniyyətin xarakterini formalaşdıran səciyyəvi şəxsiyyət tipi mövcuddur.

Bu elmi istiqamətin inkişafı Amerika antropologiyasında etnopsixoloji cərəyanın görkəmli nümayəndəsi Rut Fulton Benediktin “Şimali Amerikada mədəniyyətlərin konfigurasiyası” (1932) və “Mədəniyyətlərin modeli” (1934) əsərlərinin nəşri ilə əlaqələndirilir. Onun fikrincə, hər bir mədəniyyətdə şəxsiyyət və onun psixikasının xüsusiyyətləri ilkin əsasdır. Mədəniyyətlərin konfigurasiyası məsələsini nəzərdən keçirərkən, o, Nitsşenin irəli sürdüyü mədəniyyətlərin “appolon” və “dionis” tiplərindən istifadə edir və əsaslandırmağa çalışırdı ki, mədəniyyətlərarası fərqlər ilk növbədə fərdi psixologiyadakı fərqlərdən irəli gəlir. Çünki mədəniyyət “böyük ekranda inikas edən fərdi psixologiyadır”.

Sonrakı tədqiqatlarında R.Benedikt mədəni relyativist prinsipdən çıxış edirdi. Onun fikrincə, hər bir mədəniyyət hadisəsi ümumi mədəniyyət kontekstində adekvat şəkildə başa düşülə bilər. Mədəniyyətlərin özünəməxsusluğunu vurğulayaraq, R.Benedikt hesab edirdi ki, cəmiyyətlə fərd arasında ciddi qarşılıqlı əlaqələr mövcuddur. Ona görə də şəxsiyyət bu qarşılıqlı əlaqələr sistemində öyrənilməlidir.

Şübhəsiz ki, cəmiyyətdə hər fərdin öz yeri var və bu elə bir ierarxik sistem təşkil edir ki, onun inkişaf səviyyəsi bir tərəfdən, milli şüurun səviyyəsini, digər tərəfdən isə, milli həmrəyliyin nəticəsi olan vətəndaş cəmiyyətin inkişaf səviyyəsini müəyyənləşdirir. Bu baxımdan mədəniyyət-şəxsiyyət qarşı-qarşıya qoyulmuş sistemlər kimi deyil, vahid açıq sistemin tərkib hissələri kimi nəzərdən keçirilməlidir. Cəmiyyətdə təlatümlərin yaşanması, dağıdıcı və ya sistem yaradıcı proseslərin intensivləşməsi mövcud mədəniyyətin strukturunda şəxsiyyətin yerinin ierarxiyada qeyri-adekvat dəyişməsilə bağlı olur.

Məsələ burasındadır ki, bir mədəniyyətin digər mədəniyyətdən üstünlüyü və ya bir fərdin digər fərddən üstünlüyü “mən – o”, “biz – onlar” dixotomiyalarını işə salır və bununla da insanın ikili münasibət sistemində (qorxu – maraq) balans pozur, emosional gərginliyi artırır, yaşanan stress tənqidi və müstəqil düşüncəni zəiflədir, destruktiv davranışa rəvac verir. Maraqlıdır ki, kütləvi informasiya vasitələrində, rəsmi bəyanatlarda bu vəziyyətin düzgün qiymətləndirilməməsi, əksinə, onun təbliği getdikcə cəmiyyətdəki mövcud müvazinəti pozur, qütbləşməni antiqonist məcraya yönləndirir. Burada əsas psixoloji mexanizmlərdən biri konkret mədəniyyətdə əxlaq normala-

rının xarakterindən və onun uşağın tərbiyəsində tutduğu yerin önəmindən asılıdır. Əsas əxlaq kateqoriyaları olan “abırlı-həyalı” və “günahkarlıq”, fərdin xalqın mədəniyyətinin adekvat daşıyıcısı olan şəxsiyyət kimi təşəkkülünə təsir edir. Xüsusilə də yeni tarixi məqamlarda, qloballaşmanın dərinləşdiyi bir dövrdə şəxsiyyətin böhranı mədəniyyətin böhranı ilə eyni vaxta təsadüf edə bilər. Bunu köhnə ilə yeninin mübarizəsi prosesi kimi nəzərdən keçirmək qətiyyənlə düzgün olmazdı.

Amerika mədəniyyət antropologiyasının banisi Frans Boas hesab edirdi ki, hər bir mədəniyyət yalnız tarixi hədisə kimi nəzərdən keçirildikdə düzgün başa düşülə bilər. Mədəniyyətlər bir tam kimi götürülür və yarandığı zamandan bu günə qədər keçdiyi inkişaf yolu araşdırılır. Bu yanaşma çərçivəsində aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, ibtidai mədəniyyətin sabitliyi, sadəliyi haqqındakı fikir doğru hesab edilə bilməz. Çünki ibtidai mədəniyyət nümunələrinin (əşyalar, adətlər və s.) təhlili onların daima hərəkətdə, təkamüldə olduğunu göstərir. Ona görə də hansısa inkişaf etmiş Avropa xalqının mədəniyyətinin Amerika hindu mədəniyyətindən və ya hər hansısa başqa belə bir mədəniyyətdən daha mürəkkəb və təkmil olduğunu iddia etmək o qədər də düzgün olmazdı. Bu ona bənzəyirdi ki, müasir yazılı ədəbiyyatın dilinin şifahi ədəbiyyatın dilindən daha mü-

rəkkəb olduğu iddia edilsin. Əslində, işarələr dünyası daha mürəkkəbdir və onlar bilavasitə insanın psixi inkişafı və münasibətlər sistemi ilə şərtlənir.

F.Boasın fikrincə, mədəniyyət – insanın böyüdükcə mənimsədiyi davranış modelinin məcmusu və özünün mədəniyyət rolunun qəbuludur. Onun yaşamasında sosiomədəni determinizm əsas yer tutur ki, burada da şəxsiyyətin fəallığı, onun psixoloji xüsusiyyətləri arxa plana keçir. Halbuki mədəniyyət özü şəxsiyyətin yaradıcılıq məhsuludur və şəxsiyyəti öyrənmədən onun mənsub olduğu mədəniyyət haqqında dolğun təsəvvür əldə etmək mümkün deyil. Eyni zamanda F.Boas qeyd edirdi ki, mədəniyyət modeli insanın davranışının təyin edicisi kimi çıxış etməsinə baxmayaraq, insanlar özlərini onun təsiri altında heç də həmişə eyni cür aparırlar. Çünki mədəniyyət mənimsənilərkən şəxsiyyətin daxili aləmindən keçərək müxtəlif şəkildə qavranılır. Daxili aləmlə şərtləndiyi üçün də eyni mədəniyyətin daşıyıcılarının davranışında ümumi cəhətlərlə yanaşı, həm də xüsusi cəhətlər özünü büruzə verir.

Ümumiyyətlə, şəxsiyyətin strukturu ilə mədəniyyətin strukturunu eyniləşdirməyə cəhdlərin əsasında nə dayanır? Mədəniyyət modeli nə üçün şəxsiyyət modeli kimi nəzərdən keçirilir?

Rut Benediktin mədəniyyətin konfiqurasiyası konsepsiyasına görə, hər bir mədəniyyət bir mövzu ilə – *mədəniyyətin etosu* ilə birləşən mədəniyyətdaxili elementlərin unikal konfiqurasiyasına malikdir ki, bu da nəinki onların bir-birlərinə uyğunluğunu, həm də məzmununu müəyyənləşdirir. Din, ailə, iqtisadiyyat, siyasi institutlar hamısı birlikdə vahid təkrarolunmaz strukturu əmələ gətirirlər.

Rixard Turnvald hesab edirdi ki, cəmiyyətin simasını mühit və ya insanların irqi xüsusiyyətləri deyil məhz onların özləri və onların qarşılıqlı təsiri müəyyən edir. İnsanlar müəyyən keyfiyyətlərlə doğulurlar, onlar müəyyən potensiala, imkanlarla doğulurlar. Tarix müəyyən edir ki, bu və ya digər etnos başçılar” hansı imkanı seçəcək, misilsiz şəxsiyyətlər və ya onları hansı səmtə aparacaqlar.

Mədəniyyətin şəxsiyyətin təşəkkülündə əhəmiyyəti psixoloji antropologiyada geniş araşdırılır. Psixoloji antropologiyanın parlaq nümayəndələri C.Honiqman və M.Midin əsərləri bu sahədəki araşdırmalara yeni təkan verdi. C.Honiqman özünün “Şəxsiyyət və mədəniyyət” əsərində mədəniyyətlə bağlı iki əsas tip hadisəni ayırd edir: 1) sosial standartlaşdırılmış davranış – müəyyən qrupun hərəkəti, təfəkkürü, hissləri, 2) həmin qrupun

¹<http://www.velesova-sloboda.org/antrop/bestuzhev-germanskaya-etnologia.html>

davranışının maddi məhsulu. O, hesab edirdi ki, mədəniyyət modeli nisbətən möhkəmlənmiş fəallıq, təfəkkür və hiss etmək(qavramaq) vasitəsidir. Ona görə də model həm ideal, həm də real ola bilər. Model universal olduğu kimi, xüsusi də ola bilər, yəni ayrı-ayrı qruplar, kişilər və qadınlar, müəyyən kateqoriya insanlar üçün. C.Honiqmana görə, **şəxsiyyət fərdi davranışda inikas edən mədəniyyətdir.**

Əsas məsələlərdən biri də fərdin davranışın mədəniyyət nümunələrini necə mənimsəməsidir. Burada enkulturasıya prosesi mühüm rol oynayır. Enkulturasıya mədəni norma və hərəkətlərin formal və qeyri-formal məcmusudur. Enkulturasıya zamanı müəyyən ideal şəxsiyyət tipinə xas olan davranış stereotiplərinin modelləşdirilməsi və formalaşdırılması baş verir ki, bu prosesdə mədəniyyət normaları mənimsənilir. Burada ideal şəxsiyyət konkret mədəniyyət dəyərlərinin daşıyıcısı kimi çıxış etdiyi üçün sosialazısiya prosesindən fərqli olaraq, enkulturasıya zamanı yalnız konkret mədəni mühitə xas olan mədəni dəyərlər mənimsənilir. Elə ona görədir ki, əksər tədqiqatçılar şəxsiyyət və mədəniyyəti bu baxımdan eyniləşdirirlər. Çünki enkulturasıya nəticəsində fərd müəyyən tarixi-lokal şəraitdə mövcud olan mədəniyyət nümunələrini, təcrübəsini mənimsəyir.

Müxtəlif xalqların mədəniyyətinin tədqiqi əsasında belə bir nəticəyə

gəlinmişdir ki, hər bir mədəniyyət üçün səciyyəvi şəxsiyyət tipi mövcuddur. Mədəniyyətin tipləri ilə şəxsiyyət tipi arasında da müəyyən əlaqələr mövcuddur. Qeyd etdiyimiz kimi, Rut Benedikt mədəniyyətin bir neçə tipini ayırd edir. Bunlardan appolonik, dionisian və paranoid tiplər konkret xalqların təmsalında təhlil edilmişdir. Appolonik mədəniyyət tipində fərd yaşadığı qrupun ənənələrinə tabe olur. Əməkdaşlıq və dözümlülük uşaq yaşlarından tərbiyə edilir, davranışın tənzimləyici normaları ayrı-ayrı fərdlər tərəfindən deyil, formal strukturlar tərəfindən müəyyən edilir. Bu tip mədəniyyətdə bütün norma və dəyərlər qanun-qaydaya, ənənələrə, rəssionallığa, incəsənətin və elmin inkişafına yönəliklidir. Avtoritar qaydalar yolverilməzdir və qəbul edilməzdir. Dionisian mədəniyyətdə isə əməkdaşlığı fərdiyyətçilik, qaydaları zorakılıq, rəssionallığı isə irrasionallıq əvəz edir. Avtoritar qaydalar dominantlıq təşkil edir. Paranoid mədəniyyət tipində isə münaqişəyə meyil, şübhəlilik, başqasının uğurunun ona uğursuzluq gətirəcəyi inancı əsas yer tutur.

Müasir dövrdə dünyada baş verən hadisələrin təhlilinə mədəniyyətin tiplərindən çıxış edərək yanaşsaq, onda görürük ki, mədəniyyətlərin toqquşması qloballaşmanın törətdiyi ən ciddi sosial hadisədir. Əlbəttə, münaqişələrə və onların həllinə fərqli yanaşmalar,

problemlərin güc vasitəsilə, zor tətbiq etməklə həllinə cəhd müxtəlif ölkənin liderlərini bu cəhətdən fərqləndirir. Burada həmin məsələnin üzərində geniş dayanmaq fikrində olmasaq da, qeyd etməliyik ki, bu istiqamətdə araşdırmaların aparılmasına böyük ehtiyac duyulur. Çünki Hitlerin, Stalinin və bu tipli şəxsiyyətlərin bir tərəfdən, Vaşinqtonun, Atatürkün və başqalarının isə digər tərəfdən, xalqların tarixində oynadığı rolu birmənalı qiymətləndirmək və ya onları konkret mədəniyyət tipinin formalaşdırdığı şəxsiyyət tipi kimi qiymətləndirmək olduqca mürəkkəbdir. Amma, əslində, burada çox ciddi bir əlaqə də mövcuddur.

Maraqlıdır ki, enkulturasiya və akulturasiya prosesləri müxtəlif nəticələrə səbəb olur. Belə ki, bəzi hallarda akulturasiya şəxsiyyətin marginallığına və yaxud da manqurtlaşmasına gətirib çıxarır. Mənsub olduğu etnik qrupun dəyərlər sistemini, davranış normalarını, ənənələri adekvat mənimsəməyən fərd yetkin bir şəxsiyyət kimi təşəkkül tapmır, əksinə şəxsiyyətin bu və ya digər formada deqradasiyasına, psixopatiya və psixi xəstəliklərin meydana gəlməsinə səbəb olur. Çünki etnik identifikasiya şəxsiyyətin “Mən obrazının” və ya “Mən konsepsiyasının” əsasında dayanır. Devid Masumoto mədəniyyət və

şəxsiyyətin qarşılıqlı əlaqəsini tədqiq edərək yazır ki, mədəniyyət bizim “Mən”in baza hissəsidir.² İnsanlar müəyyən mədəni mühit daxilində inkişaf edəndə, bu mühit onun “Mən” hissini elə məhdudlaşdırır və şərtləndirir ki, mən-konsepsiya yalnız həmin mədəni mühit üçün “konkret mənə” kəsb edir.³ Bununla da mədəniyyət bizim davranışımızı, fikir və hisslərimizi mən-konsepsiya vasitəsilə formalaşdırır və şərtləndirir. Mədəniyyətlər bir birindən fərqləndiyi kimi, onların formalaşdırdığı şəxsiyyətlərin “Mən”i də fərqlidir. Yaşadığımız mədəni mühit elə tələblər irəli sürür ki, onların yerinə yetirilməsi mövcud ənənələrin, norma və dəyərlərin mənimsənilməsinə labüd edir. Əslində ekosistemin tərkib hissəsi olan etnosistem təbii bir sistemdir və etnoforun təbii mühitini təşkil edir. Mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsiri zamanı “yad dəyərlər” filtirdən keçir, qəbul edilənlər “özününkü”ləşir və etnofor tərəfindən rahatlıqla mənimsənilir, işlək qarşılıqlı davranış normasına çevrilir. Lakin hər bir fərdin başqa, yad mədəni ünsürləri öz təbii mühitinə gətirməsi və onun qəbul edilməsi o zaman mümkün olur ki, bu dəyərlər mövcud dəyərlərlə uzlaşsınlar. Xüsusən də Qərbə xas olan fərdi mədəniyyət normalarının filtrasiya edil-

²Дэвид Мацумото. Человек, культура, психология. СПб, 2008, стр.74.

³Дэвид Мацумото. Человек, культура, психология. СПб, 2008, стр.76.

mədən, yəni mövcud dəyərlər sistemi ilə uzlaşdırılmadan kollektivçilik mədəniyyətinə gətirilməsi ciddi fəsadlar verə bilər. Çünki bizim nə haqqında və necə düşündüyümüz, hiss etdiyimiz, atdığımız addımlar başqa mədəniyyət üçün anlaşılan olmaya bilər. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, bir çox hallarda özgə mədəniyyətin əhəmiyyətsiz, lazımsız dəyərlər istehsal etməsi təsəvvürü münasibətlər sisteminə dominantlıq təşkil edir.

Müxtəlif mədəniyyətlərin nümayəndələri qarşılıqlı münasibətlər zamanı müəyyən hərəkətlər edir, fikirlər söyləyir, həyata baxışlarını ifadə edirlər. Bu zaman onlar bir-birlərinin hərəkətlərinin mənasını anlamağa çalışırlar. Çünki əksər hallarda edilən hərəkətlərin və ya ifadə edilən fikrin mənası üzdə deyil, daha dərin qatlarda olur, bəzən isə fərqli mədəniyyətlərdə fərqli mənalar verir. Başqa sözlə desək, onların düzgün qavranılması və başa düşülməsi yalnız həmin mədəniyyətin ənənəvi normaları, davranış və münasibət tipləri, düşüncə tərzii kontekstində mümkündür. Başqa mədəniyyətin və ya “özgə” mədəniyyətin nümayəndəsinin davranışını başa düşmək üçün bilmək lazımdır ki, onun davranışı həmin mədəniyyət üçün nə qədər ənənəvi xarakter daşıyır. Ona görə ki, bir mədəniyyətin daşıyıcısı (etnofor) tərəfindən digər mədəniyyət normaları qavranılarkən və qiymətləndirilərkən, adətən,

etnofor öz mədəniyyət dəyərlərindən çıxış edir. Etnofor hesab edir ki, onun mədəniyyətinin dəyərləri daha mükəmməl və əhəmiyyətlidir. Şübhəsiz ki, güzəran şüurunda belə bir təsəvvürün olması təbiidir. Amma belə təsəvvürlər bəzi hallarda yanlışlığa yol açır, insanların bir-birini adekvat qavramasına və anlamasına mənfi təsir göstərir. Bunun əsasında təşəkkül tapan təsəvvürlər və ya qiymətlər sistemi “onları”, yəni “yadları” qiymətləndirmədə etnosentrizmə gətirib çıxarır. Bu baxımdan hər bir mədəniyyət hadisəsi aid olduğu mədəniyyət normaları çərçivəsində düzgün başa düşülə bilər. Bu yanaşma mədəniyyət antropologiyasında *mədəniyyət relyativizmi* adlanır.

Mədəniyyət relyativizmi ideyası amerikan sosioloqu Uilyam Samner tərəfindən irəli sürülmüşdür. Onun fikrincə, hər bir xalqın mədəniyyəti onun dəyərlər sistemi çərçivəsində öz mədəniyyəti kontekstində düzgün başa düşülə bilər. Bu fikri inkişaf etdirən amerikan mədəniyyət antropoloqu Rut Benedikt hesab edirdi ki, adətlər, ənənələr, qaydalar, dəyərlər məxsus olduğu mədəniyyətdən kənarda adekvat qiymətləndirilə bilməz.

Mədəniyyət relyativizminin əsas ideyası ondan ibarətdir ki, müxtəlif xalqlar tərəfindən yaradılmış və yaradılan, istehsal edilən mədəni dəyərlər bərabərhüquqludur. Elitar və ya natamam mədəniyyət yoxdur, hər bir

mədəniyyət özünə görə təkrarolunmazdır və onları dəyərlik baxımından müqayisə etmək düzgün deyil. Mədəniyyəti onun dəyərləri və anlayışları kontekstində düzgün anlamaq olar.

Amerika futuroloqu A.Tofflerin bir fikrini burada yada salmaq yerinə düşərdi. Onun fikrincə, milyonlarla fərd öz şəxsiyyətlərinə qovuşmaq üçün identiklik və ya müəyyən cazibəli terapiya axtarışına çıxıblar ki, xaosa, daxili entropiyaya qalib gəlsinlər və şəxsi qadalarını yaratsınlar.

Ümumiyyətlə, şəxsiyyətin “Mən”-inin məzmunu o zaman müəyyən mənə kəsb edir ki, fərd özünü keçmiş haqqındakı təsəvvürlə, gələcəyin modeli ilə, müəyyən hərəkət qaydaları ilə eyniləşdirsin. Aparılmış tədqiqatların nəticələrinin təhlili belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, etnik identikliyin xarakteri və səviyyəsi şəxsiyyətin inkişaf xüsusiyyətlərini səciyyələndirir.

Araşdırdığımız məsələ ilə bağlı qeyd etməliyik ki, beynəlxalq aləmdə 1970-ci illərdən başlayaraq mədəni irsin insanın davamlı inkişafı, milli identikliyi, şəxsiyyətin ahəngdar inkişafı üçün xüsusi əhəmiyyəti diqqət mərkəzinə gətirilir və ciddi müzakirələrin mövzusunə çevrilir. Bunun nəticəsi kimi 1972-ci ildə YUNESKO tərəfindən ümumdünya mədəniyyət və təbiət irsinin qorunması haqqında Konvensiya qəbul edilir. Bu sənədin əsas məqsədi hər bir mədəniyyətdə müs-

təsna tarixi, milli, mədəni dəyərlərə malik irsin qorunaraq gələcək nəsillərə ötürülməsini təşkil etməkdir. Çünki məhz həmin mədəni irs nümunələri özündə məxsus olduğu xalqın keçdiyi tarixi-mədəni təkamül yolunu və dəyərlərini akkumulyasiya etmişdir. Bu irs həm də xalqın mədəni genetik yaddaşı da hesab edilə bilər. Milli özünü kimliyi dərk etmədən, bu milli kimliyi müəyyənləşdirən dəyərlərə yiyələnmədən nə özü, nə başqaları, nə də yaşadığı dünya haqqında düzgün təsəvvürlərə malik olmaq, irəliyə – inkişafa doğru inamla getmək mümkün deyil.

Burada qeyri-maddi mədəni irs məsələsinə toxunmaq vacibdir. Çünki YUNESKO-nun 17 oktyabr 2003-cü ildə qəbul etdiyi “Qeyri-maddi mədəni irsin qorunması haqqında” Konvensiyanın 2-ci maddəsində deyilir: “Qeyri-maddi mədəni irs” icmalar, qruplar və bəzi hallarda ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən onların mədəni irsinin bir hissəsi kimi qəbul edilən təcrübələri, təqdimatları, ifadələri, bilik və bacarıqları, eləcə də bunlarla bağlı alətləri, əşyaları, maddi mədəniyyət abidələrini və mədəni məkanları bildirir. **Nəsil-dən-nəsilə ötürülən belə qeyri-maddi mədəni irs** daim icmalar və qruplar tərəfindən, onları əhatə edən mühitə cavab olaraq, onların təbiətlə və öz tarixləri ilə qarşılıqlı təsirindən asılı olaraq yaradılır və onlarda **özünəməxsusluq və irsilik hissi formalaşdırır** və

bununla da *mədəni müxtəlifliyə* və *insan yaradıcılığına* hörmət edilməsinə yardım göstərir”.⁴ Konvensiyadan da göründüyü kimi, nəsildən-nəsilə ötürülən bu qeyri-maddi mədəni irs konkret təbii mühit və tarixi şəraitdə yaranır və onların özünəməxsusluğunu həm ifadə edir, həm də qoruyub saxlayır. Şübhəsiz ki, konkret sosiomədəni mühitdə toplanan təcrübə, həmin mühitə uyğunlaşmanı təmin edən sosial normalar maddi və qeyri-maddi mədəni irsdə öz əksini tapır. Təsadüfi deyil ki, maddi və qeyri-maddi mədəni irsin qavranılması zamanı insanda müəyyən hisslər, bu hissələrlə müşayiət edilən münasibətlər təzahür edir. Məsələn, “Qız Qalası” və ya bütövlükdə “Bakı İçərişəhər kompleksi” “Qobustan qayaüstü rəsmləri” insanları öz keçmişini, sosial-mədəni və milli kimliyini dərk etməyə, milli adət-ənənələri, səciyyəvi ümumiləşmiş həyat tərzini mənimsəməyə, ətraf mühit və orada özünün tutduğu yer haqqında təsəvvürlər əldə etməyə imkan verir. Mədəni irsdə kodlaşdırılmış informasiyanın əldə edilməsi və mənimsənilməsi konkret təfəkkür tərzinin, şəxsiyyət tipinin formalaşmasına gətirib çıxarır. Ona görə də müxtəlif mədəniyyətlərdə müxtəlif şəxsiyyət tipləri və

düşüncə tərzləri təşəkkül tapır. Bu baxımdan ümumi şəkildə Şərq və Qərb mədəniyyət tipini, buna uyğun olaraq isə şəxsiyyət və təfəkkür tiplərini ayırd edirlər. Mədəni müxtəliflik mədəniyyətlərarası dialoq və mədəniyyətlərarası qarşılıqlı təsir zamanı özünü daha qabarıq şəkildə büruzə verir. Qərbdə mədəniyyətlərarası qarşılıqlı təsiri qloballaşma şəraitində yeni formada-mədəniyyətlərin toqquşması kimi təqdim edirlər. Mədəniyyətlərin toqquşması fenomeni yeni sosial hadisə kimi nəzərdən keçirilə bilməz, ən azı ona görə ki, bu qarşılıqlı təsir İpək yolu, buna bənzər ticarət və mübadilə yolları vasitəsilə daima mövcud olmuşdur. Məhz mədəni müxtəliflik mədəniyyətlərin inkişafına və zənginləşməsinə xidmət edir.

Avropanın bəzi aparıcı ölkələrinin siyasi iderlərinin, dövlət başçılarının mədəni müxtəlifliklə bağlı son illərdəki çağırışları mədəni müxtəlifliyin (multikulturalizmin) dövlət siyasəti kimi iflasa uğradığını əsaslandırmağa yönəliklidir. İngiltərənin Baş naziri Devid Kameron Munxende keçirilən təhlükəsizlik üzrə konfransda bildirmişdir ki, ingiltərəli gənc müsəlmanlar özlərini nə atalarının rəyət etdiyi ənənəvi İslamla, nə də Qərb dəyərləri ilə eyniləşdirirlər (identifikasiya).⁵

⁴ YUNSKO-nun “Qeyri-maddi mədəni irsin qorunması haqqında” Konvensiyasının təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 2 oktyabr 2006-cı il, səh 2.

⁵ Prime Minister David Cameron has delivered a speech setting out his view on radicalisation and Islamic extremism // <http://www.number10.gov.uk/news/pms-speech-at-munich-security-conference/>

Onun fikrincə, liberal cəmiyyət və ya ölkə müəyyən dəyərlərə inanırlar və elə bir siyasət aparırlar ki, bütün vətəndaşlar həmin dəyərlərlə özlərini eyniləşdirsinslər. Burada daha çox söhbət assimilyasiya prosesindən gedir.

Almaniyanın kansleri Angela Merkel isə 2010-cu ilin oktyabrında partiyasının toplantısında multikulturalizmin artıq dəfn edildiyini bəyan etmişdi.⁶ Fransanın Prezidenti Nikola Sarkozi isə bildirmişdi ki, əgər Siz Fransaya gəlirsinizsə, onda bir toplumda, milliyətdə əriməklə razılaşırsınız. Əgər Siz bununla razılaşmırsınızsa, onda Fransada arzu olunmaz qonaqsınız.⁷ Hər iki bəyənətdəki fikir ondan ibarətdir ki, bir ölkə ərazisində müxtəlif avtonom milli icmaların mövcudluğu yolverilməzdir və həmin icmalarda birləşən milli azlıqlar mütləq ümumi toplumda əriyib itməli (assimilyasiya), bunula da öz milli kimliyini unudaraq, çoxluğun malik olduğu milli kimliyi qəbul etməlidir.

Son illər Qərb ölkələrində mədəni müxtəlifliyə münasibətdə müşahidə edilən bu kimi yanaşmalar yalnız siyasi səciyyə daşıyır və cəmiyyətin birliliyinə, həmrəyliyinə və dayanıqlı psi-

xoloji iqlimin inkişafına, şəxsiyyətin hərtərəfli formalaşmasına xidmət etmir.

Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 7-8 aprel 2011-ci ildə Bakıda keçirilmiş “Dünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu”nda həmin məsələyə tamamilə fərqli münasibət bildirmişdir. O, demişdir: “Azərbaycanda milli və dini dözümlülüyün, tolerantlığın yüksək səviyyədə olması artıq faktdır. Bu, bizim güc mənbəyimizdir. Hər bir cəmiyyətin gücü onun dini və milli müxtəlifliyindədir. Biz tam əminik ki, dini və milli amilindən asılı olmayaraq, istənilən cəmiyyətdə normal münasibətlər qurmaq mümkündür. Əlbəttə, bunun üçün ənənələr lazımdır, eyni zamanda, dövlət siyasəti də lazımi səviyyədə aparılmalıdır. Azərbaycanda hər iki amil mövcuddur. Həm tarixi keçmişimiz bugünkü şəraiti bizim üçün yararlıdır, eyni zamanda, dövlət siyasətimiz bu sahədə birmənalıdır”.⁸

Qeyd etmək lazımdır ki, nəzərdən keçirilən yanaşmalar, xüsusən də onların dövlət başçıları tərəfindən ifadə edilməsi cəmiyyətdə müəyyən siyasi düşüncə tərzinin, siyasi şüurun, tolerantlığın formalaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Şəxsiy-

⁶ Merkel: „Multi-Kulti ist absolut gescheitert“ // <http://www.bild.de/politik/2010/politik/ansatz-multi-kulti-gescheitert-14331238.bild.html>

⁷ Le multiculturalisme est "un échec", affirme Nicolas Sarkozy // http://www.lepoint.fr/societe/le-multiculturalisme-est-un-echec-affirme-nicolas-sarkozy-10-02-2011-1294163_23.php

⁸ <http://azerbaycanli.org/az/news-721.html>

yətin siyasi şüuru – insanın mövcud və ya arzu edilən siyasətə və ya siyasi hadisələrə subyektiv münasibətini bildirən hisslər, yönəliş, baxışlar, anlayış və təsəvvürlər sistemidir. Siyasi şüurun üç tərkib hissəsini ayırd edirlər: 1) siyasi ideologiya, 2) siyasi psixologiya, 3) davranış elementi.

Qeyd etmək lazımdır ki, siyasi şüurun təşəkkülü sosiomədəni identiklikdən başlayır. Məlumdur ki, hər bir mədəniyyət insanlarda müəyyən şəxsi keyfiyyətləri formalaşdırır və uşaqlar kiçik yaşlardan bu mədəni dəyərləri sosializasiya prosesində mənimsəyirlər. Ümumi şəkildə deyə bilərik ki, Qərbdə fərdiyyətçilik mədəniyyətinin şəxsiyyətin dəyərlər sistemində önə çəkdiyi dəyərlər Şərqdəki kollektivçilik mədəniyyətin formalaşdırdığı dəyərlər sistemindən fərqli olacaqdır. Eyni zamanda identikliyin vasitələri tarixi şəraitdən, siyasi sistemdən və siyasi ideologiyadan da xeyli dərəcədə asılıdır. SSRİ-nin mövcud olduğu 1920–1991-ci illər ərzində sosializm sistemində, vahid sovet ideologiyasının təsiri altında yeni mədəniyyət tipi – sosialist mədəniyyəti tipi və sosialist mədəniyyətinin dəyərləri SSRİ-də yaşayan bütün xalqlar və millətlər üçün universal hesab edilirdi. Əlbəttə, fərdin özünü bu dəyərlər əsasında bir şəxsiyyət kimi sosiomədəni identifi-

kasiyası ciddi problemlər yaradırdı. Əsrlər boyu mövcud olmuş xalq adət-ənənələrinin qadağan edilməsi, dini azadlığın məhdudlaşdırılması, mədəni abidələrin məhv edilməsi və sairə bu kimi sosial hadisələr şəxsiyyətin adekvat sosiomədəni identifikasiyasını çətinləşdirirdi. Zorla qəbul etdirilən siyasi ideologiya şəxsiyyətin milli şüurunun, mən-obrazının, nəhayət, siyasi şüurunun təhrif edilməsinə, onun dünyagörüşü və əqidəsinin ziddiyyətli inkişafına gətirib çıxarmışdı.

SSRİ-nin süqutundan sonra müstəqilliyini əldə etmiş milli respublikaların xalqlarında milli oyanış baş vermiş, milli özünəqayıdış özünüdərkini yeni səviyyəsinə keçidi müəyyən etmiş, söz, vicdan, dini etiqad azadlığı əsas insan haqları kimi vətəndaş cəmiyyətində qərarlaşmışdır. Nəticədə, yeni şəxsiyyət tipi təşəkkül tapmış, siyasi plüarizm şəraitində şəxsiyyətin yeni siyasi şüuru təşəkkül tapmışdır. Məhz yeni siyasi düşüncə tərzii dövlətin, xalqın hansı istiqamətdə və necə inkişaf edəcəyinə həlledici təsir göstərir.

Müasir Azərbaycan cəmiyyətində ağılı, biliyi, geniş qabaqcıl təfəkkürü və həyat təcrübəsini hərəkətlərinə və qəbul etdiyi qərarlara görə məsuliyyətlə özündə birləşdirməyə qadir siyasətçinin olması sivilizasiyalı dövlət quruculuğunun ən vacib amilidir.⁹

⁹ Mehdiyev R. XXI əsrdə milli dövlətçilik. - Bakı: "XXI" – Yeni Nəşrlər Evi, 2003.

Bu tip şəxsiyyət ümumbəşəri və milli-mənəvi dəyərləri formalaşdıran sosiomədəni mühitdə yetişir. Belə mühitin əsas elementlərindən biri də qeyri-maddi mədəni irsdir. Məsələn, Azərbaycan aşiq sənəti və Novruz bayramının YUNESKO-nun Bəşəriyyətin qeyri-maddi mədəni irsi siyahısına daxil edilməsi mədəniyyətlərarası dialoq üçün yeni əlverişli imkanlar yaratmışdır. Aşiq sənəti nümunələrinin təhlili göstərir ki, istər dastanlar, istər deyişmələr, istərsə də qoşmalar xalqın malik olduğu dəyərləri, düşüncə tərzini, həyat və dünya haqqındakı təsəvvürlərini, etnik kimliyi, başqalarına olan münasibəti özündə əks etdirir. Şifahi surətdə nəsil-dən-nəsilə ötürülən bu məlumat fərd tərəfindən mənimsənilir və onun davranış modelini formalaşdırır. Aşiq sənəti əsirlərcə cilalanıb təkmilləşən zəngin ənənəyə malikdir. Əsrlər keçdikcə nəsil-dən-nəslə ötürülərək bu günümüze gəlib çıxan aşiq sənəti xalqın ruhunu, zövqünü oxşayır, dövrün ictimai siyasi həyatını və ruhi dünyasını özündə əks etdirir.

Bu istiqamətdə YUNESKO ilə əlaqələrin daha da genişlənməsində Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, YUNESKO-nun və İSESCO-nun xoşməramlı səfiri, Milli Məclisin deputatı Mehriban xanım Əliyevanın fəaliyyəti xüsusi qeyd edilməlidir.

Dünyanın qabaqcıl ölkələrinin mədəniyyət siyasəti sahəsindəki təcrübəsi nəzərə alınmaqla, Azərbaycanın qeyri-maddi mədəni irsinin (diyarşünaslıq, folklor, sənətkarlıq) qorunması və dəstəklənməsi istiqamətində islahatlara başlanılmışdır. Hazırda Azərbaycanın qeyri-maddi mədəni irs konsepsiyası, abidələrin dövlət reyestri, inventar pasportlaşdırılması, “Muğam-tur, aşiq-tur, xalça-tur və Novruz-tur beynəlxalq mədəni-turizm marşrutlarının yaradılması” və digər proqramlar, layihələr üzərində iş aparılır.

Hər il Azərbaycanın və xarici ölkələrin müxtəlif şəhərlərində milli mərasim, adət-ənənələr, şifahi xalq yaradıcılığı və milli oyunlar, xalq musiqisi, rəqsləri və teatri, xalq tətbiqi sənəti, ənənəvi dekorativ sənəti və milli təsviri sənət ənənələri ilə bağlı silsilə tədbirlər keçirilir. Xarici ölkələrin Azərbaycanda, Azərbaycanın isə xarici ölkələrdə keçirilən mədəniyyət günlərinin mədəniyyətlərarası dialoq, tolerantlıq, müxtəlif mədəniyyətin daşıyıcısı olan insanların bir-birlərini adekvat qavraması və anlaması, dəyərlər sistemində modaların tapılmasında böyük rol oynayır.

Bütün bu tədbirlərin hamısı insanların mədəni irs vasitəsilə öz kimliyini dərk etməyə, adət-ənənələrin, onlardakı dəyərlərin mənimsənilməsinə, bütövlükdə insanın mənəvi və intellektual inkişafına yönəlib. Əslin-

də, burada söhbət şəxsiyyətin təşəkkülündən, onun identikliyindən gedir. Hər bir insan müəyyən sosiomədəni mühitdə doğulur və yaşayır. Əksər hallarda həmin sosiomədəni mühit fərdin “özününkü”, “doğma mədəni mühiti” olur. Belə olan halda, o, həmin mədəniyyətin daşıyıcıları (etnoforlar) vasitəsilə topluma xas olan adət-ənənələri mənimsəyərək şəxsiyyət kimi təşəkkül tapır. Həmin prosesdə fərdin bir biososial varlıq kimi özünü ətrafda olan sosial varlıqlarla eyniləşdirməsi və ya fərqləndirməsi baş verir. İlkin mərhələdə ümumi meyarlar əsasında cərəyan edən identifikasiya prosesi, sonrakı mərhələlərdə daha da differensiallaşır. Dil, din, cins və sairə bu kimi ümumi birləşdirici sosial hadisələrin təsiri nəticəsində yeni, törəmə hadisələr yaranır. Məsələn, milli kimlik, dini mənsubluq daha da differensiallaşır. Şəxsin hansısa etnik qrupa məxsusluğu heç də o demək deyil ki, onun davranışında yalnız həmin mədəniyyətə xas olan səciyyəvi xüsusiyyətləri təzahür edəcək və möhkəmlənəcəkdir. Çünki konkret sosiomədəni mühitdə doğulmuş, tərbiyə və təhsil almış insan həmin mühit üçün məqbul hesab edilən mədəniyyət elementlərini davranışında təzahür etdirməklə sadəcə olaraq mövcud olduğu mühitə asanlıqla uyğunlaşır. Amma həmin mədəniyyətə xas olan dəyərlərin onun

şəxsiyyətinin strukturunda, dəyərlər sisteminin iyerarxiyasında hansı yerdə olacağı, şəxsi mənə kəsb edib etməyəcəyi tamamilə başqa bir məsələdir.

Təəssüflə qeyd etməliyik ki, tarixin saxtalaşdırılması, dini dəyərlərin yanlış izahı, dilin bilərəkdən və ya bilməyərəkdən təhrif edilməsi, son nəticədə isə əsrlərin süzgəcindən süzülüb gəlmiş milli adət-ənənələrin, təcrübənin qorunub saxlanması, gənc nəsə ötürülməsində düzgün yanaşmanın olmaması milli idenatikliyin, kimliyin tamlığını və tarazlığını pozur. Çünki milli kimlik insanın özünüifadə imkanındır və hər bir insanın düşüncə tərz, özü və dünya haqqındakı (mikro və makrokosmos) təsəvvürlərinin determinantı məhz mədəniyyətdir. Məsələn, Azərbaycan musiqisi, xalçası, mətbəxi və sairə azərbaycanlının fəaliyyətinin təzahürü kimi nəzərdən keçirilməlidir. Hərgah onlar sosializasiya prosesində adekvat qavranılmır, başa düşülmür və mənimsənilmirsə, deməli, milli identiklikdə deformasiyalar baş verəcəkdir.

Şəxsiyyətin sosializasiyasına yalnız mədəni irsin mənimsənilməsi prosesi kimi baxmaq birtərəfli yanaşmadır. Çünki mədəni təcrübə insanın fəaliyyətinin məhsulu olduğu üçün, o, nəinki mənimsənilməli, həm də qorunub saxlanılmalı, yeni mədəni dəyərlər yaradılmalı və sonrakı

nəslə ötürülməlidir. Bu proses kəsil-məzdir və davamlı inkişafın əsasında dayanır. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində meydana gəlmiş və bu gün də insanların əsas fəaliyyət sahəsinə daxil olan sənətkarlığın öləri təhlili göstərir ki, həmin sənət məhsulları gündəlik həyatda istifadə edilməklə yanaşı, həm də onlarda əks edilmiş milli xüsusiyyətlər, ənənələr, ümumiyyətlə, konkret davranış formaları mənimsənilir və onlar şəxsiyyətlər və qruplararası münasibətlərin tənzimləyici normaları kimi çıxış edirlər. Milli sənətkarlıq milli kimliyin, identikliyin, şəxsiyyətin “Mən obrazı”nın təşəkkülündə əhəmiyyətli rol oynayır. Milli sənət əsərlərində təcəssüm etdirilən simvollar toplumun ətraf mühit, sosial münasibətlər, özü haqqında, digər insanlar haqqında olan təəvvürlərini ifadə edir. Ümumiləşdirilmiş şəxsiyyət tiplərinin, heyvanlara, əşyalara, insanlara və insanın özünə olan münasibətinin bu sənət əsərlərində əks etdirilməsi nəticə etibarilə şəxsiyyətin xarakterinin təşəkkülünün istiqamət və səciyyəssini müəyyənləşdirir.

Ədəbiyyat:

1. Баткин Л.М. Итальянское Возрождение в поисках индивидуальности. М., 1989.
2. Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика. М., 1989. С. 254-255.

Nəzərə almaq lazımdır ki, hər bir mədəniyyət özünəməxsus inkişaf yolu keçir, amma bunula yanaşı bütün mədəniyyətlərə xas olan ümumi cəhətlər, elementlər və qanunauyğunluqlar da var. Belə bir yanaşma həm mədəniyyətlərin qohumluq-müxtəliflik, həm də multikulturalizm kimi cəhətlərini hərtərəfli nəzərdən keçirməyə imkan verir.

Bütün bu reallıqların dərk edilməsi təkcə nəzəri deyil, olduqca böyük tətbiqi əhəmiyyət də kəsb edir. Belə ki, müasir qloballaşan dünyada, kütləvi kommunikasiyalar və mədəniyyət məhsullarının geniş vüsət aldığı bir dövrdə hər ölkənin gələcəyi, ilk növbədə ümumi proseslərdən təcridolunmaya yol vermədən həmin proseslərin müsbət bəhrələrindən maksimum faydalanaraq, öz milli mədəniyyətini, kimliyini qoruyub saxlaya bilməsindən asılı olacaqdır. Fikrimizcə, yalnız belə mədəni rəngarəngliyi itirməmiş və eyni zamanda dinamik davamlı inkişafa yönəlikli dünya gələcək nəsillərin tələblərinə cavab verə biləcəkdir.

3. Боас Ф. Ум первобытного человека. М. – Л., 1926.

4. Боас Ф. Границы сравнительного метода в антропологии // Антология исследований культуры. Т.1. Интерпретация культуры.

– СПб.: Университетская книга, 1997. – С.515

5. Быстрова А. Н. Личность в контексте культуры. Новосибирск: СГАПС, 1996.

6. Васильев Л. С. История Востока, В 2 т. М.: Высш. шк., 1994.

7. Введение в культурологию. Учебное пособие для вузов. М.: ВЛАДОС, 1996.

8. Вебер М. Наука как призвание и профессия // Самосознание европейской культуры XX века. Мыслители и писатели Запада о месте культуры в современном обществе. М.: Политиздат, 1991.

9. Гумилев Л.Н. Этносфера. История людей и история природы. М.: Экспрос, 1993.

10. Гуревич А.Я. Проблемы средневековой народной культуры. М., 1981.

11. Гуревич А. Я. Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства. М., 1990.

12. Гуревич П. Человек как микрокосм // ОНС. 1993. №6.

13. Гуссерль Э. Статьи об обновлении // Вопросы философии. 1997. № 4.

14. Дэвид Мацумото Человек, культура, психология. СПб, 2008,

15. Еремеев Д. В. Ислам: образ жизни и стиль мышления. М.: Политиздат, 1990.

16. Convention for the Safe-

guarding of Intangible Cultural Heritage // <http://www.unesco.org/culture/ich/index.php?lg=en&pg=00006>

17. Кон И. С. Открытие Я. М., 1978.

18. Кон И. С. Ребенок и общество. М., 1988.

19. Культура: теории и проблемы. М., 1994.

20. Культурная антропология. СПб., 1996.

21. Конфуций. Я верю в древность. М.: Республика, 1998.

22. Леви-Брюль Л. Первобытное мышление. М., 1930.

23. Леви-Строс К. Структурная антропология. М.: Наука, 1985.

24. Mud M . Культура и мир детства. М., 1988.

25. Одиссей. Человек в истории. Культурно-антропологическая история сегодня. М., 1991.

26. Ницше Ф. «Злая мудрость», афоризм 304. Соч. Т. 1. М., 1990. С. 767.

27. Рассел Б. История западной философии. Новосибирск, 1994.

28. Тойнби А. Постижение истории. М., 1991.

29. Человек и культура: Индивидуальность в истории культуры. М.: Наука, 1990.

30. Юнг К. Г. Архетип и символ. М., 1991. С. 284.

31. Фуко М. Слова и вещи. М., 1977. С. 437-441.

32. Философия культуры. Ста- and Historical Interpretation for Cul-
новление и развитие. СПб., 1998. ture // Science, 1910, XLIII, pp. 193
33. Clark Wissler. Psychological 201.

Личность в культурном контексте

Абстракт

В статье в контексте культуры анализируется феномен личности, в контексте времени и пространства исследуется культура, на этом фоне личность рассматривается как динамическая система. Наряду с этими в центре внимания оказываются такие вопросы, как взаимоотношения личности и культуры, образ мышления личности в различной культурной среде, а также роль его эмоций и чувств в формировании культуры. Отмечается, что существует характерный образ личности, формирующий характер культуры. Автор, рассматривая вопросы конфигурации культур, анализирует выдвинутые Ницше типы культур «апполон» и «дионис» и говорит о культуре как о различающейся психологии, отображающейся в большом экране.

Автор показывает, что доминирование одной культуры над другой культурой или преобладание одного индивида над другим индивидом приводит в действие дихотомии «Я – он», «мы – они» и этим нарушает баланс в системе двойных отношений (страх – интерес), повышает эмоциональную напряженность, пережитый стресс ослабляет критическое и самостоятельное мышление, порождает деструктивное поведение. Интересно, что в средствах массовой информации, официальных заявлениях, неправильная недооценка этого положения, а наоборот, его агитация постепенно нарушает существующий баланс, направляет поляризацию в антагонистическое русло.

В статье подробно анализируются различные подходы, связанные с культурой и личностью и выражается отношение к ним. В конце автор приходит к заключению, что восприятие культуры каким-то лицом, проходя через внутреннюю призму, усваивается и поэтому в поведении носителей одинаковых культур проявляются и общие, и особые черты.

The Person in a Culture Context

Abstract

The phenomenon of the person in the article has investigated in a culture context, and the culture has studied in a place and time context. On this background, the person has researched as dynamic system. Beside it, there are such questions in the attention centre, as interrelation of culture and the person, a mentality of the person in the various cultural environments, and a role of its emotions and feelings in culture formation. It noticed that there is the special type of the person forming character of culture. At examining of questions of a configuration of cultures types of cultures «Apollo» and «Dionis», put forward has analyzed by Nietzsche.

The superiority of one culture over another, or the superiority of one individual over another I include a dichotomy «I – it», «we – they» and by that breaks balance of system of dual relations of the person (fear – interest), increases an emotional pressure. Arisen thereof the stress weakens criticism and independent thinking, gives an occasion to destructive behavior. Interestingly that the wrong estimation of this condition in mass media and official news, on the contrary, breaks existing balance in a society, directs polarization to an antagonistic way.

In the article, the various approaches connected with culture and the person has exposed to the wide analysis, the relation to them has expressed. In summary, it is possible to draw a conclusion that the perception of culture has acquired by any person through its internal prism and consequently in behavior of carriers of the same culture has shown as the general and especial lines.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №01)

Rəyçi R.V.Cabbarov, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə 11 may 2011-ci ildə redaksiyaya daxil olmuşdur

YÖNƏLİŞLİK PROBLEMİNİN MÜQAYISƏLİ TƏHLİLİ. (ŞƏRQ VƏ QƏRB KONTEKSTİNDƏ)

Şəfahət Abdullayeva

psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

DİA-nın dosenti

E-mail: anfas.07@mail.ru

Açar sözlər: *yönəlişlik, təsəvvüf, yönəlişliyin strukturu, yönəlişliyin funksiyaları, dispozisiya*

Ключевые слова: *установка, суфизм, структура установки, функции установки, диспозиция*

Key words: *attitude, sufism, strukture of attitude, function of structure, disposition*

Məqalə başlığına çıxarılmış problemin Şərq və Qərb kontekstində müqayisəli təhlili, ümumiyyətlə yönəlişliyin tədqiqi tarixinə nəzər salmağı tələb edir. Məlumdur ki, Qərbdə yönəlişliyin öyrənilməsi 1918-ci ilə təsadüf edir. Sonralar yönəlişliyin müxtəlif istiqamətlərdə tədqiqi bu problem haqqında bu gün kifayət qədər nəzəri biliklərin əldə olunması ilə nəticələndi. Qeyd etmək lazımdır ki, yönəlişlik probleminin belə hərtərəfli öyrənilməsinə baxmayaraq sosial yönəlişliyin tədqiqində açıq qalan sahələr hələ də öz tədqiqini gözləyir(5).

Bəs İslam Şərqində yönəlişliyi öyrənmək baxımından vəziyyət necədir? Məlumdur ki, Şərqdə (Qərbdə olduğu kimi) psixoloji biliklər fəlsəfi fikir tərkibində inkişaf edirdi. Və o

da məlumdur ki, İslam Şərqində ən geniş yayılmış dini-fəlsəfi cərəyan – təsəvvüfdür. Təsəvvüfün özəyini təşkil edən nəfsə qalib gəlmək, özünü-dərkdən keçərək Mütləq həqiqətin dərk olunması, İlahi eşq məqamları, bizim fikrimizcə, yönəlişlik problemi baxımından nəzərdən keçirilə bilər. Belə ki, nəfsi yenməklə xarici qıcıqlardan asılılığı azaltmaq, daxilə yönəlmək, harmoniyaya – Vəhdəti vücuda can atmaq, əslində pozitiv yönəlmədir.

Məqalədə əvvəlcə Qərbdə yönəlişliyin tədqiqi nəzərdən keçirilmiş, sonra isə Şərqdə, dini-fəlsəfi cərəyan olan təsəvvüfdə yönəlişliyin necə formalaşmasının izlənilməsinə cəhd edilmişdir.

* * *

Bu gün sosial psixologiyanın strukturunda əhəmiyyətli komponent

olan yönəlişlik anlayışı ilk dəfə alman alimləri tərəfindən eksperimental psixologiyada situasiyaya cavab reaksiyasının sürətinin keçmiş təcrübədən asılılığını, bəzi qavrayış illüziyalarını, həmçinin hər hansı bir situasiyada psixoloji prosesləri şərtləndirən dərkedilməz hazırlıq vəziyyətini ifadə etmək üçün işlədilmişdir(1).

Sosial yönəlişlik anlayışı isə ilk dəfə 1918-ci ildə U.Tomas və F.Znatski tərəfindən fərdin daxil olduğu qrupun dəyərlərinə subyektiv münasibəti kimi səciyyələndirilmişdir(2).

Keşən əsrin 30-cu illərində gürcü psixoloqu D.Uznadze yönəlişliyi psixoloji fenomen kimi dərinlən və hərtərəfli təhlil etmiş(3), onun məktəbinin davamçıları isə bu nəzəriyyəni dolğunlaşdırmışlar.

M.Q. Yaraşevskinin qeyd edir ki, Uznadzeyə görə yönəlişlik tələbatın situasiya ilə “görüşündən” yaranır və situasiyanın təkrarlanması ilə möhkəmlənir. Uznadzenin nəzəriyyəsində yönəlişlik şəxsiyyətin əsasən fizioloji tələbatları səviyyəsində nəzərdən keçirilir və qeyri-şüuri olan fenomen kimi təqdim olunur(4). Lakin Uznadzenin nəzəriyyəsinin təhlili göstirir ki, alim yönəlişliyi əsasən ümumi psixologiya çərçivəsində tədqiq etmiş və onun davamçıları çoxsaylı eksperimentlərdən alınan nəticələri sosial müstəviyə gətirməyə cəhd etmişlər. Yönəlişliyi ümumpsixoloji

proseslər kimi öyrənən Uznadze yazır: “Yönəlişlik subyektin bütöv dinamik vəziyyəti, müəyyən aktivliyə hazırlıq vəziyyətidir. Yönəlişlik iki faktorla şərtlənir: subyektin tələbatları və ona uyğun situasiya ilə.” (3)

Sosial yönəlişlik qərb və amerika psixoloqları tərəfindən öyrənilmişdir. İngilis dilində yönəlişlik çoxcaqlı attitude sözü ilə ifadə olunur. Uznadzenin fizioloji tələbatlar səviyyəsində öyrəndiyi yönəlişlik ingilis dilində set anlayışına uyğun gəlir, attitude isə müəyyən davranış doğuran, çox vaxt dərk edilməyən emosional çalarlı münasibət mənasını verir. Dilimizə sosial yönəlişlik kimi tərcümə olunsada bəzən elə attityud kimi də işlənir. Psixoloji ədəbiyyatda (1,5,7) sosial yönəlişliyin tədqiqat tarixinin aşağıdakı mərhələləri ayırd edilir:

1. Attitude – in termin kimi elmə gətirilməsindən (1918) II Dünya müharibəsinə qədər;

2. XX əsrin 40-50-ci illəri;

3. 50-60-cı illər;

4. 70-ci illər.

1-ci mərhələdə geniş vüsət alan problem, 2-ci mərhələdə durğunluq dövrünü keçirir.

50-60-cı illər əsasən yönəlişliyə artan maraqla, yeni ideyaların yaranması ilə xarakterizə olunur. 70-ci illər isə yeni durğunluq dövrü kimi səciyyələndirmək olar.

Bu illərdəki tədqiqatlardan əldə olunana nəticələri ümumiləşdirib, yönəlişliyin belə bir tərifini almaq mümkündür: sosial yönəlişlik sosial situasiyanın əhmiyyətinin və mənasının fərd tərəfindən psixoloji yaşantısıdır.

1935-ci ildə Q.Olport sosial yönəlişliyin sosial-psixoloji mahiyyətini izah etmək üçün çoxlu sayda tədqiqat işini araşdıraraq yönəlişliyi səciyyələndirən aşağıdakı xüsusiyyətləri ayırd etmişdir(6):

1. Yönəlişlik şüurun və əsəb sisteminin xüsusi vəziyyətidir.
2. Reaksiyaya hazırlığı ifadə edir.
3. Təşkilatidir.
4. Keçmiş təcrübəyə əsaslanır.
5. Davranışa istiqamətverici və dinamik təsir göstərir.

Sonrakı illərdə sosial yönəlişliyin təcrübədən asılılığını və davranışı tənzimləyici xüsusiyyətlərini daha dərinlən öyrənmək üçün müxtəlif eksperimentlər qoyuldu. İlk dəfə L.Törnstonun təklif etdiyi yönəlişliyi ölçmə şkalası metodundan istifadə edildi. Lakin tədqiqatlar artdıqca meydana müxtəlif suallar çıxırdı: Şkala nəyi ölçür? Yönəlişliyin struktur komponentləri hansılardır? Yönəlişlik hansı funksiyanı yerinə yetirir? Bu suallara cavab vermək istiqamətində aparılan tədqiqat işlərindən alınan nəticələr yönəlişliyi nəzəri cəhətdən dolğun öyrənmək və onun funksiyalarını,

strukturunu müəyyənləşdirməyə imkan verirdi. Beləliklə, yönəlişliyin dörd funksiyası müəyyənleşdi:

1. Uyğunlaşma;
2. Bilik funksiyası;
3. İfadə etmək funksiyası;
4. Müdafiə funksiyası.

Ədəbiyyatda “Yel tədqiqatları” adı ilə məşhur olan çoxsaylı eksperimentlərin nəticəsi olaraq 1942-ci ildə M.Smit sosial yönəlişliyin üç komponentli strukturunu irəli sürdü(1,7):

1. Koqnitiv;
2. Affektif;
3. Konativ.

Alınan nəticələr sosial yönəlişlik fenomenini nəzəri və empirik cəhətdən zənginləşdirsə də, eksperiment zamanı müəyyənleşdirilən xüsusiyyətlərin koqnitiv sahəyəmi, yoxsa affektif sahəyə, yoxsa bütövlükdə hər üç komponentə aid olduğu aydınlaşdırılmamış qalırdı. Buna baxmayaraq “Yel tədqiqatları” eksperimentlərindən hasil olan “Möhkəmlənmiş yönəlişlik davranışı təyin edir”- qənaəti şəxsiyyəti hərtərəfli öyrənmək istiqamətində olduqca böyük əhəmiyyət kəsb etdi.

Lakin tarixə Lapyer paradoksu adı ilə düşən eksperiment bu nəticəni alt-üst etdi. Beləki, 1934-cü ildə amerika psixoloqu Lapyer çinlilərə qarşı olan neqativ yönəlişliyi real həyatda yoxlamaq qərarına gəlir. O dövrdə Amerikada çinlilərə mənfi

münasibət var idi və otellərdə onlara yer vermək istəmirdilər. Lapyer iki çinli tələbə ilə 252 mehmanxanada oldu və birindən başqa bütün otellərdə onları normal qarşılayıb yer verdilər, standartlara uyğun xidmət göstərdilər. İki ildən sonra Lapyer 251 otelə məktub yazaraq bildirdi ki, əgər o həmin iki çinli tələbə ilə bir daha onların mehmanxanasına gələrsə, yenə də həmin qonaqpərvərliyə ümid edə bilərmə? Məktuba cavab verən 128 oteldən ancaq biri razılıq verirdi, qalanların 52%-i birbaşa “yox”, 48%-i isə dolayı yolla razılıq bildirirdilər. Bu onu göstərirdi ki, mənfi yönəlişliyin mövcudluğuna baxmayaraq, real həyatda, o, özünü tam göstərmədi. Yəni sosial yönəlişlik heç də insanın real davranışını təyin etmir.

Lapyer paradoksu sosial yönəlişliyə marağı xeyli azaltsa da, sonrakı tədqiqatlarda Lapyer eksperimentinin çatışmazlıqları nəzərə alınaraq yeni eksperimentlər qoyuldu və insanın eyni vaxtda iki yönəlişliyə - obyektdə və situasiyaya - malik olması haqda (M.Rokiç), müxtəlif situasiyalarda yönəlişliyin gah koqnitiv, gah da affektiv tərəflərinin davranışa təsir göstərməsi haqqında (D.Kas, E.Skotland) fikirlər irəli sürüldü(5,6).

Ancaq qərb ölkələrinin vəəsasən də ABŞ-nın sosial-psixoloji problemlərini tədqiq edən P.N.Şixirevin

qeyd etdiyi kimi, psixoloqların sosial yönəlişliyi belə geniş şərh etmək cəhdlərinə baxmayaraq, metodoloji məhdudiyyət səbəbindən sosial yönəlişliyin modelini yarada bilmədilər(5).

Birincisi, bütün eksperimentlər laboratoriyada aparılırdı və real həyatda təsdiqini tapmırdı. İkincisi, alınan nəticələr mikromühtlə əlaqədə təhlil olunur, sosial müstəvidə nəzərdən keçirilmirdi.

Bu gün sosial psixologiya şəxsiyyətin strukturunda yönəlişliyə xüsusi əhəmiyyət verir, bu prosesdə onun tələbatlarını, motivlərini, maraq və meyllərini önə çəkir. Son tədqiqatlarda sosial yönəlişlik birmənalı şəkildə şəxsiyyətin mövqeyi (pozisiyası) kimi deyil, hazırlıq halı (dispozisiyası) kimi qəbul olunur, möhkəmlənmiş yönəlişlik və periferik dispozişiyalar fərqləndirilir (Moqun, 1978). Sosial yönəlişliyin tədqiqi sahəsində əldə olunan belə böyük nailiyyətlərə baxmayaraq, bu gün psixologiya elmi sosial yönəlişliyin dəyişməsinin səbəbini hələ ki izah edə bilmir.

Beləliklə, yuxarıda apardığımız yığcam təhlildən göründüyü kimi sosial yönəlişlik davranışa təsir etmək gücünə malikdir (gözlənilən və ya gözlənilməyən – bu, başqa sualdır). Bizcə, sosial yönəlişlik “tələbat-situasya” modeli ilə, hətta

“tələbat-yönəlişlik-situasiya” modeli ilə də tam izah oluna bilməz. Bizim fikrimizcə, “tələbat-daxili aləmsituasiya” şəklində nəzərdən keçirilməlidir. Daxili aləmin struktur komponenti kimi hisslər, şüur və aktivlik önə çəkilməlidir. Hisslər və şüur əlaqəsi emosional intellekt kimi sosial yönəlişliyin əlavə komponenti kimi nəzərə alına bilər. Bizim təqdim etdiyimiz (13,14) şəxsiyyətin mənəvi-ruhi inkişaf mərhələlərində:

- tənqidi fikrin yaranmasına qədər olan dövr;
- tənqidi fikrin yaranması;
- daxili mövqenin formalaşması;
- seçim.
- daxili mövqenin yaranması mərhələsi sosial yönəlişliyin formalaşması prosesində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu məsələlər dərin təhlilini gözləyir.

İndiyə qədər dediklərimizdə pozitiv yönəlişlik anlayışından istifadə etmədik. Məsələ ondadır ki, indiyə qədər dediklərimizin hamısı (bundan sonra dedyəcəklərimiz də) həm də pozitiv yönəlişliyə aiddir. Yönəlişliyin formalaşması prosesindən danışarkən isə pozitivlik, məhz pozitiv yönəlişliyin formalaşması ön plana keçir.

* * *

İndi isə islam Şərqinin ən geniş yayılmış dini – fəlsəfi cərəyanı olan

təsəvvüfə araşdırdığımız problem baxımından nəzərdən keçirək.

Təsəvvüf dini-fəlsəfi cərəyan olmaqla yanaşı, həm də psixoloji cərəyandır.

Təsəvvüfün hətta səthi təhlili də göstərir ki, bu təlim bütövlükdə insanın psixoloji, mənəvi-ruhani inkişafı təlimidir. İçimizdə əmanət kimi daşdığımız İlahi zərrəcik bizi Yaradanımıza istiqamətləndirir, kamillik yoluna yönəldir. Təsəvvüf islam dini zəminində yaranmış və inkişaf etmiş təlim kimi özündə irfani dəyərləri birləşdirir. N.Göyüşov “Quran və irfan işığında” kitabında yazır: “Təsəvvüf öz zənginliyinə görə irfan dəyərlərinə borcludur. İrfan ... mahiyyətə təriqət məhdudluğundan və yalançı ifrat meyllərdən uzaq pak və işıqlı islam düşüncəsi kimi tanınır.” (8,səh.70).

Təsəvvüf əməli təlimdir. İrfan onun nəzəri əsasıdır. Təsəvvüfdəki irfan islam dünyagörüşü əsasında formalaşmışdır. Sufi sirli biliklərə yiyələnmək üçün mistik Yola (təriqət) çıxır. Bütün böyük sufi müfəkkirləri Yolda müəyyən məqam və halların olmasından danışirlar. Məqamları insan qazanır, hal isə ona Allah tərəfindən əta edilir. Hər bir təriqətdə bu hal və məqamlar müəyyən qədər fərqlənsələr də onların hamısında ümumi cəhətlər vardır (8,9,10,11,12).

Təsəvvüfdə aşağıdakı hal və məqamlar təsvir olunur.

Məqamlar:

Tövbə – peşmançılıq, zillətdən əl çəkmək, məsiyyətə qayıtmamaq məqsədilə edilən niyyət.

Vərə – Tanrıdan başqa nə varsa hər şeydə ayıq olmaq.

Zöhd – dünya malından rəğbəti kəsmək.

Fəqr – ancaq Tanrıya ehtiyac, ondan başqa heç nəyə ehtiyac duymamaq.

Səbr – iman, səbat və dözümlülük.

Təvəkkül – Haqqın iradəsindən başqa heç nə hiss etməmək və heç nə gözləməmək.

Pza – qəzadan əvvəl ixtiyardan əl çəkmək, qəzadan sonra acılıq çəkməmək, bəla zamanı məhəbbət duymaq.

Hallar:

Müraqibə – bəndə bilir ki, Haqq onu müşahidə edir.

Qürb – Haqqı duymaq, ibadət və itaət.

Məhəbbət – ürəkdə məhəbbət yanır.

Xof – qorxu, pis işlərdən çəkinmək psixologiyası.

Rica – qəlbin fərəhlənməsi (gələcəyə aiddir).

Şövq – qəlbin məhbubun görüşü üçün yerindən oyanması, yumşalması.

Üns – məhbubun camalını tam anlamaqla yaranan ləzzət hissi.

Xatircəmlik – insanın qəlbinin Tanrısına tam etimad bəsləməsi.

Müşahidə – Haqqın görünüdür, qəlbin işıqlanmasıdır.

Yəqin – özündən fani, Haqqa baqi olmaqdır, Haqqın müşahidəsi qəlb imanı.

İndi isə təsəvvüfdəki hal və məqamları bizim təklif etdiyimiz (13,14) mənəvi-ruhi inkişaf mərhələləri ilə uzlaşdırmağa çalışaq.

Nəfsin mərtəbə-mərtəbə yenilməsi, maddi aləmdən asılılığın minimuma endirilməsi, pis əməllərdən peşmançılıq çəkmək, onlara qayıtmamağa qərar vermək (Allah qarşısında söz vermək), xeyirə-şərə inanmaq, Haqqı duymaq, ürəkdə məhəbbət hissini, qorxu hissini yaranması – 1-ci psixoloji durum;

Gələcəyə inam və bundan qaynaqlanan fərəh hissi, qəlbin yüksəlişi – yeni psixoloji durum;

Öz halətindən razılıq, ləzzət hissi, insanın Allaha etilmədiyi hissi – daxili harmoniya durumu, qəlbin işıqlanması – pozitiv durum;

Hər şeyin Allahdan gəldiyini qəbul etmək – psixoloji sakitlik mərhələsi.

Bu haqda Qurani-Kərimdə belə deyilib: “Ey sakitləşmiş nəfs! Məmnun halda və məmnunluğu qazanmış olaraq Rəbbinə dön” (Qurani-Kərim, 89, 27-28)

Beləliklə, yönəlişliyin üç komponentli strukturundan yanaşdıqda tövbə, vərə, zöhd koqnitiv və affektiv komponentə, fəqr və səbr konativ komponentə uyğun gəlir. Bizcə təvəkkül məqamı fəlsəfədə nəzərdən keçirilən hisslərin dərk edilməsi və dərk etdiyinin hissi yaşanması mə-

qamıdır və bu gün psixologiyada gündəmə gələn emosional intellekt anlamına uyğun gəlir. Bizcə təsəvvüfün tədqiq etdiyimiz problem çərçivəsində dərinlən təhlili yönəlişliyin üç komponentli strukturuna emosional intellekti dördüncü komponent kimi əlavə etməyə imkan verəcəkdir.

Ədəbiyyat:

1. Андреева Г.М. и др. Социальная психология, Москва, «Аспект Пресс», 2000
2. Психология. Словарь. Москва., Политиздат, 1991
3. Узнадзе Д.Н. Экспериментальные основы психологии установок. Тбилиси, 1961
4. Ярошевский М.Г. Психология в XX столетии. Теоретические проблемы развития психологической науки. Москва, Политиздат, 1971
5. Шихирев П.Н. Современная социальная психология США. Москва, Наука, 1979
6. Майерс Д. Социальная психология. Санкт Петербург, Питер, 2002
7. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. "Qapp-Poliqraf", Bakı, 2003

8. Göyüşov N. Quran və irfan işığında, Bakı, 2002
9. Кязимов М.Д. Из истории суфийской мысли. Переводы. «Элм», Баку, 2001
10. Шиммель А. Мир исламского мистицизма. «Алатея, Энигма», Москва, 2000
11. Кныш А.Д. Мусульманский мистицизм. Санкт Петербург, Изво «Диля», 2004
12. Из истории философии стран Средней Азии и Ирана VII – XII вв. Москва, 1960
13. Abdullayeva Ş. Şəxsiyyətin məənəvi-ruhani inkişafının bəzi psixoloji məsələləri. "Anfas" jurnalı, 2009, №.3.
14. Abdullayeva Ş. Pozitiv yönəlişlik müasir psixologiyada və təsəvvüfdə. Psixologiya jurnalı, 2010, №4

**Сравнительный анализ проблемы позитивной установки.
(на Востоке и на Западе)**

Абстракт

Известно, что на Западе исследование проблемы установки приходится к началу XX века. Разностороннее изучение этой проблемы кончилось тем, что современная психология наполнилась достаточным знанием об установке. Несмотря на это, в статье отмечено, что по поводу этой проблемы еще остались открытые вопросы (переменные проблемы).

В статье обобщаются научные исследования Узнадзе, Олпорта и Шихирева, рассматриваются структурные компоненты и функции установки.

Кроме этого автор пытается проследить формирование установки в самом распространенном религиозно-мистическом учении Востока суфизме. Автор отмечает, что самый поверхностный анализ суфизма показывает что, суфизм есть психологическое учение. Суфизм формировался на основе ислама. Как религиозно-мистическое учение суфизм соединяет в себе все духовные ценности.

Чтобы воззреть божественные знания суфизм проходит Путь, в которой переживает много стоянок и состояний. В статье описываются эти стоянки и состояния и делается попытка к сопоставлению их с трехкомпонентной структурой установки и предложенным автором этапов духовного развития личности.

**Comparatively analyse the problem of positive attitude
(In the East and West)**

Abstract

It is known, that in the West research of a problem of attitude is necessary to beginning XX of a century. Versatile studying of this problem has terminated that the modern psychology was filled with sufficient knowledge of attitudes.

Despite of it, in article it is noted, that in occasion of this problem there were open questions (variable problems).

In article are generalized scientific research Uznadze, Olporte and Shik-hirev and structural components and functions of attitude are considered.

Except for it the author tries to track formation of attitude in the most widespread religious-mystical the doctrine of the East sufism. The author marks, that the most superficial analysis sufism shows that, sufism there is a psychological doctrine. Sufizm it was formed on the basis of an islam. As the religious-mystical doctrine sufism unites all cultural wealth.

That factor divine knowledge sufism there passes {there takes place} the Way in which experiences many parking and conditions. In article these parking and conditions are described and attempt to their comparison to three-componental structure of attitude and the offered author of stages of spiritual development of the person is done.

Məqalə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının “Siyasi İdarəetmə” fakültəsinin Elmi Şurasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 02)

Rəyçi Ə.S. Bayramov, psixologiya elmləri doktoru, professor

Məqalə 20 oktyabr 2011-ci ildə redaksiyaya daxil olmuşdur

TURİZM FƏALİYYƏTİNDƏ İDARƏETMƏ ETİKASI VƏ İŞGÜZAR MÜNASİBƏTLƏRİN FORMALAŞDIRILMASI

Vasif Muradzadə

*ATİ-nin Menecment və marketing
kafedrasının dosenti, psixol. üzrə f.d.*

E-mail: v.muradzade @tourism.edu.az

Açar sözlər: turizm fəaliyyəti, idarəetmə, rəhbərlik, ünsiyyət, motivasiya, istehlakçı, etik davranış, işgüzar münasibət, mədəni-psixoloji mühit, diqqət.

Ключевые слова: туристическая активность, руководство, общение, мотивация, этические нормы поведения, деловые отношения, морально-психологическая среда, внимание.

Key words: tourism activity, management, leadership, intercourse, motivation, consumer, of ethics, business relation, moral psychological environment.

Özünü necəsinizsə, o cür də idarə olunursunuz.

Başçınız öz içərinizdəki adamlardan çıxır.

H.Z. Məhəmməd

Son zamanlar ölkəmizdə turizm fəaliyyətinə diqqət artırılmış, regionda turistlərin ən çox üz tutduğu bir dövlət olaraq turizm zəngin tariximizin, mədəniyyətimizin, o cümlədən xalqımızın qədim, etnik köklərə malik adət-ənənələrinin əcnəbi turistlərin diqqətinə çatdırılmasında əhəmiyyətli rol oynamağa başlamışdır. Bu baxımdan turizm fəaliyyətinin müxtəlif tərəflərinin araşdırılması, idarəetmə etikasını və turizmlə bağlı işgüzar münasibətlərin formalaşdırılması, turizm biznesində qarşıya çıxan bəzi problemlərin psixoloji yönümdən həlledilməsi, istehlakçı

davranışlarının müəyyənəndirilməsi və bu kimi məsələlərin həlli aktuallıq kəsb edir.

İdarəetmənin sosial-istehsalat mühitində yeri və əhəmiyyəti ilə bağlı hələ xeyli maarifləndirmə işinə ehtiyac duyulur. Turizm sektorunda idarəetmə sistemi və işgüzar əməkdaşlığın, münasibətlərin təkmilləşməsi, inkişafı bu sahədə qazanılmış təcrübəni öyrənmədən, ümumiləşdirmədən, psixoloji problemlərlə bağlı dərin prosesləri hərtərəfli tədqiq etmədən mümkün deyil. Müasir insanın yüksək səviyyəli zövqünə, istəklərinə dünyəvi etik normalara uyğun cavab verə bilmək bacarığı

turizm sektorunun idarəetmə sahəsində çalışan hər bir mütəxəssisindən xüsusi məharət, peşəkarlıq tələb edir. Bu anda L.Vovenarqın dediyi dəhiyanə sözlər yada düşür: “Bəzən bir insanı idarə etmək bütöv bir xalqı idarə etməkdən çətin olur” [1, s.159].

Bütün dünyada olduğu kimi Azərbaycan respublikasında da turizm sənayesi son zamanlar sürətlə inkişaf edir və bu sahədə olan peşələrə, işgüzar münasibətlərə, işgüzar etika, müəssisə mədəniyyəti və s. məsələlərə maraq günü-gündən artır. Bu inkişaf əlaqədar olaraq yeni-yeni peşələrin əmələ gəlməsi insanlar arasında perspektivli işgüzar münasibətlərin yaranmasına və müvafiq olaraq idarəetmə etikasının incə çalarlarının püxtələşməsinə rəvac verir. Bu zaman yerli və gəlmə turizm sahəsində çalışan kadrların yüksək etik bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnməsinin vacibliyi gündəmdə duran məsələlərdəndir. Bu sahənin inkişafı ilə bağlı ölkəmizdə yeganə ali məktəb olan Azərbaycan Turizm İnstitutunun hazırladığı mütəxəssislərin təhfiyələri əvəz edilməzdir. Lakin bu hələ çox azdır. Ölkəmizdə yerli və gəlmə turizm layihələrinin həyata keçirilməsi üçün yüksək ixtisaslı kadrlar – xarici iqtisadi fəaliyyət mütəxəssisləri, gid-tərcüməçilər, bələdçi-təlimatçılar, habelə mehmanxana xidməti işçiləri, ofisiantlar, tibb perso-

nalı kimi turizm sənayesinin kütləvi peşəkar kadrları həlledici əhəmiyyətə malikdir. Bu kadrların hər birinin peşəkarlıqla bərabər, həm də yüksək etik idarəetmə mədəniyyəti, istehlakçıların müxtəlif xarakterli psixoloji davranış özəlliklərinə uyğun yanaşma tərzləri olmalıdır. Ə.Əliyev və E.Aslanovun “Beynəlxalq turizm hüququ” dərsliyində göstərilir ki, “Beynəlxalq Əmək Təşkilatı turizm müəssisələrində, mehmanxanalarda və digər xidmət müəssisələrində peşə fəaliyyətinə dair standartların işlənilib hazırlanması, turizm sektorunda əmək şəraitinə riayət olunması və yaxşılaşdırılmasının təmini, kadrların hazırlanması və məşğulluğun genişləndirilməsi istiqamətində çoxsaylı fəaliyyət həyata keçirmişdir” [2, s.204].

Turizm sahəsində çalışan hər bir işçinin işgüzarlığı, onun fəaliyyətinin səmərəliliyi əmək şəraitindən, işgüzar əməkdaşlığın səviyyəsindən, etik davranış tərzindən, mənəvi-psixoloji mühit və digər amillərdən asılıdır. Bütün bunlar isə öz növbəsində əmək psixologiyası sahəsində olan elmi tədqiqatların nəticələrinə əsaslanmalı, sübut edilə bilər. İş yerinin, texnoloji proseslərin, əmək bacarığı və vərdislərinin formalaşması, istehsalın idarə olunmasında bütöv texnoloji ardıcılığın təkmilləşməsinin əsasında tədqiqat nəticələri, şəxsiyyətin

peşəkarlıq keyfiyyətlərinin inkişafı, qrup və birliklərin işgüzar əməkdaşlığı dayanmalıdır. D.Vəliyev “Yüksəliş yolları” [3, s.178] adlı əsərində işgüzar münasibətləri – insanların bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi və bu zaman istifadə edilən üsullar adlandırır. Turizm sahəsində yaxşı işgüzar münasibətlərin yaradılması üçün üç əsas amil vacibdir. Birincisi, ədalətli rəhbərlikdir. Rəhbərlik – qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün insanların hərəkətə gətirmək üsuludur. Öz entuziazmı ilə hamını heyran qoyan və öz təbəçiliyində olanlarla birgə çalışan menecer, hakimiyyətini nümayiş etdirən və işçiləri işləməyə hər vasitə ilə məcbur edən menecərə nisbətən daha çox uğur qazanır. Əsl rəhbər insanlara özlərinin potensial imkanlarını aşkara çıxarmaq üçün kömək etməlidir.

Yaxşı işgüzar münasibətlərin əsasını təşkil edən ikinci amil ünsiyyətdir. Turizm işçiləri, o cümlədən, bu sahədə çalışan rəhbərlər danışmaqla, yazışmaqla bir-biri ilə yalnız işlə əlaqədar informasiya mübadiləsi etmərlər, onlar həmçinin öz aralarında şəxsi münasibətlər və qarşılıqlı əlaqə mexanizmi yaradırlar. Səmərəli işgüzar ünsiyyət dəqiq və təkəbbürdən uzaq olmalıdır. Belə ünsiyyət nəzarət və qarşılıqlı hörmətə əsaslanmalıdır.

İşgüzar münasibətlərin üçüncü mühüm amili motivasiyadır. Onun

əsas məqsədi əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsidir. Məhəmməd Peyğəmbər buyururdu: “İnsanları dərəcələndirdik ki, bir biriləri ilə iş görsünlər”. İnsanların üstünlüyü yalnız elm və əxlaq baxımından tanınır. Peyğəmbərimiz işləməyi və bununla da ehtiyacı olanları dolandıрмаğı Allah yolunda cihad etmək və ya gündüzü oruc, gecəni isə namazla keçirməyə bərabər tutmuşdur. İş və işlə təmin olunma insan həyatının təməlidir. Bunun uğurlu olması isə insanın mənəvi göstəricisindən, özünə inamından, peşə hazırlığı səviyəsindən asılıdır. Ona görə də əməyin məzmununun psixofizioloji əsaslarını mənimsəmək zəruridir. Görkəmli alim T.Quliyev yazır: “Əmək əməliyyatlarının quruluşlarının psixoloji təhlili iki əsas momentin izahını verməyə imkan verir:

a) əmək əməliyyatlarının yerinə yetirilməsində işçilərin psixoloji və fizioloji funksiyalarına verilən tələblər. Burada orqanizmin bu və ya digər funksiyasına yüksək gərginlik yaradan amillərin aşkar edilməsi çox vacibdir.

b) əmək əməliyyatlarının yerinə yetirilməsində əmələ gələn səhvlərin səbəbləri. Bəzən əmək fəaliyyəti prosesində işçilərdə işçi əməliyyatlarının ayrı-ayrı ünsürlərinin yerinə yetirilməsi zamanı yüksək, xüsusi gərginlik tələb edən çətinliklər əmələ

gəlir. Belə əməliyyatların yerinə yetirilməsi işçidən yüksək gərginlikli psixi funksiyaları işə qoşmağı tələb edir” [4, s.48].

Turizm sahəsində istehsalat əməliyyatları zamanı meydana çıxan psixoloji proseslərin mahiyyətini nəzərdən keçirərkən, onda bir daha şahidi olarıq ki, insanın psixologiyasında əmək əsas rol oynayır. İş zamanı insanın diqqəti birə-beş artır. O, hiss edir, qəbul edir və fikirləşir. Bu zaman əmək psixologiyası əməkdə psixoloji prinsiplərin rolunu müəyinə edir, daha doğrusu, əməkdə olan psixoloji komponentləri öyrənir. Burada əsas etibarilə əməkdə hissiyyat prosesi, psixoloji proseslər, emosional proses, diqqət, yaddaş, düşünmə və s. prosesləri öyrənmək məqsəduyğundur.

Turizmdə əmək fəaliyyəti zamanı baş verən psixoloji proseslərdən ən mühümü diqqətdir. Diqqət əmək fəaliyyəti üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Diqqət olmadan problem həll etmək, hətta sadə işi təşkil etmək və yerinə yetirmək mümkün deyildir. Diqqət dinamik psixi prosesdir. Turizm fəaliyyətinin hər hansı bir sahəsində diqqəti təmərküzləşdirmədən və mərkəzləşdirmədən bir çox əməliyyatları yerinə yetirmək mümkün olmazdı.

Diqqətin mərkəzləşməsi zamanı şüurumuz bir obyekt və ya bir

fəaliyyətə yönəlir, başqalarından uzaqlaşır. Başqa sözlə, yalnız bir obyektə yönəlmiş diqqət mərkəzləşmiş diqqət hesab olunur. Diqqətin həcmi isə, eyni vaxtda əhatə olunan, aydın dərk olunan obyektlərin miqdarı ilə müəyyən edilir [5, s.297-298].

Əmək fəaliyyəti üçün diqqətin paylanması da əhəmiyyəti böyükdür. Diqqətin paylanması dedikdə, işçinin diqqətinin bir neçə obyekt və əmək növü arasında bölünməsi nəzərdə tutulur.

Diqqətin keçirilməsi, yəni diqqətin bir obyektədən başqa obyektə sürətlə keçməsi mühüm psixi keyfiyyətdir. “Bu zaman şüurlu surətdə diqqət bir obyektədən başqa obyektə və ya bir fəaliyyətdən başqa fəaliyyətə yönəldilir”[6,s.179]. Diqqətin keçirilməsi tezliyi əvvəlki işə olan maraqdan asılıdır. Bundan başqa, əgər işin icrasının zəruriliyi əvvəlcədən məlum olarsa, bunu etmək daha asan olur.

Real həyat şəraitində qrup və birliklərdəki sosial-psixoloji amillər qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı asılılıq şəraitində olur. Bəzən sosial-istehsalat şəraiti müəyyən psixoloji nəticələrə gətirir və şəxsiyyətin zəruri keyfiyyətlərini formalaşdıraraq qrupdaxili və şəxsiyyətlərarası münasibətlərin qaydaya salınmasına xidmət edir. Sosial-istehsalat mühitində idarəetmə psixologiyasının tələblərinə

ciddi əməl olunmalıdır. Əks halda arzuolunmaz sosial konfliktoloji problemlərlə qarşılaşmalı olacaşıq. Yaranmış sosial gərginlik və münasibətlərin aradan qaldırılması isə idarəetmədə xüsusi metodlar, peşəkar bacarıq və vərdislər tələb edir. Adətən, turizm fəaliyyəti ilə məşğul olan əmək birlikləri və qruplarda tabelikdə olanların normal əmək fəaliyyətini təmin etmək üçün zəruri şərait yaradılır.

Turizm sahəsində çalışan rəhbər digər təşkilat və müəssisələrlə birgə əmək fəaliyyəti, işgüzar əməkdaşlıq şəraiti yaratmağı, hər bir əməkçinin bacarıqlarının realizə edilməsi üçün lazımi istehsalat şəraiti təşkil etməyi, öz işçilərində ehtiyatlardan istifadəyə məsuliyyətlə və qənaətcilliklə yanaşmanı formalaşdırmağı bacarmalı, əmək birlikləri və qruplarında əlverişli mikromühit yaratmağı təmin etməlidir. Rəhbərin idarəetmə psixologiyasını yaxşı bilməsi istehsalat sahəsi, müasir biznes və sahibkarlıqda yüksək uğurlar qazanmağın rəhnidir. İş prosesində rəhbər onun tabeliyində olan turizm işçisinin sosial, psixoloji və s. problemləri ilə qarşılaşır. Bütün bu cəhətləri nəzərə almadan praktik olaraq turizm sahəsində səmərəli iş aparmaq mümkün deyil. L.Yakkoka deyirdi ki, “Bütün idarəetmə son nəticədə başqa insanların fəallığını artırmaqdan ibarət-

dir” [1,s.159]. Belə ki, şəxsiyyətin psixika və davranışında gedən dəyişikliklər bilavasitə istehsalat, sosial, ictimai mühitlə əlaqədə olduqda daha çox artır. Güclü şəxsiyyət lazım olduqda çox işləyir və məsuliyyətini bilir. Rəhbər üçün zəruri keyfiyyətlərdən biri də özünü inandırma bacarığıdır ki, o, idarəetmədə buna nail olarsa, yüksək uğurlar qazanar. Bunun üçün gərək mənən təmiz olasan. Bu yerdə ulu öndərimiz H.Əliyevin dediyi sözlər yada düşür: “Rəhbərlik etmək, yəni adamları öyrətmək və tərbiyələndirmək üçün gərək mənəvi haqqın olsun” [1,s.156].

Qeyd etməliyik ki, müasir inkişaf dövründə cəmiyyətdə qrup, istehsal və istehlakçı münasibətlərinin formalaşması bu sahədə psixologiyanın rolunu və yerini müəyyənləşdirir. Odur ki, müasir idarəetmə sisteminin inkişafı və təkmilləşməsi prosesi, sosial istehsalat mühitində işgüzar əməkdaşlıq öz yüksəliş dövrünə qədəm qoymuşdur. Hazırda turizm fəaliyyəti ilə bağlı yeni-yeni peşə sahələri meydana gəlmişdir və bu peşələrin hər birinin öz spesifik etik özəllikləri vardır. Turizm idarəetməsində peşə etikası turizm biznesi ilə məşğul olan insanların peşə fəaliyyəti ilə əlaqədar aralarındakı münasibətlərin mənəvi xarakterini təmin edən davranış kodeksidir. Turizm sahəsində çalışanların müxtəlif peşə-

lərlə əlaqədar fəaliyyət növlərinin də özünəməxsus davranış normaları var. Bu baxımdan B.Bilalovun dedikləri lap yerinə düşür: “Turizm sənayesi müstəqil düşünə bilən, müxtəlif problemlərin həllinə savadlı və yaradıcı yanaşmağı bacaran işçiyə maraq göstərir. Müasir cəmiyyətə daim öz biliyini artırmağı bacaran, öz bacarığını və səriştəsini təkmilləşdirən mütəxəssis lazımdır” [7, s.482]. Turizm fəaliyyəti ilə məşğul olanların mənəvi həyatı rəngarəng olduğu üçün onlar gündəlik fəaliyyətlərində müxtəlif millətlərin və fərqli təbəqələrin nümayəndələri ilə görüşür, eyni zamanda da müxtəlif etik, əxlaqi, davranış situasiyaları ilə qarşılaşırlar. Bu zaman onlar mənəvi dəyərlərimizə uyğun, yüksək səviyyəli etik və əxlaq normalarına əsaslanan peşəkar xidmətə üstünlük verməlidirlər. Turizm sektorundakı peşələrin hər biri peşə əxlaqının prinsip və normalarına zərgər dəqiqliyi ilə əməl olunmasının fəvqündədir, zira, hər bir peşənin öz ictimai funksiyaları, ictimai məqsəd və vəzifələri var. Bu peşə qruplarının daxilində insanların bir-birinə və gerçəkliyə müəyyən münasibətləri yarandığı üçün konkret əxlaq qaydaları və normaları məhz bununla əlaqədar formalaşır. Alimlərimizdən S.Şahhüseynova özünün “Etika” əsərində yazır: “Peşə əxlaqının prin-

sip və normaları cəmiyyətin inkişafının müəyyən mərhələsində yaransa da, dəyişməz deyil. Peşə əxlaqı normaları sivilizasiyanın, əxlaq mədəniyyətinin, insan münasibətlərindəki humanizmin inkişafı ilə bağlı olub əxlaqi tərəqqinin bir forması kimi də nəzərdən keçirilə bilər. Peşələr mövcud olduqca tarixən formalaşmış peşə etikası normaları da yaşayacaq. Bunlar hər kəsi öz çalışdığı sahədə məsuliyyətli olmağa sövq edir. Peşə etikasının bəzi prinsipləri hər bir cəmiyyətin, millətin bu və ya digər cəmiyyətin prinsipləri ilə uyğun gəlsə də, müəyyən konkret şəraitdə dəyişikliyə məruz qalaraq fərdiləşə bilər” [8, s.120].

Turizm fəaliyyətinin əsas qanadını istehlakçılar təşkil edir. Bu zümərənin psixologiyası çox mürəkkəb və rəngarəngdir. Lokal, yerli regional məxsus istehlakçıların psixologiyası nə qədər çətin öyrənilən və mürəkkəbdirsə, beynəlxalq səviyyədə istehlakçı psixologiyası da bir o qədər mürəkkəb motivlərlə doludur. Beynəlxalq səviyyədə istehlakçı psixologiyası dedikdə ayrı-ayrı dövlətlərə, xalqlara, millətlərə məxsus xarakterik xüsusiyyətlər, adət-ənənələr və sairədən irəli gələn fəaliyyət, davranış başa düşülür. Bir sözlə, beynəlxalq səviyyədə istehlakçı psixologiyası mədəniyyətlərarası analiz baxımından istehlakçı psixologiya-

sının təhlilinə əsaslanır. Hazırda dünyanın ən iri holdinqlərində ayrı-ayrı mədəniyyətləri öyrənən şöbələr mövcuddur ki, bunun da səbəbi öz məhsullarını tək yerli bazarda deyil, həmçinin dünya bazarında da sata bilməkdir. Bu barədə daha çox nəzəri fikirlər söyləmək mümkündür. Qlobal bazarda uğurlu rəqabət və ya beynəlxalq şirkətlərin yerli bazarda səmərəli iş aparması üçün şirkətlər öz menecerlərinə beynəlxalq istehlakçıların mədəniyyətini, adətlərini və ehtiyaclarını başa düşməkdə yardım etməlidirlər. Çünki, mədəniyyətlər doğrudan da fərqlidir və bu fərqlər həddən artıq böyük təsirə səbəb ola bilər. İstehlakçıların davranışına çoxlu sayda amillər təsir edir. Bütün bu amillər dinamik xarakterə malik olmaqla hər an dəyişə bilər. Bu dəyişiklikləri proqnozlaşdırmağı və istehlakçılara onların istədiklərini onlardan qabaq müəyyən edib “təqdim etmək” lazımdır. Dünya qloballaşmağa doğru gedir. İstehlakçıların davranış və zövqləri çox tez təsirə və dəyişikliklərə məruz qalır.

Bir sıra tədqiqatlarda [4,9,10,11] turizmdə işgüzar etiketin prinsipləri, xüsusiyyətləri, əməyin sosial məzmunu, menecment və marketinqin etik davranış qaydaları kifayət qədər aydın təhlil olunur, inkişaf perspektivləri göstərilir. Müasir dövrdə turizm fəaliyyətində etik normalara

uyğun işgüzar münasibətlərin qurulmasında və marketinq idarəetməsində marketerin müstəsna xidmətləri danılmazdır. Marketer yenilikçi olmalı, həm yeri gəldikdə siyasi gedişləri analiz qabiliyyətinə malik olmalı və gəldiyi nəticələri davranış modellərinin tədqiqində uğurla istifadə edə bilməlidir. Marketinq yeni – “qarşılıqlı münasibətlər marketinqi” dövrünü yaşamaqdadır. Uğurlu qurulmuş münasibət firmaya ömür boyu sadıq müştərilər qazandırmaqla yanaşı, istənilən istehsalçıya və ya satıcıya daimi müştərilər, alıcılar “qazanmaq” vacibdir. İstehlakçının cəlb edilməsi, yeni satış bazarlarının yaradılması və realizasiya həcmi artırılmasının ən yaxşı üsullarından biri təklif edilən məhsul və ya xidmət üçün onu istehlak edənlərdə “məmnunluq” hissi yaratmağı bacarmaqdır. Elə bu zaman da idarəetmə psixologiyasının nailiyyətlərindən bəhrələnmək zəruridir. Fərdi, qrup dəyərləri, etik normaların xarakter və təbiətini tədqiq edən idarəetmə psixologiyası şəxsiyyətin psixikası, davranışının fərdi xüsusiyyətlərinə mikro və makromühitə həlledici təsir göstərməklə, onların formalaşmasında bilavasitə aparıcı rol oynayır.

Turizm fəaliyyətində idarəetmə psixologiyası şəxsiyyətin sosial fəallığı mənbələrini öyrənməklə, onun ortaya çıxma yolları və

qanunauyğunluqlarını araşdırır, bu şəraitin optimal variantlarının dəqiqləşdirilməsinə kömək edir. İdarəetmədə psixoloji səbatsızlığa yol vermək iflasa gətirib çıxarar. Bununla bağlı dahi Konfutsi idarəetmənin dörd rüsvayçı üsulunu göstərir:

Qabaqcadan xəbərdarlıq etmədən işdən qovmaq – bu, qəddarlıqdır;

Möhlət vermədən, işçidən nəticə tələb etmək – bu, zorakılıqdır;

İşçi ilə ədavət aparmaq – bu, nadanlıqdır;

İşçinin əmək haqqını kəsmək – bu, ədalətsizlikdir [1, s.157].

Turizm idarəetməsində sosial fəallıq isə öz növbəsində şəxsiyyətin inkişafı üçün mühüm şərtə çevrilməklə, qrup daxilində, əmək birliyi və təşkilatlarında şəxsiyyətlərarası münasibətlərin formalaşması, işgüzar əlaqələrin möhkəmləndirilməsi, sosial-istehsalat münasibətləri və turizm biznesinin rəşional idarə olunmasına kömək edir.

Hər hansı bir turizm müəssisəsi üzvlərinin etik davranışları və normal işgüzar əlaqələri peşə strateqiyasını tam mənimsəmələri və ona riayət etmələrindən asılıdır. İşgüzar etika və sosial məsuliyyət sahibkarlar üçün istehsalın səmərəli təşkilindən heç də az əhəmiyyətli deyildir. Müəssisə mədəniyyəti milli mədəniyyətin tərkib hissəsi olmaqla, təşkilatın xüsusiyyətləri ilə bağlı ola-

raq müəssisə daxilində və ətraf mühitlə əlaqələrdə özünəməxsus cəhətlərə malik olur. Türk alimi E.Eren yazır: “Müəssisə mədəniyyəti sosioloqlar tərəfindən hər hansı bir təşkilat üzvlərinin bölüşdürükləri ümumi dəyərlərin, inam, anlayış və normaların məcmusudur. Bir təşkilat daxilində birləşən və yaşayan insanlar həmin təşkilatın üzvü kimi onun mədəni xüsusiyyətlərini öz varlıqlarına hopduraraq davranışlarında ənənələr, qaydalar və alışqanlıqlar yaradırlar. Lakin hər bir müəssisə mədəniyyəti milli mədəniyyətin tərkib hissəsi olmaqla, digər müəssisə mədəniyyətlərinin təsirinə də məruz qalır” [3, s.179].

Müasir dövrdə turizm fəaliyyəti ilə məşğul olan hər bir kəs ədəbli, nəzakətli və xeyirxah olmalıdır. O, həm də insan xarakterlərinə bələd olmalı, onlarla ünsiyyət zamanı yüksək mədəniyyət nümayiş etdirməli, nəzakətlə danışmağı bacarmalıdır. İşgüzar münasibətlərin formalaşmasında isə müəssisə mədəniyyəti ilə bərabər işgüzar etika, icraçı və funksional mənəvi məsuliyyət, funksioner məsuliyyəti, işgüzar mühit və ləyaqət, sosial məsuliyyət, etiket prinsipləri və s. məsələlərin daim diqqət mərkəzində olması vacib şərtidir.

Çox təəssüflər olsun ki, ölkəmizdə turizm fəaliyyətində idarəetmə etikasını, əmək prosesində işgüzar

münasibətlərin formalaşdırılması, əmək əməliyyatlarının psixoloji təhlili və istehlakçı psixologiyasının araşdırılması kimi problemlər diq-

qətdən kənarda qalmışdır. Ara-sıra aparılmış tədqiqatlar, araşdırmalar isə kifayət qədər azdır və bəsit xarakter daşıyır.

Ədəbiyyat:

1. Əli Polad. Üç min ilin hikməti. Bakı, 2004, 720 s.

2. Əliyev Ə., Aslanov E. Beynəlxalq turizm hüququ. Bakı, 2011, 474 s.

3. Vəliyev D. Yüksəliş yolları: özünə inam, karyera, liderlik. Bakı, 2011, 225 s.

4. Quliyev T. Əməyin sosiologiyası. Bakı, 1998, 336 s.

5. Bayramov Ə., Əlizadə Ə. Psixologiya. Bakı, 2009, 623 s.

6. Əliyev R. Psixologiya. Bakı, 2008, 349 s.

7. Azərbaycanda turizmin inkişafı və regional problemlər. Azərbaycan

Coğrafiya Cəmiyyətinin əsərləri, XVII cild. Bakı, 2011, 527s.

8. Şahhüseynova S. Etika. Bakı, 2009, 159 s.

9. Руденко А. Психология социально - культурного сервиса и туризма. Ростов-на-Дону, 2007, 247 с.

10. Фоксол Г., Голдсмит Р. Психология потребителя в маркетинге. СПб. «Питер» 2007

11. Əhmədov H., Nəsənov A., Bayramov H. İdarəetmənin pedaqogika və psixologiyası. Bakı, 2004, 324 s.

Формирование управленческой этики и деловых отношений в туристическом деле

Абстракт

В современных условиях, этика управления деловых отношений не потеряло свою актуальность в свете решения некоторых насущных проблем связанных с психологической основой взаимоотношений между различными субъектами и объектами этих взаимоотношений между производителями и потребителями.

Деловитость, активность каждого, работающего в туристическом бизнесе, зависит от его условий работы, деловых отношениях между сотрудниками, этических норм поведения, морально – психологической среды и других немаловажных факторов.

Современная система руководства и его процесс усовершенствования в социально-производственной сфере, делает широкие шаги в свой период активного развития.

В настоящее время, в связи с развитием туризма в нашей стране открылись новые профессиональные сферы, и как следствии этого, каждая сфера имеет свои специфические, индивидуальные и этические качества. Работающие в сфере туризма люди различных профессий, обычно имеют свои специфические нормы общения. Учитывая то, что, люди работающие в сфере туризма общаются с людьми разных национальностей а также различных социальных слоев, и следовательно, общаются людьми различного характера, нравов, поведения и этических понятий, они должны соответствовать мировым стандартам и иметь высокие профессиональные навыки обслуживания клиентов.

В туристическом бизнесе этика деловых отношений между производителем и заказчиком играет большую роль, и этот фактор, имеет очень важную роль в становлении развития туристического сектора.

Tourism in the formation of management ethics and business relations

Abstract

At present, the investigation of various parts of tourism activities, the formation of ethics and business relations on tourism management, the solution of some psychological problems encountered in tourism business, determination of consumer behavior and such actual issues are of great importance. Diligence of each employee working in the field of tourism and his activity sufficiency depend on his labor environment, the level of business cooperation, the way of ethical behavior, moral-psychological environment and other factors. Process of development and improvement of the modern management system, business co-operation in the social production environment has reached to the peak. At present, the new professional fields related to tourism activity appeared, and each of these specific professions has its ethical and specific features. People working in the field of tourism-related activities in the various professions have their own norms of behavior. As the spiritual life of tourism employees is

colorful, they meet with representatives of different nationalities and different social classes in, as well as they face with various ethical, moral, ethical situations their daily life. In this case, in accordance with their moral values a high level of professional service based on ethical and moral standards should be preferred.

The psychological analysis of the establishment of business relations in tourism shows that taking into account cultural communication factor in the regulation of producers and consumers' behavior in accordance with ethical standards will contribute to the development of the tourism sector.

Məqalə Azərbaycan Turizm İnstitutunun "Turizm işinin təşkili və idarə edilməsi" fakültəsinin Elmi Şurasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №12)

Rəyçi Ə. S. Bayramov, psixologiya elmləri doktoru, professor
Məqalə 15 sentyabr 2011-ci ildə redaksiyaya daxil olmuşdur

A.BAKIXANOVUN ETİK-PSIXOLOJİ GÖRÜŞLƏRİ

Ləman Verdiyeva

AMEA-nın Fəlsəfə, Sosiologiya və

Hüquq İnstitutunun disertantı

E-mail: leman.verdiyeva@mail.ru

Açar sözlər: *etika, maarifçilik, dini ehkamlar, yaradıcılıq, əxlaq nəzəriyyəsi, əql, insan amili, milli-mənəvi dəyərlər.*

Ключевые слова: *этика, просвещение, духовные ценности, творчество, теория морали, ум, человеческий фактор, национально-моральные ценности.*

Key words: *ethics, enlightenment, religion, activity, moral theory, mental, human factor, national and moral values.*

Azərbaycan maarifçilərinin sələflərindən yalnız Abasqulu Ağa Bakıxanov öz etik görüşlərinin müntəzəm şərhini qoyub getmişdir. Azərbaycanın ilk maarifçilərindən biri olan Abasqulu Ağa Bakıxanov-Qüdsinin etik görüşlərində, onun bütövlükdə dünyabaxışına məxsus ziddiyyətli cəhətlərin olmasına baxmayaraq Şərq fanatizminə, sxolastik-mistik etikaya qarşı bir etiraz duyulur. O, mütləq mənada dini-feodal etikanın çərçivəsindən çıxma bilməmişsə də, islam fanatizmi və orta əsr cəhalətpərəstliyinə haqq qazandıran əxlaq nəzəriyyələrindən xeyli uzaqlaşmışdır.

Keçən əsrin ortalarında Azərbaycanda dərin böhran keçirməyə başlamış olan, lakin hələ öz ictimai və iqtisadi dayaqları etibarilə möhkəm

olan feodalizm quruluşunun ictimai-iqtisadi həyatında baş verən dəyişikliklər feodal-zadəgan silkinə mənsub olan Abasqulu ağa Bakıxanovun dünyabaxışında öz inikasını tapmışdır. A.Bakıxanov ərəb və fars dillərini mükəmməl öyrənərək Şarqın Nizami, Füzuli, Xaqani, Firdovsi, Sənan, Sədi, Məsnəvi, Şəbüstəri kimi mütəfəkkirlərinin əsərləri ilə yaxından tanış olmuş, hətələ rus dilini öyrənərək bunun vasitəsilə rus ictimai fikrinin qəbaqcıl ideyalarına və Avropa mədəniyyətinə də yiyələnmişdir. hərtərəfli mükəmməl biliyə malik olan A. Bakıxanov bir tərəfdən öz vətəninə hökm sürən sxolastik dini-feodal məfkurəsilə barışa bilməmiş, digər tərəfdən isə bu məfkurə ilə əlaqəsini tam kəsə bilməmişdir. Buna görə biz Bakıxa-

novun etikaya dair yazmış olduğu əsərlərdə onun fiodal quruluşuna, islam ideologiyasına, çarın müstəmləkə siyasətinə qarşı radikal çıxışını hiss etmirik. Lakin onun görüşləri etikanın bir sıra mühüm problemləri üzrə dini əxlaqın çərçivəsindən çox kənara çıxır və mahiyyət etibarilə dini ehkamlara qarşı çevrilir. (1,206s.)

A.Bakıxanovun etik görüşləri sistemli halda onun «Təhzibül-əxlaq», «Kitabi-nəsihət» əsərlərində, qismən isə «Gülüstani-İrəm» əsərində şərh edilmişdir.

Bakıxanov öz görüşlərində bunu əsas götürür ki, əxlaq məsələlərinin qoyuluşunda və həllində yalnız dini kitablar kifayət deyildir. Bundan əlavə dünyanın qabaqcıl filosoflarının və mütəfəkkirlərinin bu sahədə apardıqları tədqiqatları da dərinlən öyrənmək lazımdır. O, «Təhzibi-əxlaq-» əsərinin girişində yazır:

«Mən aciz Abasqulu Qüdsi təxəllüs, bakılı, Mirzə Məhəmmədxan oğlu, 1248-ci hicri ilində istədim ki, dini kitabların, xalqların görkəmli adamlarının, islam, yunan və Avropa filosoflarının əsərləri üzərində apardığım bir neçə tədqiqatı, əqli tətbiqlərdə toplayaraq, bir müxtəsər kitabça təlif edəm».(2,474s.)

Oxuculara təqdim etmiş olduğu həmin kitabçada A.Bakıxanov əxlaq məsələlərində Allahın rolunu son

dərəcədə azaldaraq onu yalnız «ilk yaratmaq aktı» ilə məhdud etmişdir. A.Bakıxanovun zənnincə dünyada səbəbiyyət əlaqəsi hökm sürdüyündən və hər şey səbəblərin mövcudluğuna bağlı oldurundan əxlaqi hərəkət və davranışların da səbəbləri vardır və bu səbəbləri aydınlaşdırmadan insan əxlaqi haqqında düzgün fikir yürütmək olmaz. “Ziddiyyətlərin toplandığı yer olan aləm səbəblərin varlığına bağlıdır”. Aləmdə olan nizam, qayda və qanunauyğunluq da səbəblərin mövcudluğunun nəticəsidir. İnsan yalnız bu səbəbləri, qanunauyğunluqları dərk etmək yolu ilə özünün və başqasının əxlaqına nəzarət edə bilər. Diqqətəlayiq cəhət budur ki, Bakıxanova kainatda olan səbəbiyyət əlaqələrinin və qanunauyğunluqların obyektiv xarakter daşmasına dair qiymətli fikirlər irəli sürmüşdür, Bu fikirlər yetkin və ardıcıl olmasa da, Bakıxanovun dünyabaxışında qabarıq şəkildə ifadə olunmuş dialektika elementlərin olduğunu şəksiz sübut edir.

Bakıxanov kainata muxtəlifliyin birliyi kimi baxır, hərəkət və inkişafı dünyanın özü kimi sonsuz hesab edir. Buna görə də onun nəzərincə dünyada inkişaf və dəyişilmə qanunauyğunluq daxilində bir-birilə əlaqəli surətdə gedir. “Varlıqda yoxluq yoxdur. Biz təgyir tapmağa və bir haldan başqa hala keçməyə yoxluq

adı vermişik. Bütün şeylər bir şəkildən başqa bir şəkklə girmək üçün həlak olur. Yalnız eyni varlıqdan ibarət olan onun özü olduğu kimi qalır. Belə ki, aləmin bütün fərdlərində bu mütləq aləmin fərdləri olan aləmlərdə bu qayda vardır. Onların doğulmalarına başlanğıc, ölmələrinə isə qiyamət deyilir... Lakin bu dəyişiklik mütləq aləmin intizamı dairəsindən kənara çıxmaz. Münəcimlərdən bir parası bu əqidədədirlər ki, sabit ulduzlar hamısı günəşlərdir. Onlardan başqa da kəhkəşanda sabit ulduzlar olduqca çoxdur. Demək o günəşlərin hamısının sayyarələri vardır. hur səyyarə bir aləmdir. Bizim aləmimiz də həmin səyyarələrəndən biridir...» (3, 116s.)

İnsan əxlaqının mənbəyini fəvqəltəbii qüvvəyə bağlı ilahiyyətçilərin əksinə olaraq A.Bakıxanov iddia edir ki, insan əxlaqlının mənbəyi xarici mühitdir, təcrübədir. Xarici mühitin və təcrübənin dəyişməsi nəticəsində insan əxlaqı da dəyişir. “Çünki hər kəs hər hansı bir cəmiyyət içərisində yaşarsa, o cəmiyyətin əxlaqlı mənimlər, yaxud o cəmiyyətdə olmaqda öz zərərini və ona yaxınlaşmaqda müvafiq xeyrli görərək özünü onlara bənzəder”.

A.Bakıxanovun nöqtəyi-nəzərincə dünya insandan asılı olmayaraq dəyişdiyindən insan təbiəti də dəyişir. Dünyadan əlahiddə bir şey

olmayan, aləm cüzlərinin ən şərəfətli olan insan» dünyada, cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklərin təsirinə məruz qalmaya bilməz. Bakıxanova görə insanın təbiəti “daima dəyişməkdə və həvayi-nəfs təbəddülatdadır”. Buna görə də insanlar heç bir halda tələqiddən kənara çıxmağa qadir deyillər. O, insanı daimi və «ən qadir təqlidçi» adlandırır.

A.Bakıxanovun insanların əxlaqının müxtəlifliyi və dəyişkənliyi haqqında fikirləri bir sistem halındadır. Onun zənnincə «İnsanlar şəkil və simaca bir-birindən fərqli olduqları kimi, əxlaqca da müxtəlifdirlər. Dünyada iki nəfər tapılmaz ki, onların əxlaqı bir-birinə oxşasın, hər kəsin hər işdə əlahiddə rəyi vardır».

A.Bakıxanov insanın xasiyyətlərini fitri və kəsb edilən xasiyyətlərə bölərək, hətta çətin olsa da fitri xasiyyətlərin də xarici təsir nəticəsində dəyişməsinin mümkünlüyünü iqrar etmişdir.

A.Bakıxanovun etikasında insanın bütün mənəvi aləmi, o cümlədən əxlaq haqqında təsəvvür və anlayışları insan yaşa dolduqca, bilik və təcrübə əldə etdikcə bunların bilavasitə təsiri altında dəyişib formalaşır. «İnsanın xasiyyəti iki növdür. Biri təbiətin verdiyi fitri xasiyyət, o biri isə kəsb edilən xasiyyətdir ki, elm və adətlər səbəbi ilə əmələ gəlir. Fitri xasiyyəti rədd və ya qəbul etmək çə-

tindir. Əgər mümkün olsa da bunun üçün çox riyazət və zəhmət çəkmək lazımdır. Kəsb edilən xüsusiyyəti isə ilk vaxtlarda az bir səylə rədd və ya qəbul etmək mümkündür. Lakin, getdikcə bu kəsb edilmiş xasiyyət möhkəmlənir və «adət ikinci xasiyyətdir» dedikləri kimi, məcazda elə kök salır ki, fitri xasiyyət kimi olur».

A.Bakıxanovun əxlaqın dəyişkənliyi və xarici ictimai mühitin insan əxlaqına təsiri haqqında bu fikirləri yalnız islam ilahiyyətçilərinin anadangəlmə əxlaq haqqındakı ehkamlarına qarşı deyil, habelə mütləq, əbədi, dəyişməz əxlaq prinsiplərinin mövcudluğunu iddia edən əxlaq nəzəriyyəçilərinə qarşı çevrilmişdir.

A.Bakıxanov təcrübəni, mühitin, insan biliyini əxlaqi anlayış və təsəvvürlərin mənbəyi hesab edərək insan əxlaqını «saflaşdırmaq və təkmilləşdirməkdə» təcrübə və biliyə müstəsna bir əhəmiyyət vermişdir. Onun nəzərinə insan yalnız dünyadakı müxtəlif hadisə və proseslərin həqiqi səbəblərini aşkar etmək yolu ilə, dünyanın işləri haqqında da öz təcrübə və biliyini artırmaq yolu ilə əxlaqca kamilləşər. İnsanın yalnız əldə etdiyi bilik və təcrübə ona müəyyən hərəkətin xeyir və ya şər olması haqqında hökm irəli sürməyə imkan verir.

İnsan «əqli təhqiqat aparmadan, həqiqi xeyirverici bir umidin nədən

ibarət olduğunu və baş verə biləcək şəri göstərən qorxunun nə olduğunu və ondan nə cür saqınmaq lazım gəldiyini və bu saqınmanın neçə mümkün ola biləcəyini müəyyən edə bilməz.

A.Bakıxanova görə insan öz ağılına müəyyən hədd qoyub deyə bilməz ki, daha mən hər şeyi bilirəm. Çünki insanın dünyada dərk etməli olduğu çox şeylər vardır. Kim daha öz bilik və təcrübəsini artırmağa ehtiyac hiss etmirsə o nadandır, ağılca yetkinləşməmişdir. Öz biliyinə həddindən artıq inanmaq cəhalət əlamətidir.

A.Bakıxanov məsləhət görür ki, «elm və kamalımızın nöqsanları olduğunu və hayavu-həvəsimizin həddini aşdığını bildikdən sonra, insan görək öz elm və etiqadına arxayın olmasın... İşin dal-qabağını dərin düşünmədən ona əl atmasın; əqli təhqiqatını, dünyanın böyük adamlarının və xalqlarının görkəmli alimlərinin rəyləri ilə tətbiq etsin və ümumən faydasına olan işi qəbul etməkdən utanmasın. Çünki bizim heç bir işimiz təqlidsiz olmamalıdır, heç olmazsa pisliyə və zərərə səbəb olan işə deyil, ümumun faydasına olan iş təqlid edilsin».(3, 94-110s.)

A.Bakıxanovun etikasının mərkəz məsələlərindən biri xoşbəxtlik – afiyət əldə etmək haqqında nəzəriyyədir. Onun nəzərinə insanların

gördükləri bütün işlərdən son məqsəd xoşbəxtlik əldə etməkdən ibarətdir. Bilik və elm əldə etmək, çalışmaq, başqaları ilə ünsiyyətdə olmaq və i. a. işləri görərkən biz həmişə xoşbəxtliyə doğru can atırıq. Əxlaqı saflaşdırmağa çalışarkən də bizim güddüyümüz məqsəd xoşbəxtlikdir. Lakin bəla burasıdır ki, bir sıra səbəblər üzündən biz xoşbəxtliyin nədən ibarət olduğunu və ona çatmaq yollarını çox vaxt düzgün müəyyən edə bilmirik. Bunun nəticəsində arzu və istəklərimiz yerinə yetirilməmiş puç olub gedir.

A.Bakıxanova görə xoşbəxtliyin meyarı «qəlbin rahatliyidir», şadlıqdır. Nə vaxt ki, insan qəlbən sakitdir, rahatdır, heç bir şeydən narahat deyildir, heç şey onu kədərləndirmir, hirsləndirmir, onda o xoşbəxt, əksinə, o narahatdırsa, kədərli, tez-tez hirslənirsə, onun nə qədər çox var-dövləti və rutbəsi olsa da, onu xoşbəxt adlandırmaq olmaz. Bakıxanova görə xoşbəxtlik şadlıqla gəlir, şadlıqla da kədər. Əgər sən hətta xəstəlik zamanında və ya zindanda yatdığı zaman şadlanırsansa, bu sənin üçün xoşbəxtlikdir.

Xoşbəxtliyi əldə etmək üçün yollar müəyyən edilməsi məsələsində də Bakıxanov qədim yunan fəlsəfəsinin ciddi təsirini hiss etmişdir. Onun nəzərinə, afiyət əldə etməyin birinci və əsas şərti etidala (orta

xəttə) riayət etməkdən ibarətdir. Məlumdur ki, Demokritdən başlamış Aristotelə qədər qədim yunan filosoflarının çoxunun etikasında «orta hədd-qızıl hədd» kimi qeyd edilmiş və orta həddə riayət etmək mühüm əxlaqi vəzifə səviyyəsinə qaldırılmışdır. Bakıxanovun etikasında etidal kainatdakı qanunauyğunluğun, qayda və nizamın rəmzi kimi verilmişdir. Ona görə də Bakıxanova görə etidala riayət etməyənlər, dünyanın obyektiv qayda-qanunlarının əleyhinə çıxırlar.

A.Bakıxanovun etikasında etidalın rolu yalnız xoşbəxtliyə çatmaq vasitəsi olmaqla bitmir, bununla bərabər, Bakıxanova görə etidal həm də əxlaq normaları və prinsipləri ölçüsüdür, həddidir, nəcib əxlaqi sifətlərlə, mənfi əxlaq sifətləri bir-birindən ayıran sərhəddir. Ən nəcib, əxlaqi sifət belə öz həddin aşsa öz əksinə çevrilir. «Müxtəsər mülahizə etməklə məlum olar ki, xəsislik pis xasiyyətlərdən biri olduğu kimi, israf da onun kimi pisdır. Həlimlik xasiyyətlərin ən yaxşısı hesab edilir, ancaq yeri gəldikdə qəzəbsiz də iş keçmir. Ehsan yaxşı şeydir, lakin yamanların haqqında yaxşılıq etmək, yaxşılardan haqqında pislik etmək kimidir... Dəfələrlə təcrübədən çıxmışdır ki, etidal həddindən çıxan hər bir işin təsiri əksinə olur. Məsələn, işrət getdikcə adət şəklini alır və axırda hər bir adi iş peşmançılığa

səbəb olur. Azadlıq ifrat dərəcəsinə çatdıqda özbaşınalığa çevrilir. Şöhrətpərəstlik insana qalib kəlsə, onu öz nəfsinin qulu edər. Zehnin itiliyi fəsadlı və puç xəyallara qapılırsa, axmaqlığa çevrilər».

A.Bakıxanova görə xoşbəxtliyə çatmağın ikinci mühüm yolu təvazökarlıqdır. Təvazökar olmayan adam heç bir vaxt sakitlik, qəlb rahatlığı əldə edə bilməz. Təvazökarlıq insanın cəmiyyətdə mövqeyini yaxşılaşdırmaq, həm də ona daxilən, mənəvi cəhətdən təkmilləşməkdə kömək edir. Təvazökar olmayan adam öz əxlaqını saflaşdıra bilməz. Çünki təkəbbürlü adam heç vaxt öz nöqsanını və zəif cəhətlərini görə bilməz. Təvazökarlığın «mənəvi mənfəəti ondadır ki, insan özünün nöqsan və acizliyindən xəbərdar olar və daha fəxr etməz».(4,20 s.)

A.Bakıxanova görə təkəbbür və lovğalıq nadanlıq ədəmətidir. Onun nəzərinə insanın lovğa və təkəbbürlü olmağa heç bir əsası yoxdur.

«Maraqlı burasıdır ki, bir çoxları rütbə, mal, nasib və kamalına görə özlərini böyük hesab edirlər. Halbuki rütbə sahibinin vəzifədən kənar edildiyi zaman çəkdiyi qəmi, vəzifə başında keçirdiyi zamanda etdiyi şadlıqdan artıqdır...

Dünyanın malına gəldikdə, demək olar ki, o həmişə əldən-ələ keçən və puç olan bir şeydir.

Nəsəbə gəldikdə eyib olsun o diriyə ki, ölüsü ilə fəxr edə, bu vasitə ilə də özünün fəzilətsizliyini etiraf etməyə qalxışa. Qabiliyyətli oğulun buna ehtiyacı yoxdur, naxələf oğul isə öz ata-babasının ləkəsidir...

Kamaldan bəhs etdikdə demək lazımdır ki, əgər diqqətlə mülahizə etsək, görərik ki, alim nə qədər elm öyrənsə çox şeyi bilmədiyini etiraf edəcəkdir».

Bakıxanov mənsub olduğu imtiyazlı feodal silklərini belə təhqid atəşinə tutaraq, özü xalqına xidmət etməyin gözəl nümunəsini vermiş və mədəniyyət tariximizdə görkəmli rol oynamışdır. O, «Təhzibi-əxlaq»ın müqəddiməsində təvazökarlıqla qeyd etmişdir ki, «özüm qüsurlu və qəflətdə olduğum halda, başqalarına nəsihət verməyə qabiliyyətim yoxdursa da, lakin bu kitabça vasitəsilə bir az fayda əldə edilmiş olarsa və bunun bəzi məsələləri kamal əhli arasında yada salınar və başqalarına da təsir edərsə səyimin dəxi səmərəsiz qalmayacağına ümidvaram. Əsərim buna layiq olmasa da, zənnimcə, ömrün bekaraçılıqda və havavu-həvəsdə və mərdümazarlıqda keçməsindənsə, buna sərf olunması daha yaxşıdır».(5)

A.Bakıxanov öz ideya irsinin və əməli fəaliyyətinin məhz bu mütərəqqi cəhətləri ilə XIX əsrin ikinci yarısında yaşamış maarifçilərimizin

etik görüşlərinin formalaşmasına ciddi təsir göstərmişdir.

Bir sıra məsələlərdə fikir ayrılığının olmasına baxmayaraq tədqiq etdiyimiz dövrün maarifçiləri A.Bakıxanovun qoyub getdiyi zəngin ideya materialından, onun fikirlərindən istifadə etmişlər. XIX əsrin ikinci yarısında yaşamış Azərbaycan maarifçilərinin etik görüşləri ilə onların sələflərinin, o cümlədən A.Bakıxanovun etik görüşləri arasında qırılmaz irsi əlaqə vardır.

Ədəbiyyat:

1. M.Aslanov "Nəsihətlər haqqında həqiqət" Azərbaycan jurnalı 1971, 2, 206s.

2. A.Bakıxanov Qüdsi "Bədii əsərləri" Bakı, Yazıçı 1984, 474s.

3. H.N.Hüseynov "A.A.Bakıxanovun əxlaq nəzəriyyəsi" Az.SSREA-nin xəbərləri, Bakı 1947, 4, 94-110s.

4. M.Sultanov "A.Bakıxanov "Təhzibül-Əxlaq" əsəri" Elm və Həyat 1974, 4, 20s.

5. H.Hüseynov "Azərbaycanın görkəmli alim və maarifçisi" Kommunist qəzeti 1947, 31 may.

Этика психологические встречи А.Бакыханова.

Abstrakt

A.Бакыханов подверг критике феодальное сословие, к которому он принадлежал, сам он показал прекрасный пример служения своему народу, он сыграл выдающуюся роль в истории культуры народа.

В своём произведении «Техзиби-ахлаг» со свойственной ему скромностью он отметил, что, сам я, будучи в заточении, имел ряд недостатков, так как у меня нет таланта и способности наставления, то с помощью этой книжки можно приобрести какую-то пользу, некоторые решения вспоминаются в кругу самодостаточных людей, надеюсь, что не останется в стороне и не будет действовать на окружающих.

Если даже мое произведение недостойно этого, мне так кажется, что это лучше без действия к ненужных развлечений.

A.Бакыханов своим идейным наследием к своей деятельностью, прогрессивными взглядами сказал положительное влияние на формирование, этических взглядов просветителей, этических взглядов просветителей, живущих во второй половине XIX положительное влияние на их формирование.

A.Bakikhanov's ethic-psychological views.

Abstrakt

A.Bakikhanov criticized the privileged feudal classes, he himself gave a good example of serving to people and played a great role in the history of our culture.

He emphasized modestly in his "Tahzibi-akhlag" that "I am imperfect and ignorant though I have no ability of giving an admonition to others but if they'll derive benefit from this book, its some problems may be remembered by people and if it influences to others I hope my efforts will gain benefit. I hope my play isn't worth that but it will be better to spent more time for it than to spent life at slacker and in desire and villain.

A.Bakikhanov with his ideological heritage and practical activities made a great positive impact on the enlighteners' of the second half of the XIX century.

Məqalə Azərbaycan Müəllimlər İnstitutu Gəncə fialılıının Pedaqogika və psixologiya fakültəsinin elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №01)

Rəyçi R.V.Cabbarov, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə 11 may 2011-ci ildə redaksiyaya daxil olmuşdur

VALIDEYN-ÖVLAD MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ VALIDEYN ŞƏXSİYYƏTİNİN ROLU

Humay Axundzadə

XXI ƏSR Beynəlxalq Təhsil və
İnnovasiya Mərkəzinin psixoloqu
E-mail: humay21@yahoo.com

Açar sözlər: valideynlik fenomeni, valideyn-övlad münasibətləri, valideyn şəxsiyyəti, şəxsiyyətin yaradıcı potensialı, dəyər yönümləri, valideynlik funksiyaları

Ключевые слова: феномен родительства, детско-родительские отношения, личность родителя, творческий потенциал личности, ценностные ориентации, родительские функции

Key words: parentage phenomenon, childish-parental relations, the personality of a parent, creative potential of the personality, value orientation, parent's functions.

Bəşər tarixi boyu valideynlik fenomeni bu və ya digər formada mütəfəkkirlərin diqqətini cəlb etmişdir. Tarixi, milli, dini fərqlərə baxmayaraq, ictimai şüurda möhkəm yer tutmuş dəyər və yazılmamış qanunların bir çoxu məhz ana və ata mövqeyinin nüfuzu və əhəmiyyətini vurğulayır. Hər birimizin öz valideynləri ilə münasibətləri dərin emosional köklərə malik olduğuna görə valideynlik fenomeninin sırf məntiqi təhlili müəyyən qədər çətindir. Bu fenomenin daimi aktuallığı bir sıra səbəblərlə əlaqədardır. Bilirik ki, insanın şəxsiyyət kimi formalaşmasında ən həlledici təsir məhz ən yaxın əhatə,

yaxın insanlarla münasibətlə bağlıdır. Qeyd etmək istərdik ki, hətta müəyyən səbəblərdən valideynlərinin biri və ya hər ikisindən məhrum olaraq böyüyən (natamam ailələrdə, uşaq evlərində) uşaqlar da ata və ya ananın “olmamasından” irəli gələn güclü, çox zaman bir sıra psixoloji müdafiə mexanizmləri vasitəsilə sıxışdırılan, lakin həyat yolunda mühüm təsir göstərən dərin hisslərə malikdirlər.

Psixologiya elminin bir sıra sahələrində adı çəkilən fenomen müxtəlif aspektlərdən nəzərdən keçirilmişdir. Demək olar ki, bütün şəxsiyyət nəzəriyyələrində valideyn-övlad münasibətlərinin danılmaz rolu qeyd

olunmuşdur. Elə klassik psixoanalitik nəzəriyyədə şəxsiyyətin inkişafında erkən uşaqlıq dövrü ərzində valideynlərlə münasibətlərin əvəz olunmaz rol oynadığı göstərilmişdir. Bir qədər sonra A.Adler də fərdiyyət psixologiyasının müddəalarını irəli sürərkən vurğulamışdı ki, insanın psixi sağlamlığının meyarı olan sosial maraq avtomatik olaraq meydana çıxmayıb, başqa insanların, ilk növbədə ananın, sonra isə digər ailə üzvlərinin təsiri ilə formalaşır [1, s.175]. Epigenetik nəzəriyyədə isə E.Erikson insanın öz ontogenetik inkişafında bir sıra mərhələlərdən keçdiyini, hər mərhələdə müəyyən ziddiyyətlərin meydana çıxdığını, yeni keyfiyyətlərin qazandığını göstərmişdir. İlk mərhələlərdə bu və ya digər ziddiyyətin necə həll olunacağı, uşağın hansı keyfiyyət əldə edəcəyi məhz valideynlərin ona necə yanaşmasından asılıdır. Məsələn, həyatın ilk ilində inam-inamsızlıq konfliktini ilə üzləşərkən uşağın E.Eriksonun ümid kimi adlandırdığı keyfiyyəti əldə etməsi bilavasitə onun anadan aldığı qayğı və sevgidən asılıdır. Əgər ana emosional cəhətdən soyuq və ya əksinə hədsiz dərəcədə həyəcanlıdırsa, uşaq da bütövlükdə sosial aləmə etibar etməyəcəkdir. Növbəti mərhələdə isə uşağın müstəqillik və özünə nəzarət əldə etməsi valideynlərin ona təcridən nə dərəcədə

müstəqillik verməsi ilə bağlıdır. Üçüncü mərhələdə uşağın təşəbbüskarlıq, yoxsa günah hissi əldə edəcəyi də valideynlərdən asılıdır [1, s.219-225].

Göründüyü kimi, psixoloji nəzəriyyələrdə valideyn-övlad münasibətləri ilə bağlı əksər tədqiqatçıları maraqlandıran əsas məsələlər bu prosesdə uşaq şəxsiyyətinin necə formalaşması, onun inkişaf dinamikası, dəyişikliklərə həlledici təsir göstərən amillərdir. Uşağın ahəngdar inkişafı üçün hansı şərtlərin zəruri olması diqqət obyektidir. Məsələn, K.Rocersə görə valideynin uşağa münasibətdə qeyd-şərtsiz, xoşniyyətli diqqəti uşaq şəxsiyyətinin inkişafını təmin edir. Lakin təcrübə göstərir ki, real həyatda belə münasibətin önündə bir sıra əngəllər olur. “Uşağa yönümlü” psixologiya imperativ tərzdə valideynin öz övladına necə münasibət bəsləməli olduğunu göstərir. Güzaran psixologiyasında da məsələ ilə bağlı təsəvvürlər kifayət qədər sərtliyi ilə seçilir. Bunu ümumi şəkildə “Valideyn övladını sevməlidir!” kəlməsi ilə ifadə edə bilərik. Lakin biz bilir ki, insanın hissləri, xüsusilə belə böyük bir gərginliyə malik emosional yaşantıları tam olaraq fikir və təsəvvürlərə tabe ola bilməz. Ona görə də çox zaman təcrübədə valideynin övladına qarşı davranışında hətta onun öz

təsəvvürlərinə zidd məqamlar üzə çıxır. Məhz bu səbəbdən, formal olaraq qayğıkeş, lakin övladını sözün həqiqi mənasında sevməyən, uşağın uğurlarını arzulayan, amma onu bir şəxsiyyət kimi qəbul edə bilməyən saysız-hesabsız valideynlər vardır. Fikrimizcə, belə hallarda direktiv formada psixoloji aksiomların tətbiq edilmə cəhdləri yersizdir. Ən humanist və konstruktiv yanaşma belə halların psixoloji köklərinin axtarılmasıdır. Bu istiqamətdə axtarışların ortaya çıxardığı suallar isə bizim üçün valideyn şəxsiyyəti fenomeni ilə bağlıdır. Valideynlik funksiyalarının yerinə yetirilməsi üçün şəxsiyyət hansı keyfiyyətlərə malik olmalıdır, ona verilən başlıca tələblər hansıdır? Bu keyfiyyətlər nə dərəcədə sabit və dəyişməzdir? Məqsədyönlü psixoloji iş nəticəsində onlarda müəyyən dəyişikliklərə nail olmaq mümkündürmü?

Bilirik ki, insan ontogenetik inkişafında əvvəlcə valideynlərilə münasibətinin təsirilə formalaşır. Ona ən yaxın olan insanların vasitəsilə cəmiyyətdə mövcud olan dəyər və normaları mənimsəyir, mənəvi idealların əsası qoyulur, onu şəxsiyyət kimi xarakterizə edən xüsusiyyətlərin inkişafı baş verir. Qeyd edildiyi kimi bu prosesin bir sıra aspektləri həm psixoloji, həm də digər sahələrdə öyrənilmişdir. Lakin sonra

müəyyən yaşda valideyn olduqda şəxsiyyətlə nə baş verir? Valideyn şəxsiyyətinin inkişafı hansı istiqamətə yönəlir? Onun vəzifəsi yalnız öz valideynlərinin vasitəsilə cəmiyyətdən mənimsədiyi fikir və dəyərləri, norma və qaydaları gələcək nəsllə ötürməkdənmə ibarətdir? O, yalnız övladının inkişafını təmin edən bilik, ideya, dəyərlərin sabit daşıyıcısıdır mı? Bu inkişafetdirmə prosesində onun özü ilə hər hansısa dəyişikliklər baş verirmi? Bu dəyişikliklər arzuolunandırmı? Yoxsa, yaxşı valideyn öz təsəvvürlər sisteminin dəyişməzliyini qoruyub saxlaya bilən valideyndir? Biz hesab edirik ki, valideyn-övlad münasibətlərinin psixoloji tədqiqi zamanı bu münasibətlərin əvəzsiz rolu həmişə qeyd olunsada, valideynlik statusu, onunla bağlı insanın həyatında baş verən dəyişikliklər lazımi səviyyədə açıqlanmamışdır. Halbuki valideyn-övlad münasibətləri valideyn şəxsiyyətinə də öz təsirini göstərməyə bilməz. Yəni, bir tərəfdən şəxsiyyətin artıq formalaşmış xüsusiyyət və mövcud inkişaf meyilləri valideynlik vəzifələrinin icrasını şərtləndirirsə, digər tərəfdən bu vəzifələrin icrası da öz növbəsində şəxsiyyətin inkişafında öz rolunu oynayır. Bu status şəxsiyyətdə müəyyən keyfiyyətlərin güclənməsi, əvvəllər latent halda mövcud olan cəhətlərin gerçəkləş-

məsi, digərlərinin zəifləməsinə səbəb olur. Şəxsiyyətdə köklü dəyişikliklərin baş verməsi imkanı yaranır. Lakin müasir dövrdə cəmiyyətdə məsələ ilə bağlı getdikcə tez-tez rast gəlinən bir nəzər nöqtəsi vardır. Yetkinlik yaşına çatmış bəzi insanlar ailə qurmaq, hətta ailə qurduqda belə valideyn olmaqla bağlı bir çox tərəddüdlər yaşayırlar. Bu tərəddüdlərə bir sıra amillər təsir göstərsə də, bu amillərdən biri övlad sahibi olmağın insanın özünügerçəkləşdirməsi yolunda bir əngəl kimi qəbul edilməsidir. Belə meyllərin nəticəsidir ki, hətta bəzi qərb ölkələrində saysız-hesabsız insanlar şəxsiyyətin seçim etmək azadlığı və s. bu kimi ideyalara söykənərək ümumiyyətlə heç vaxt valideyn olmamaq qərarını verirlər. Bu fenomen qərb ölkələrində child-free (övladdan azad) kimi adlandırılır. Belə güman etmək olardı ki, bu məsələ bizim cəmiyyətə yad və uzaqdır, azərbaycanlı ailəsində belə hallar baş verə bilməz. Lakin bizim fikrimizcə, müasir dövrdə övladdan imtina hallarının artması, hətta sosial cəhətdən uğurlu ailələrdə belə valideynlik funksiyalarına formal münasibət, uşağın mənəvi tələbatlarına qarşı biganəlik, yerli-yersiz olaraq, məsələn ananın işləmədiyi halda belə onun dayələrə və s. tapşırılması elə qərb ölkələrində child-free fenomeni formasında özünü

göstərən problemin analoqudur. Bu tendensiyanın qarşısının alınma yolları əlbəttə bir sıra istiqamətlərlə bağlı ola bilər. Amma ilk növbədə, valideynlik funksiyalarının yerinə yetirilməsi üçün zəruri olan keyfiyyətlərin aydınlaşdırılması, bundan çıxış edərək onların formalaşması üçün lazım olan şərtlərin müəyyənləşdirilməsi yerinə düşərdi. Başqa sözlə, müasir dövrdə övladını ahəngdar şəxsiyyət kimi formalaşdırmaq üçün valideyn şəxsiyyətinə verilən tələblər hansılardır?

Fikrimizcə, valideyn şəxsiyyətinin psixoloji tədqiqi zamanı diqqət yönəldilməli əsas cəhətlərdən biri şəxsiyyətin yaradıcı potensialıdır. Hesab edirik ki, valideynlik funksiyalarını yerinə yetirərkən bu amil də öz rolunu oynayır. Ən ümumi şəkildə yaradıcılığı xarakterizə edərkən yeni, orijinal və cəmiyyət üçün əhəmiyyətə malik məhsulun meydana çıxması ilə nəticələnən fəaliyyət nəzərdə tutulur. Lakin biz hesab edirik ki, yaradıcılığa belə yanaşma birtərəflidir. İnsanın yaradıcı potensialı nəinki müəyyən fəaliyyət növündə, həm də onun münasibətlər sistemi, həyata yanaşmasında təzahür edir. Azərbaycan psixoloqlarından K.Əliyevanın tədqiqatlarında fikrimizlə səsleşən maraqlı bir məqama toxunmaq istərdik. O, şəxsiyyətin yaradıcı fəallığına müxtəlif

təlimlərdə necə yanaşıldığını ümumiləşdirərək, qeyd edir ki, bir halda bu hadisə insanın özünü-təkmilləşdirməsi, özünü-yaratması prosesi, digər halda isə onu əhatə edən gerçəkliyin dəyişdirilməsi prosesi kimi nəzərdən keçirilir [2, s.11]. Yaradıcılığa məhz birinci yanaşma bizim maraq dairəmizlə üst-üstə gəlir. Nəzər nöqtəmizi bir qədər dəqiqləşdirmək istədik. Bəşəriyyət inkişaf etdikcə hər bir nəslin qarşısında bir sıra problemlər yaranır. Bu problemlərin bir qismi konkret nəslin yaşadığı dövr, onun həyat və fəaliyyətindən bəhrələnir. Lakin digər qisim problemlər daha qabarıq ifadə etsək, konkret nəslin özünün yaratdığı problemlər deyil. Onlar ötən nəsillərin həll edə bilməyərək ötürdüyü problemlərdir. Təbii ki, problem dedikdə, biz psixoloji problemləri nəzərdə tuturuq. Bu psixoloji problemlər adətən dərk olunmayaraq, yaxud qismən dərk olunaraq ötürülür. Lakin insanın öz yaradıcı potensialını reallaşdırması yolunda həyatın irəli sürdüyü çoxsaylı imkanlar məhz bu problemlərin həlli ilə bağlıdır. İnsanın valideyn kimi özünü-gerçəkləşdirməsi həyatın mühüm sahəsi olduğundan bir sıra çətinliklər valideyn-övlad münabibətləri zəminində meydana çıxa və həll oluna bilər. Əgər konkret nəslin nümayəndəsi öz valideyn funksiyalarını yerinə yetirərkən nəsildən-

nəslə ötürülərək müəyyən münasibət, davranış və rəftar formasında təzahür edən psixoloji problemi aşkara çıxarıb, dərk edə bilirsə, başqa sözlə insayt baş verirsə, bu isə öz növbəsində həllə təkan verərək bir insanın və ya ailənin həyatında müsbət irəliləyişlərə gətirirsə, bunun özü elə yaradıcılıq deyilmi? Ayrı-ayrı insanların, ailələrin, nəsillərin həyatında belə irəliləyişlər nəticə etibarilə cəmiyyət üçün əhəmiyyətə malikdir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz fikir heç də yaradıcı fəaliyyət növləri ilə məşğul olan insanların mütləq yaxşı və müfəffəqiyyətli valideyn olmasını güman etməyə əsas vermir. Təcrübə və güzaran müşahidəsindən məlumdur ki, bəzən kifayət qədər yaradıcı potensiala malik insanlar öz övladlarına münasibətdə qeyri-konstruktiv mövqedə ola bilərlər. Fikrimizcə, yaradıcı potensialın valideyn-övlad münasibətlərini konstruktiv məcraya yönəltməsi üçün şəxsiyyətin dəyər yönümlərinin müvafiq iyerarxiyası olmalıdır. Yəni, valideyn şəxsiyyətinin psixoloji tədqiqi zamanı zəruri hesab etdiyimiz digər meyar məhz dəyər yönümləridir. Bilirik ki, gerçəklik hadisələri müxtəlif insanlar üçün eyni dəyəərə malik olmur. Dəyər yönümləri insanın obyektləri öz əhəmiyyətinə görə differensasiya üsulu olaraq sosial təcrübənin

mənimsənilməsi prosesində formalaşır, məqsəd, ideal, mühakimə, maraq və digər formada təzahür edir [3, s. 389]. Belə güman etmək olar ki, valideynlik funksiyalarının yerinə yetirilməsi üçün insanın dəyər yönümləri içərisində ailə həyatı, başqalarının xoşbəxtliyi, sevgi və s. kimi dəyərlər ön mövqələrdə olmalıdırlar. Ümumilikdə götürdükdə isə, əxlaqilik, mənəvi dəyərlərin, əqidənin möhkəmliyi şübhəsiz ki, istənilən valideyn üçün zəruridir.

Yuxarıda qeyd olunanlar şəxsiyyətin dərin köklərə malik aspektləridir. Onların birdən-birə, ani olaraq dəyişməsi qeyri-mümkündür. Lakin bu heç də valideynlik funksiyalarının yerinə yetirilməsinin keyfiyyətinə psixoloji təsirin qeyri-mümkünlüyünə dəlalət etmir. Bu yalnız onu göstərir ki, əgər ailə institutunun mühüm hissəsi olan valideynlik fenomeni ilə bağlı problemlərin tədricən həll yollarını tapmasını istəyiriksə, bu istiqamətdə aparılmalı olan psixoloji işin təşkili zamanı bir sıra mexanizmlər və məsələnin çoxşaxəliyi nəzərə alınmalıdır.

Valideynlik mövqeyi insanın qarşısına bəlkə də həyatda ən çətin tələbi qoyur. Bir tərəfdən valideyndən özünü övladlara həsr etmək, öz həyatını daha çox onlara uyğun tərzdə qurmaq tələb olunur. Əksər cəmiyyətlərdə mənz bu meyara

uyğun insanlar ətrafdakılar tərəfindən rəğbətləndirilir. Lakin digər tərəfdən valideynlik vəzifəsinə daha bir tələb də verilir. Bu tələbi biz Fromma istinadən ifadə edə bilərik "... ideal halda ana öz məhəbbəti ilə uşağa yetkinləşmə yolunda mane olmağa çalışmır... onun sərbəst olması və son nəticədə ondan ayrılması arzusu ananın həyatının bir hissəsi olmalıdır. Ata sevgisi prinsip və gözləmələrlə istiqamətlənməlidir;... o böyüməkdə olan uşağa öz qüvvəsini hiss etməyə və nəhayət onun özünün özü üçün nüfuza malik olması və ata nüfuzundan sərbəstlik əldə etməsinə imkan verməlidir "[4, s.28]. Elə bir çox çətinliklər də məhz bununla əlaqədardır. Şübhəsiz ki, insan onun üçün ən əziz olan və özünü həsr etdiyindən məhrum olmaqdan qorxur. Məhrum olmaq ifadəsini valideyn-övlad münasibətlərinə tətbiq etsək, qeyd edə bilərik ki, burada müəyyən yaşa çatdıqda uşaqların valideynlərindən uzaqlaşması, özgüləşməsi nəzərdə tutulmur. Lakin bəzən valideyn öz övladı ilə münasibətlərinin xarakterinin dəyişməsini, övladının daha müstəqil olmasını, öz həyat seçimlərini şəxsi baxışlarına müvafiq etməsini elə övladın ondan özgüləşməsi kimi qəbul edir. Belə olduqda valideynlər şüür səviyyəsində övladın müstəqilləşməsini istəsələr də, çox vaxt

tam dərk etmədikləri müxtəlif vasitələrə əl ataraq, əngəllər yaradırlar. Bu əngəllər adətən, dərkolunmayan psixoloji oyunlar, manipulyativ vasitələr formasında təzahür edir. Yuxarıda valideynlik rolunun qarşısına həyatın qoyduğu ən çətin tələb dedikdə, məhz onu nəzərdə tuturuq ki, ana və atanın valideyn sevgisinə E.Fromm və sonra digər psixoloqların da şamil etdiyi keyfiyyətlərin xas olması insandan hətta ona ən əziz olanların belə ona məxsus olmadığını dərk etməsini, bunun naminə şəxsiyyət kimi öz inkişafında böyük addım atmasını tələb edir. Çünki övladını həyat adlı qeyri-müəyyənliyə buraxmaq üçün valideyndən bir tərəfdən böyük cəsarət, digər tərəf-

dən isə bəlkə də ən yüksək mənəvi ideal olan altruizm tələb olunur.

Məqalənin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, burada valideyn-övlad münasibətlərinin xarakterinə məhz valideyn şəxsiyyətinin təsiri vurğulanır. Şəxsiyyətin yaradıcı potensialı və dəyər yönümləri valideynlik funksiyalarının yerinə yetirilməsi baxımından nəzərdən keçirilir.

Məqalənin tətbiqi əhəmiyyəti budur ki, valideyn şəxsiyyətinin valideynlik funksiyalarının yerinə yetirilməsi və valideyn-övlad münasibətlərinin xarakterinə təsir göstərən keyfiyyətlərinin tədqiqi bu sahədə olan konsultasiya və psixokorreksiya işini istiqamətləndirə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. 3-е междунар. изд. – СПб.: Питер, 2003, 608 с.
2. Алиева К.Р. Творчество как фактор развития личности / Автореферат на соиск. уч.степ. канд. психол.наук, Баку, 2002, 24 с.

3. Краткий психологический словарь. /Сост. Л.А.Карпенко; Под общ. ред. А.В. Петровского и М.Г.Ярошевского. М., 1985, 432 с.
4. Фромм. Э. Искусство любви. – Минск: ТПЦ «Полифакт», 1990, 80 с.

Роль личности родителя в детско-родительских отношениях

Абстракт

Феномен родительства привлекал внимание мыслителей в течение всей истории человечества. Несмотря на различия, связанные с историческими, национальными и религиозными факторами многие ценности и неписанные законы, устоявшиеся в общественном сознании акцентируют авторитет и значимость материнского и отцовского статусов. Актуальность данного феномена связана со множеством причин. Феномен родительства и детско-родительские отношения рассматривались в психологической литературе с различных точек зрения. Но главным вопросом, интересующим исследователей чаще всего являлся вопрос о влиянии детско-родительских отношений и непосредственно самого родителя на развитие личности ребенка, о важнейших условиях необходимых для его гармоничного развития. Данная статья посвящена изучению роли личностных особенностей родителей в процессе детско-родительских отношений. Кроме того, анализируются различные подходы, отмечающие связь между развитием ребенка и отношением к нему родителей. Отмечается, что выявление личностных качеств, важных при выполнении родительских функций и условия их развития в психологической литературе недостаточно освещены. Автор рассматривает вопросы, касающиеся личностных особенностей родителей соответствующих требованиям к родительской роли. В качестве важнейших таких особенностей выделяются творческий потенциал и ценностные ориентации личности родителя. Данные особенности личности обладают глубокими корнями и неправильно было бы полагаться на их внезапное изменение. Но тем не менее автор выражает возможность влияния на них в процессе определенной целенаправленной психологической работы.

The role of parent's personality in the childish-parental relations

Abstract

The phenomenon of parentage attracted the attention of thinkers throughout the whole history of mankind. Despite the differences, connected with historical, national and religious factors many values and unwritten laws kept in the social consciousness accentuate the authority and significance of maternal and paternal statuses. The actuality of this phenomenon is connected with many causes. The phenomenon of parentage and childish-parental relations had been considered in psychological literature from different points of view. But the main problem which interested the researchers was the investigation of the influence of childish-parental relations and spontaneity of the parent on the development of the childish personality and the most important conditions which were necessary for his harmonious development. This article is dedicated to the investigation of the role of personal peculiarities of parents in the process of childish-parental relations. Besides that here also are analysed different approaches which point out the connection between the child's development and the attitude of the parents to him. It is marked that the exposure of personal qualities which are important for realization of parental functions and the conditions of their development had not been sufficiently attracted in psychological literature. The author considers the problems which are relevant to the personal peculiarities of parent's corresponding to the requirements of parent's role. As the most important features are pointed out the creative potential and value orientation of the parent's personality. These peculiarities of the personality have deep roots and it is wrong to think of their sudden change. Nevertheless the author expresses the possibility of influence on the personality's peculiarities in the process of purposeful psychological work.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №03)

Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 29 iyun 2011-ci ildə daxil olmuşdur

BƏDİİ YARADICILIQ PROSESİNİN PSIXOLOJİ MƏZMUNU

Sevda Mansurova

Bakı Slavyan Universitetinin

*Prof. S.Ə.Şəfiyev adına Pedaqogika və
psixologiya kafedrasının doktorantı*

E-mail: nara1986@list.ru

Açar sözlər: *yaradıcılıq prosesi, hafizə, istedad, ağıl, təfəkkür, incəsənət, obraz, zövq.*

Ключевые слова: *творческий процесс, память, талант, ум, мышление, искусство, образ, вкус.*

Key words: *constructive process, memory, talent, mind, thinking, apt, type, taste*

Fəaliyyətdə hafizə, eləcə də digər idrak prosesləri ayrılıqda deyil, birgə sistem, funksiya, model və digər aspektdə çıxış edirlər. İnsan fəaliyyətinin sahələri içərisində elmi və bədii yaradıcılıq sahələri mühüm yer tutur. Bədii yaradıcılıq da öz sahələrinə görə çox zəngindir. Bu zənginlik yalnız incəsənətin sahələri ilə deyil, həm də sənət əsərlərinin fəri xüsusiyyətləri, üslubu, xarakteri və insanlara göstərdiyi təsirinə görə fərqlənir. Hər bir əsərdə onu yaradan insanın fərdi üslubu özünü göstərir. Bu, həmin əsəri yaradan insanın fərdi psixoloji quruluşu, idealları, arzuları, dəyərləri və digər məsələlərlə izah olunur. Bundan başqa yaradıcılıq aktının nəticələri onun müəllifinin həm fikri, həm də, praktik fəaliyyətinin istiqaməti və xarakteri ilə müəyyən olunur.

Kəşf olununlar, əslində, nə dünyanın reallıqları nə də insanın alt şüuru üçün yeni deyil. O, insanın ağılı, təfəkkürü üçün yenidir. Ona görə də yaradıcılıqda əsas amil ağılı və ruhun bir-birinə qovuşaraq, həqiqətin yoluna düşməsi, sonda axtardığını tapmasıdır. Bu yolun sonunda istedad durur. Deməli, yaradıcılıq bütün həyatı boyu insanın öz istedadına qovuşması cəhdidir. «Yetmiş tanınmış bəstəkarın bioqrafiyasının təhlili göstərir ki, məhsuldar yaradıcılıq, gərgin təhsil dövründən sonra baş verir. Onlardan heç biri on illik ustalığa yiyələnməzdən əvvəl məşhur əsərlər yaratmayıblar. Tanınmış aktyor Jerar Filippdən soruşurlar: «Hansı insani kekyifiyyətlər Sizdə ikrah hissi doğurur?» O, cavab verir: «Qeyri-professionallıq. Ona görə də yaradıcılığın hər hansı sahəsində

səriştəsiz olanlar «mənasız ideyalar» in müəllifləri olurlar» (1, s.1).

Yaradıcı fəaliyyətə başlayan hər bir insanda nəyi axtardığı haqqında ideya olur. Ancaq bu ideya onun üçün hələ qaranlıq, qarmaqarışıq təsəvvürlər kimidir. Yaradıcılıq prosesində bu təsəvvürlər aydındır. Əsas ideya tapılır və kəşf edilir. Bu zərurətdən irəli gələn və yaradıcılığın bütün sahələri üçün səciyyəvi olan bir qanun var: şüur və şüuraltı sahə ilə daha yaxşı əlaqə yarada bilən, hər iki sahənin yaradıcılıq potensialından yararlanan, özü üçün aydın olan yeni ideyaları başqaları üçün alışıqlı, izah olunan aydın və material baxımından dərk olunan tərzdə təqdim edə bilən insan - yaradıcı insandır. Bu qanun, yaradıcılıqla məşğul olanlara da şamil olunur.

Yaradıcılıq fəaliyyətinin öyrənilməsinə XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərindən başlanmışdır. Bu dövrlərdə assosianist (H.Spenser, A.Ben), geştalt – psixoloji (F.V. Köler, K.Koffka, K.Levin), biheviarist (C.Uotson, M.Vertgeymer, E.L.Torndayk), analitik (Z.Freyd, K.Q.Yunq, A.Adler və b.), koqnivist (C.M.Kettel, J.Piaje, C.Kelli, R.Solso) və humanist (A.Maslou, K.Rocers, Q.Ollport, C.Rotter) yanaşmalarda müxtəlif nöqteyi-nəzərdən münasibət bildirilmişdir. O cümlədən problemlə bağlı geniş tədqiqatların

aparıldığı Rusiya məktəbində (D.N.Ovsyanniko – Kulikovski, L.S.Vıqotski, M.Q.Yoroşevski, YA.Ponomaryov), o cümlədən Azərbaycanda (Ə.Ə. Əlizadə, Ş.Dədəyev, S.İ.Seyidov, Y.İ.İbadov) yaradıcılığın mahiyyəti, psixoloji xüsusiyyətləri, yaradıcılıq prosesini stimullaşdıran amillər öyrənilmişdir. «Bir çox tanınmış adamların bioqrafiyasındakı ümumi mövzu budur ki, onlar hətta, erkən uşaqlıq dövründə öz ideyalarını inkişaf etdiriblər, biliklər əldə ediblər. Öz fikirlərini konkret istiqamətə yönəltməyi sınaqdan keçiriblər» (2, s.437).

Yaradıcılıqla bağlı ilk, daha mükəmməl elmi fikirlər assosianistlərə məxsus idi. Bununla belə, assosianizm empirik yanaşma olduğundan onlar yaradıcılığın mürəkkəb quruluşunu aydınlaşdırma bilməzdilər. Onlar yaradıcılıq prosesində iştirak edən hafizəni, yalnız dərk olunan və assosiativ qanunlara tabe olan proses kimi nəzərdən keçirdilər. A.Ben incəsənətin və idrakın qarşılıqlı əlaqəsini izah etməyə çalışırdı. A.Benə görə, qabiliyyətlərin inkişafı bədii yaradıcılığın məzmun zənginliyindən, insan əqlinə bədii təsir göstərə bilmək imkanlarının nə dərəcədə geniş olmasından və əhatəliliyindən asılıdır. O, bədii yaradıcılığın məhsulu olan sənət əsərlərinin yalnız xarici mahiyyəti ilə deyil, onları

mənimsəmək üçün lazım gələn psixoloji proseslərin də mahiyyətilə maraqlanırdı. Bu sahədən A.Ben həyatın gözəlliyi, onun estetik xassə və keyfiyyətlərinin bədii inikası olan incəsənəti, dünyanı mənimsəmənin ən mühüm vasitəsi hesab edirdi. O, belə hesab edirdi ki, böyük estetik hiss mənbəyi olan bədii yaradıcılıq prosesində insanın zövqü zənginləşir. Bədii yaradıcılıq insanın nəinki estetik zövqünü, həyatın gözəlliyindən zövq almaq qabiliyyətini, həmçinin əqlini, düşüncəsini inkişaf etdirir, ona yeni keyfiyyətlər aşılayır, təbiət qanunlarını dərk etməsinə köməklik göstərir (3, s.78).

«Vürsburq məktəbində» obrazlı təfəkkür haqqında ilk eksperimental nəticələr əldə edildi. Ancaq bu tədqiqatlarda yaradıcılığın xarici və daxili proseslərinin əlaqəsi izah olunmurdu. Digər tərəfdən, hafizənin təxəyyüllə əlaqəsinə də toxunulmurdu. Onlar və onlardan sonra gələn tədqiqatçılar yaradıcılığın, hafizə və təfəkkürün imkanları ilə bağlı olan tərəflərinə maraq göstərirdilər. Belə tədqiqatçılar qeşaltistlər M.Vertgeymer, V.Köler və b. idilər. Onların əsas müddəaları təfəkkürdə bütöv obrazın olması ilə bağlıdır.

Psixooanalitik yanaşmada insan yaradıcılığının energetik məzmunundan bəhs olunur. Z.Freyd, A.Adler, K.Q.Yunq və b. yaradıcılıq məhsul-

larının insanın malik olduğu psixi enerjinin məhsulu hesab edirlər. Onlar ilk dəfə olaraq yaradıcılıqda şüuraltı qüvvələrin rolunu aydınlaşdırdılar. Z.Freyd onun cinsi enerji, A.Adler natamamlıq hissinin kompensasiyası, K.Yunq libidonun baza enerjisi olduğunu göstərdilər.

Humanist psixologiyada yaradıcılığın əsas mənbəyinə (Q.Ollport, A.Maslou, K.Rocers və b.) şəxsi inkişafın motivi kimi yanaşırlar. A.Maslouya görə bu, özünü aktuallaşdırma, özünün qabiliyyətlərini və həyatı imkanlarını azad şəkildə reallaşdırma, Q.Ollporta görə, şəxsiyyətin bütövlüyünü təmin edən propriativ cəhdətməyə nail olmaqdır.

D.N.Ovsiyanniko-Kulikovski, M.Q.Yaroşevski, A.Asmolov, N.Leytes, V.Zinçenko, E.Klimov, E.Sokolov və b. tədqiqatları yaradıcılıq fəaliyyətinin daha geniş araşdırılmasına imkan verir. Məhz bu tədqiqatlardan əldə edilmiş nəticələr insanın bədii yaradıcılıq fəaliyyətinə yeni yanaşmanın labüdlüyünü göstərdi. Belə ki, bədii yaradıcılıqda obrazlı emosiya üstünlük təşkil edir. Bunu yaradıcılıq prosesinin gedişində məzmun özü oyadır. Nəticədə, məsələn kədər, dəhşət özü-özlüyündə lirik emosiyalar əmələ gətirir. Bu emosiyaları hafizə prosesi oyadır.

L.S.Vıqotski cəmiyyətin malik olduğu mədəniyyəti ayrı-ayrı fərdlə-

rin psixologiyası: hissləri, emosiya-ları, qavrayışı nitqi və digər proses-ləri əlaqələndirərək hesab edir ki, çoxlu müxtəlif simalar eyni bir tama-şanın yaradıcıları ola bilərlər. Burada hər kəsin yaradıcılığı özünəməxsus, eyni zamanda, oxşar olacaq.

L.S.Vıqotski xalqın yaradıcılıq məhsulları və fərdin yaradıcılıq prosesinin psixologiyası ilə bağlı olaraq V.Vundtun yanaşmaları və müasir psixologiya arasında prinsipial fərqlər axtarırdı. Ona görə də L.S.Vıqotski sosial psixologiyanın predme-ti olaraq məhz insan psixologiyasını görür. Aydın məsələdir ki, bu zaman əvvəlki, fəaliyyət psixologiyasının predmeti öz vəzifəsini differensial psixologiyaya vermişdir. Burada ay-rı-ayrı sahələr üzrə psixoloji xüsusiyyətlər fərdi fərqlərin öyrənilməsinə uyğun gəlir. «İncəsənət – fikir-lərin məşhur işidir» (4, s.45) fik-rində o, təmiz intellektual işdən bəhs edir. Belə ki L.S.Vıqotskiyə görə, incəsənət yalnız aqlın, fikrin, incə-sənət psixologiyasındakı digər bütün təsadüfi və oxşar hadisələrin birgə işini tələb edir.

Bir sıra tədqiqatçılar (D.N.Ovs-yaniko-Kulikovski, L.S.Vıqotski və A.N.Leontyev, M.Q.Yaroşevski, N.Leytes, V.Zinçenko, Y.A.Ponoma-ryov və b.) yaradıcılığı incəsənət, texnika, elm, təcrübə sayəsində yeni, orijinal dəyərlər yaradan insan

fəaliyyəti kimi izah edirlər. Bu fəa-liyyət özündə həm də ictimai təcrü-bəni əks etdirir. Onların nöqteyi-nəzərinə görə, yaradıcıq – insan fəaliyyətinin özünü ifadəyə, özünü-aktuallaşdırmaya yönəldilmiş tərəf-ləridir. «Yaradıcılıq materiyanın atri-butudur» (5, s.5).

Y.A.Ponomaryov yaradıcılıq fəa-liyyətinin mexanizmini şərh edərək onun sosialist və materialist izahın-dakı ziddiyyətləri göstərir. O, mate-rialist yanaşmaları şübhə altına ala-raq yaradıcılıq prosesinin psixoloji quruluşuna idealist yanaşmanı mü-dafie edir. Çünki yaradıcılıq heç də yalnız insan «potensialının reallaş-ması» olmayıb, burada onun iradə-sindən asılı olmayan təsvirlər də var (5, s.10).

Yaradıcılıq prosesində psixi real-lıq haqqında müvafiq vasitələrlə informasiya ötürülür. İnsan məntiqli olanlara yalnız onlara xas olan təd-qiqatçı motivasiyası ilə baxmır, həm də bu zamanın sosial praktikından çıxış edir. Bu praktikaya və onun müxtəlif formalarına yalnız o halda maraq yaranır ki, həyat təcrübəsində psixi fəaliyyətin təşkilində, onun inkişafına şərait yaransın, şüurda dəyişmələr baş versin. Məhz bu cəhəti nəzərə alaraq O.A.Konopkin yaradıcılığı yeni informasiyaya olan tələbatla əlaqələndirir. Yaradıcılığın əsasında yeni olanı yaratmaq durdu-

ğundan, yeni informasiya əldə etmək üçün insan daim axtarışda olur. Belə aydın olur ki, yaradıcılıq informasiya tələbatının yüksək inkişaf səviyyəsini yaratmaq və bu tələbatın ödənilməsi prosesidir. Yeni informasiya bələdləyici – tədqiqedici fəaliyyətdə əldə olunur. Yeni informasiyaya (siqnala) olan tələbat yüksək emosional səmərəliliyə malikdir. Belə emosional güc müdafiə tələbatı kimi şərtsiz reflekslə rəqabət aparır. Bələdləyici möhkəmləndirmə ilə gücləndirilmiş şərti siqnala reaksiya çox sayda yeni bələdləşmə cəhdləri oyatmaq gücündədir. Aparılan bütün tədqiqatlarda nəticələr eynidir – canlılarda yeni informasiya almaq və ona bələdləşməyə daxili tələbat var (6, s.40).

R.V.Smirnov yaradıcılıq prosesini tənzimləyən əsəb proseslərinin sistemli qurulmasını onun nəticələrinin mühüm şərtlərindən biri kimi qiymətləndirir. R.V.Smirnov mərkəzi aparatın neyrofizioloji əsaslarını anlamaq üçün alın nahiyyəsinin funksiyalarının xüsusilə maraq doğurduğunu bildirir. Onların fəaliyyətinin pozulması üçün nitqin və təfəkkür fəallığının, təşəbbüskarlıq etməsi, az əhəmiyyətli hadisələrə yüksək bağlılıq daha spesifikdir.

R.Solsonun nöqtəyi nəzərində yaradıcılıq haqqında ümumi nəzəriyyənin olmaması səbəbindən, digər tərəfdən kifayət qədər diqqət yetiril-

mədiyindən bu proses çətinliklə izah olunur (7, s.436). Bədii yaradıcılıq, digər sahələrdən onunla fərqlənir ki, bədii əsər özünü son məqsədini məlum olan hafizə, təfəkkür və təxəyyül elementlərinə uzaqlaşdıraraq konkret və fərdi obraz yaradır. Bədii fantaziya şüurun müxtəlif mərhələlərində formasını dəyişərək hafizə və təfəkkür məhsullarının köməyi ilə real həyatın obrazına çevirir. Bu proseslərin necə qurulmasından asılı olaraq ilk növbədə hafizə assosiasiyaları əmələ gəlir. Bu assosiasiyalar sayəsində təfəkkürdə və təxəyyüldə analiz-sintez prosesləri gedir.

M.Yakobson bədii yaradıcılıq prosesinin, məsələn, elmi yaradıcılıq prosesindən fərqi ilk növbədə hər iki sahə üzrə cərəyan edən proseslərin texniki tərəfləri ilə yanaşı, fikri əməliyyatların psixoloji quruluşunda axtarır. «Rəssamın yaradıcılıq təcrübəsinin qazanılması zamanı o dərk etməyə başlayır ki, hansı iş priyomları, hansı yanaşma vasitələri yaradıcılıq işinə daha münasibdir və onu uğurla yerinə yetirmək olar. Bundan başlayaraq o özünün yaradıcılıq fəaliyyətini tənzimləyir» (8, s. 18).

Y.Ş.İbadovun qeydlərində bu məsələyə münasibət bildirilir. «Şərlərdə olduğu kimi, əsasən xətləri də rəssamın əlinin altında yaranır. Məsələn, rus şairi A.S.Puşkinin mediativ əsərlərini götürək. Məlumdur ki, Puş-

kinin əlyazmalarında biləyin çoxlu qrafik və kolliqrafik nümunələri vardır. Qrafik obrazların yaradılmasına Puşkinin ilhamagəlmə, sonsuz dünya ilə əlaqəyə girmə texnikası kimi baxmaq olar. Puşkinin şəkillərinə baxdıqda onlardakı xətlərin gözəllik və ardıcılığı həqiqətən də insanı valeh

edir. Bir sıra rəsmləri, hətta mürəkkəb texnikasına görə yaranan rəsmləri, dzensumiyələrin işlənməsinə nümunə ola bilər» (8, s.72).

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, yaradıcılıq insanın xüsusi psixoloji – halıdır, bu hal fenomen imkanları, özünəməxsus məzmunu ilə seçilir.

Ədəbiyyat:

1. Смирнов Р.В. Структура творческого акта // [www. psixologum. com](http://www.psixologum.com)

2. Солсо Р. Когнитивная психология. С-Петербург: Питер, 2002.

3. Бень А. Психология. М.: Типог. И.А.Баландина, 1902

4. Выготский А.С. Психология искусства. М.: Искусства, 1986.

5. К. Языки мозга. М.: Прогресс, 1975.

6. Клацки Р. Память человека: структура и процессы. М.:1978.

7. Солсо Р. Когнитивная психология. С-Петербург: Питер, 2002.

8. Ибадов Я. Психография – как метод всестороннего развития новой личности. Симферополь, 2003.

9. Əlizadə Ə.Ə. Şagirdlərin yaradıcı fəaliyyətinin xüsusiyyətləri. Bakı: Maarif, 1969.

10. Сеидов С.И. Социальная психология творчества. Баку: Азербайджанский центр перевода, 1994.

Психологическое содержание процесса художественного творчества

Абстракт

В статье рассматривается проблема творчества с разных подходов. Весь путь психологии пронизывают два подхода – детерминистский и индетерминистский. Начальной пробой детерминистской трактовки была классическая ассоциативная концепция, которая не выдержала испытаний перед лицом явлений, не выводимых из ее главного понятия – ассоциаций. Если в эпоху господства ассоцианизма все факторы локализовывались в пределах сознания (души) как замкнутой системы, излучающей творческие импульсы, то другим направлением стал фрейдизм, где влиянию мотивационного фактора (сексуального влечения) на поведение являлось творчество, как способ избавления от него («катарсиса»). Ограниченность представлений этих подходов оказались бесперспективной в анализе творчества.

Позже в разработке психологии творчества решающую роль приобретает социокультурная детерминация, историзм и системность.

Автор, исходя из системного подхода, подходит к рассмотрению деятельности памяти, как и других познавательных процессов как к целостной системе. Одним из характерных типов связи для компонентов психических объектов является уровневая организация их структуры.

В статье также научно обосновываются психологические основы памяти, отмечается о роли информации и особенно памяти в творческом процессе.

The psychological content of the process of artistic creation

Abstract

The article considers the problem of creativity with different approaches. All the way psychology is permeated by two approaches – deterministic and indeterministic. Initial test of the deterministic interpretation was a classical associative conception that failed the test in the face of phenomena-associations that are not derived from its main concept.

If the epoch of the associationism all factors were localized within the consciousness (soul) as a closed system, radiating creative impulses, then Freudianism became the other direction where the influence of the motivational factor (sexual desire) on the behavior was a creation, as a way to get rid of it («catharsis»). Limitedness of conceptions of these approaches proved to be futile in the analysis of creativity. Later socio-cultural determination, historicity and systematicity acquire a determinant role in the development of the psychology of creativity.

The author, based on a system approach, considers the treatment of the memory performance as well as other cognitive processes, as a holistic system. One of the characteristic types of communication for components of mental objects is their level organization structure. The article also scientifically grounds the psychological fundamentals of memory and notes the role of the information and especially the memory of the creative process.

Məqalə BSU-nun Pedaqoji fakültəsinin elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №04)

Rəyçi Ə. S. Bayramov, psixologiya elmləri doktoru, professor

Məqalə 06 may 2011-ci ildə redaksiyaya daxil olmuşdur

MÜASİR İNFORMASIYA TEXNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏNİN PSIXOLOJİ MƏSƏLƏRİ

Günay Mustafayeva

AMEA İnformasiya Texnologiyaları

İnstitutun, dissertantı

E-mail: gunaybsu@gmail.com

Açar sözlər: *İnformasiya Cəmiyyəti, informasiya texnologiyaları, kompüter, komputer qorxusu, internet, internet asılılığı,*

Ключевые слова: *Информационного Общества, информационные технологии, компьютер, компьютер страха, интернет, зависимость от интернета*

Key words: *Information Society, information technologies, computer, computer fear, internet, dependence on the internet*

Müasir cəmiyyətdə internet insan və cəmiyyət həyatının ən vacib sahələrindən birinə çevrilməkdədir. Internet böyük sürətlə insan cəmiyyətinin mövsudluq sahələrinin hər birinə nüfuz edir, insana həyatında çox gərəkli vasitəyə çevrilərən vacib funksiyaları yerinə yetirməyə başlayır. Internet tədricən cəmiyyətin bütün üzvlərini özünün cazibəsinə salır. Təbii ki, inkişaf dərəcəsindən, müasir informasiya texnologiyalarından istifadə olunması baxımdan müxtəlif dövlətlərdə internetdən istifadə imkanları bir-birindən fərqlənir. Bəzi ölkələrdə internet yalnız mərkəzi sahələrdə özünü geniş yer tutmuşsa, inkişaf etmiş dövlətlərdə bu xidmət növü ən ucqar bölgələrdə belə inkişaf etmişdir. Internetdən təcridolma, əsasən,

iqtisadi səbəblərlə bağlı olur. Bu özünü kompüter çatışmazlığında, internet xidməti şəbəkəsinin tam qurulmamasında, internetdən istifadə etməyin iqtisadi baxımdan səmərəli olunması və buna oxşar bir sıra məsələlərdə özünü göstərir. Buna baxmayaraq, müasir telekommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı internetin dünyanın bütün nöqtələrinə yayılma imkanlarını genişləndirir, onu hər bir ailənin, şəxsin məişətinə daxil edir.

Məlumdur ki, informasiya cəmiyyəti yarım əsrdən çoxdur ki, elmi-tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Bu istiqamətin formalaşmasında E.Toflerin, D.Bellin, M.Kastelsin və bir çox digər məşhur alim-sosioloqların, filosofların apardıqları tədqiqatlar, xüsusi rol oynamışdır. Tədqiqatçılar

bəşər tarixinin bu yeni keyfiyyət mərhələsinə müxtəlif aspektlərdən yanaşaraq, onun məzmunu təhlil etməyə çalışmışlar. Məhz, bu baxımdan informasiya cəmiyyətinin yaranılmasına dair müxtəlif sosial-fəlsəfi, iqtisadi, texnoloji və s. yanaşmalar mövcuddur [1].

Aydındır ki, İnternet, bir tərəfdən, müasir dövrdə insana bir çox problemlərin həllində yardımçı olursa, digər tərəfdən, istər fərdi, istərsə də ictimai həyat üçün zərərli fəsadların, hadisələrin törədiciyinə çevrilir. Müasir dünya ən yeni telekommunikasiya texnologiyalarını yaratmaq və tətbiq etməklə qlobal informasiya fəzasına daxil olmuşdur. İnformasiyanın formalaşdırılması, ötürülməsi, yayılması və qəbulundakı müstəqillik, azadlıq çağdaş dövrün inkaredilməz gerçəkliyidir. İnformasiya azadlığını, onun dərhal ötürülməsini təmin edən ən başlıca vasitə internetdir. Lakin internet xidməti yalnız informasiyanı saxlamaq, ötürmək və yaymaqla kifayətlənmir. Müasir informasiya texnologiyaları dünyanın hansı nöqtələrində yaşamaqlarından, hansı dinə, əqidəyə xidmət etmələrindən, hansı irqə, cinsə mənsubluğundan asılı olmayaraq insanlar arasında kommunikasiya yaratmaq adamların informasiya mübadilə etmək imkanı vermişdir. İnsanlar bu imkanlardan lazımı qədər istifadə edirlər.

Ümumiyyətlə, informasiya cəmiyyətinin əsas fəlsəfəsi yaşından, dilindən, dinindən, irqindən, sosial və siyasi mənsubiyyətindən, həmçinin zaman və məkandan asılı olmayaraq, bütün insanların informasiya, bilik tələbatını ödəməkdən, onların arasında sosial kommunikasiya mühiti yaratmaqdan, bilik və düşüncələrini, istədikləri məlumatı cəmiyyət üzvlülərinə çatdırmaqdan ibarətdir. Onun əsas məqsədi informasiya bolluğunun yaradılması və bu prosesin köməyi ilə, bir tərəfdən, bəşəriyyətin qarşısında duran problemləri həll etmək, digər tərəfdən, cəmiyyətin inkişafını təmin etməkdən ibarətdir.

Qeyd olunanlarla yanaşı, internet informasiya təminatının ən yaxşı ötürücüsü və informasiya saxlayıcısı olduğu üçün, eyni zamanda belə informasiyanın qəbulunun asanlıığı internetdən istifadə etməyə meyilliyi artırır. İnternet müxtəlif insanlar arasında ünsiyyət yaratmaq imkanına malikdir. Eyni zamanda internet maşın-insan münasibətini formalaşdırır. Bu münasibət müəyyən vəzifələrdə elə şəkil alır ki, insan maşınla və ya başqa bir fərdlə ünsiyyətdə olduğunu unudur. Bəzən kompüter onunla ünsiyyətə girmiş şəxs üçün canlı varlıqdan daha mühüm müsaibə, həmsöhbətə çevrilir. Kompüter onunla ünsiyyətdə olan şəxsi heç bir cavabdehlik, məsuliyyət qarşısında

qoymur. İnsana ünsiyyət prosesində, öz səhvini düzəltmək imkanı verir. Onlayn rejimində şahmat oyunu prosesində rəqiblər bir-birini görmür və bir fərdin digərinə uduzması zamanı qarşılıqlı münasibətlərdə heç bir anlaşmazlıq yaranmır. Maşının özü ilə oynadıqda istənilən gedişi qaytarmaq imkanı olur və ya əvvəlki oyunu yarımçıq bağlayıb yeni oyuna başlamaq olur. Bütün bunlar kompüterə meyliliyi artırır. Internetin imkanları onunla mütəmadi məşğul olanın sonralar bu məşğuliyyəti izafi həddə çatdırması üçün zəmin yaradır. Bu isə internet olan asılılığın yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

İnsan və kompüter arasında qarşılıqlı əlaqənin psixoloji və sosial cəhətlərinin öyrənilməsi, habelə informasiya texnologiyalarının səmərəli tətbiqi metodlarının axtarışı, hazırki dövrdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, kompüterlərin gündəlik həyatda tətbiqinin həm müsbət, həm də mənfi tərəfləri vardır.

Müasir dövrdə alkoqolizm, narkomaniya, qumar və bunlara oxşar aludəçiliklə yanaşı, internet olan asılılıq da geniş yayılmağa başlamışdır. Internet asılılığı doğuran səbəblərdən ən başlıcası müasir informasiya texnologiyasının sürətli inkişafı və bu texnologiyadan istifadə edənlərin sayının da artmasıdır. Hazırda internet addiksiyaya xəstəlik kimi

baxılmasa da, bu meylin müəyyən fəsadları özünü qabarıq göstərir. Nəticədə internet-addiksiya müxtəlif elm sahələrində diqqət mərkəzinə çəkilir, öyrənilir.

Aparılan tədqiqatların təhlilindən aydın olur ki, kompüterlə uzun müddət təmasda olan şəxslərin psixoloji xüsusiyyətləri arasında məqsədə nail olmaqda ısrarlı olmaq, müstəqillik, şəxsi meyarlar əsasında qərarların qəbul edilməsinə meylli olmaq, yaradıcı fəaliyyətə meylli olmaq, nəticə əldə edilən iş prosesinə üstünlük vermək, habelə, şəxsi təəssürlərə qərq olmaq, soyuqqanlıq, qeyri-emosional ünsiyyət, konfliktə meyllilik, eqosentrizm və məsuliyyət çatışmamazlığı kimi məsələlər özünü göstərir.

Internet-asılılığın elə məsələləri vardır ki, onlar başqa problemlərin tədqiqi prosesində vasitələri şəkildə öyrənilmişdir. Adduktiv davranışın həyatda, yaşayışda əhəmiyyətli olan şeylərə biganəliyin yaranmasına səbəb olması, yaxın adamlarla ünsiyyətin pozulması belə davranışa görə əzab çəkmə və günahkarlıq hissəsinin özünü göstərilməsinəsi vərdişdən can qurtarmaq üçün göstərilən cəhdlərin uğursuzluğu bi qəbildən olan xüsusiyyətlərdir [1, s. 25]. Lakin internet-asılılığın digər asılılıq növlərindən əsaslı fərqləri vardır. Belə fərqlərdən başlıcası internet asılılı-

ğın daha sürətlə yaranıb formalaşmasıdır. Amerika psixoloqu Yanq Kelmberlinin apardığı sorğu belə bir faktı üzə çıxarmışdır. İnternet-asılılığı olan şəxslərin 25%-i bu asılılığı internetlə məşğul olmağa başladıqdan altı ay sonra, 58%-i sonrakı altı ayda, 17%-i isə bir ildən sonra qazanırlar [2, s. 4].

Bir çox müəlliflər müasir informasiya texnologiyalarının törətdiyi kompüter və internetdən asılılığın mövcudluğu və sürətli inkişafını, xüsusi qeyd edirlər. Davranış addiksiyasının bu növlərini aydınlaşdırmaq lazım gəlir. Kompüter və İnternet asılılıqla bağlı ingilis və rus dillərində bir sıra elmi məqalələr yazılmış, müxtəlif səviyyəli araşdırmalar aparılmışdır. Xarici ədəbiyyatda «internet asılılıq» anlayışı müxtəlif şəkildə verilir. Məsələn, rus dilində «Зависимость от интернета», «интернет зависимость», «избыточное/паталогическое применение Интернета», «Интернет-аддикция» terminlərindən, ingilis dilində «Internet addiction disorder», «IAD», «Internet Behavior Derendensy», «Internet Overuse, Patological Internet Use» terminlərindən istifadə olunur. Bu fenomen, yəni internet asılılığı internetdən qısa müddətə olsun belə ayrılmamaq meyli kimi qeyd edir. İnternetdən məcburi aralanma zamanı internet asılılığı olan şəxs-

lərdə əsəbləşmə, özündənçıxma, özünü narahat hissetmə kimi simptomlar baş verir. İnternet asılılığı olan şəxslər internetdən istifadə etmə müddətini planlaşdırma bilmir, konkret işlə bağlı fəaliyyət müddətinin başa çatmasını hiss etmir, bir işdən digərinə keçir, real həyatda görməli olduqları işləri unudaraq internetdən ayrılırlar. Məsələn internet oyunla məşğul olanlar bu oyundan əl çəkmək istəmirlər.

Komputerdən uzun müddət istifadə nəticəsində əmələ gələn mənfi cəhətlərdən biri də «Addiksiya»dır. Addikasiyanın (nitq pozğunluğu) əsasında dayanmış psixoloji mexanizmlər arasında «axın təcrübəsi»ni qeyd etmək olar, yəni fəaliyyət halından xüsusi həzz alma, belə ki, insan şüurunda fəaliyyətdən gözlənilən nəticə arxa plana keçir və fəaliyyət prosesinin özü insanın diqqət mərkəzində olur. Başqa sözlə desək, insan nəticədən yox, iş prosesinin özündən ləzzət alır. Bu hal intensiv müsbət emosiyaların təzahürü ilə müşahidə olunur. Kompüterlə qarşılıqlı əlaqə prosesinə qovuşan insan, bir növ gerçəklikdən uzaqlaşır və irreal, virtual aləmə qorq olur. Lakin, digər fəaliyyət növünə tamamilə keçirilməyə imkan verməyən «başa çatmamış fəaliyyət» fenomeni, bəzi çatışmamazlıqların, komplekslərin, lazımınca inkişaf tapmamış qabiliy-

yətlərin, ətrafdakılarla ünsiyyətdə çətinliklər, digərlərlə konfliktə olmaq kimi mənfi keyfiyyətlərin hiperkompensasiyası kimi çıxış edə bilər. Bununla yanaşı, bir sıra digər halların təzahürü səciyyəvidir, o cümlədən, hakimiyyət və səlahiyyət hissi, həyəcanı, bu da öz növbəsində özünəməxsus «məst olma», özünü virtual realıqda hiss etmə, real gerçəkliklə virtual realıq arasında sərhədlərin silinməsi halı ilə müşahidə olunur. İnternetdən asılılıq təzahürlərinin arxasında isə çox vaxt digər psixi sampaalar gizlənməkdədir.

İnternet sahəsində psixoloji fenomenlər arasında istifadəçilərin azadlıq əldə etmələrini, onların real həyatdan daha çox mehribanlıq göstərmələrini, müxtəlif personaclı rolların oynanılması, hətta qarşı cinsin adından çıxış etmək kimi amilləri də qeyd etmək olar.

Məlumdur ki, insan fəaliyyətinin bütün sahələrində kompüterlərin tətbiq edilmə səviyyəsi artdıqca, yeni problemlərin meydana çıxmasına şərait yaradır. Psixoloqlar insanın yeni informasiya texnologiyalara yiyələnməsi ilə əlaqədar, aşağıdakı psixoloji fenomenləri qeyd edirlər:

- personifikasiya «kompüterin canlanması» yəni, kompüterin canlı bir orqanizm kimi qavranılması;
- kompüterlə «ünsiyyət» saxla-

maq tələbatı və belə ünsiyyətin xüsusiyyətləri;

- kompüter qorxusunun müxtəlif formaları;

- bəzi istifadəçilərdə eqzistensial böhranın yaranması, koqnitiv (sinir sistemi) və emosional pozuntularına səbəb olan insanın daxili aləminin pozulmasına və dəyişməsi.

Məlumdur ki, informasiyanın çoxalmasının neqativ tərəflərindən biri də bəzi insanlarda (həmçinin qeyri-istifadəçilərdə) kompüter qorxusunun əmələ gəlməsidir. Müasir dövrdə bu məlhumun dəqiq tərifı mövcud deyil, eləcə də kompüter qorxusunun müalicə və profilaktikasının ümumi qəbul olunmuş metodları da mövcud deyil. Əksər psixoloqlar kompüter qorxusu dedikdə, kompüterdə işlədikdə və ya onun haqqında düşündükdə yaranan qorxunu nəzərdə tuturlar. Belə müəyyən edilmişdir ki, kompüter qorxusunun səviyyəsi vasitəsilə kompüterdə işləməyi öyrənməyin müvəffəqiyyətini qabaqcadan demək mümkündür. Q.Markulides göstərmişdir ki, kompüter qorxusunun mövcudluğu kompüter savadlılığını və kompüterdə işləməklə bağlı marağı xeyli dərəcədə aşağı salır. Kompüterdə hər-hansı bir tapşırığı yerinə yetirən zaman yüksək həyəcan keçirən insanlar, bir qayda olaraq kompüterə qarşı mənfi münasibət bəsləyirlər. Digər tərəfdən, D.Kembel və

K.Perrinin qeydlərinə əsasən, bəzi hallarda mənfi emosiyalar aktivlik dərəcəsinin artmasını stimullaşdırabilir, eləcə də tapşırığın həll edilməsinə yönələn səyləri artırılmasına və bununla da bu fəaliyyətdə uğur qazanma ilə nəticələnir [3, s. 7].

Qeyd etmək lazımdır ki şagirdlərdə və tələbələrdə kompüter qorxusu, çox vaxtı pis qiymət almaq, digər şagirdlərlə müqayisədə qabiliyyətsiz və ağılsız görənmək qorxusuna oxşar reaksiya kimi özünü biruzə verir. Müəllimlər və şagirdlər tez-tez kompüterdə işləmək təcrübəsinə və vərdişinə yiyələnmək prosesində rast gəlinən ciddi çətinliklərlə üz-üzə gəlirlər. Onlarda belə bir qorxu yaranır ki, onların iş yerlərinə kompüterdə daha yaxşı çalışan insanlar sahib çıxacaqlar. Qorxunun digər bir amili də ondan ibarətdir ki, bəzən şagirdlər müəllimlərdən daha yaxşı kompüterdə işləmək bacarığına yiyələnilər və bu da bəzən müəllimlərdə müəyyən qorxu yaradır.

Kompüter qorxusunun növlərindən biri də «kompüter stresi»dir. Belə ki, bu peşəkar fəaliyyətin kompüterləşməsi ilə bağlıdır və insanın kompüterdə işləməsinə, adaptasiya olunması prosesində stres hallarının olması qeyd edilir. Həmçinin, kompüterdə iş zamanı əsas stressogen amil kimi, fəaliyyət üzərində nəzarətin itirilməsini qeyd etmək olar yəni, kompü-

terdə qarşılıqlı təsir vəziyyəti nəzarətdən çıxır. Stressə davamlılıq ilk növbədə şəxsiyyət keyfiyyətləri ilə müəyyən edilir. Belə ki, aktivlik, təşəbbüskarlıq, özünəinam, emosional sabillik və situasiyanın optimist qiymətləndirilməsi keyfiyyətləri, stressə davamlılığın əsas qayəsi hesab edilir [4, s. 7].

İnformasiya texnologiyalarından uzun müddət istifadə zamanı əmələ gələn mənfi nəticələr sırasında avtizasiyanı da qeyd etmək olar (reallıqdan uzaqlaşma, kompüterdən və əsasən İnternetdən asılılıq sindromu). Maraqlar dairəsinin daralması, əhəmiyyətli fəaliyyət növlərində iştirakın ixtisara salınması və yaxud iştirakdan tamamilə imtina edilməsi ilə müşahidə olunur. Bu problemin aktualıq dərəcəsinin göstəricisi kimi, ABŞ-da psixi xəstəliklər təsnifatında 5-ci bölmə kimi - DSM-5-i «Kibernetik pozulma» bölməsi adında qeyd edilməsi təklif edilmişdir. Bu pozulmaların simptomu kimi kiberməkanda baş verənlərin, beyində yer almış düşüncələri və psixomotor narahatlığı qeyd edirlər [5, internet ssılkası].

İnternet asılılığı digər şəxsiyyətin maraqları ilə təhlil olunan, məsələn, kitab oxumaq həvəsi və ya səyahət etmə həvəsi ilə müqayisə olursa bir sıra psixoloji faktlar qeyd edilə bilər. Belə ki, İnternet aləminə səyahət şəxsiyyətin «sınaqdan keçməsi»

üçün özünəməxsus bir vasitədir. Belə qərq olma real aləmdə yeni «görünüşün» peyda olmasına səbəb olur. İnternet asılılıqla qarşı-qarşıya gəlmək bir mübarizə kimi qəbul edilsə, onda bu prosesi keçən insanda sosial-psixoloji problemlər özünü biruzə vermir. Sonda belə qərara gəl-

mək olar ki, əslində müasir dövrü informasiyasız, texnologiya ayrı təsəvvür etmək mümkün deyil. Bu baxımdan çalışmaq lazımdır ki, onun qarşısını almaq yox ondan istifadənin düzgün istiqamətlər yönəldə bilsin. Bu baxımdan mütləq sosial-psixoloji amillər nəzərə alınmalıdır.

Ədəbiyyat:

1. Arestova O., Babanin L., Voiskounsky A. Psychological research of computer-mediated communication in Russia // Behaviour and Information Technology, 1999, pp. 2

2. Suler J. Computer and Cyberspace Addition. //WWW 1/rider.edu/~suler/psycyber, 1996, pp. 4

3. Доронина О. В. Страх перед компьютером: природа, профилактика, преодоление // Вопр. психол. 1993. № 1., с.7

4. Иванова Е.В. Информационная компетентность учителя в современной школе //Развитие научного педагогического знания: проблемы, подходы, результаты: Сб. научн. ст. аспирантов/ Под ред. А.П.Тряпицыной и др. –СПб.: НИИХ СПбГУ, 2003, с. 7

5. www.ito.edu.ru

6. Доронина О. В. Страх перед компьютером: природа, профилактика, преодоление // Вопр. психол. 1993. № 1. с. 7

Психологические задачи использования современных информационных технологий

Абстракт

В этой статье говорится о положительных и отрицательных качествах использования компьютерных технологий с психологической точки зрения. Интернет, хоть и с одной стороны, помогает человеку при решении некоторых проблем в современном мире, с другой стороны, становится причиной вредных последствий и событий как для личной, так и для общественной жизни. В настоящее время имеет важное значение изучение психологических и социальных качеств взаимных отношений между человеком и компьютером, также поиски выгодных методов применения информационных технологий.

Автор одновременно выразил свое мнение о ведении операций по систематизации в этом направлении. В этой статье внесена ясность в сущность понятий аддикция, интернет зависимость, компьютерный стресс и т.д. и анализированы их психологические документы.

Наряду с перечисленными в статье одним из первоначальных причин возникновения интернет зависимости указывается стремительное увеличение пользования современными информационными технологиями. Автор в том числе анализировал выраженные изменения в психологических качествах лиц долгое время связанных с компьютером и превратил их в объект психологических исследований.

Psychological problems of using contemporary information technologies

Abstract

In this article told about positive and negative qualities of using computer technologies in the view of psychology. Internet, on the one hand, helps people to solve some problems in present day, on the other hand, causes harmful consequences and events for private and social life. At present time it is important to study psychological and social qualities of mutual relations between man and computer, and search advantageous methods of using information technologies.

The author at the same time expressed his opinion about running operations on systematization in this direction. In this article clarified essence of concept addiction, internet dependence, computer stress and etc., and analyzed their psychological documents.

On level with listed in the article as one of the causes of beginnings of internet dependence indicated soaring of using contemporary information technologies. The author at the same time analyzed pronounced changes in psychological qualities of persons concerned long time with computer and reduced them to objects of psychological researches.

Məqalə AMEA-nın İnformasiya Texnologiyaları İnstitutunun 17 sayılı şöbəsinin iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №03)

Rəyçi R.V.Cabbarov, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 02 may 201-ci ildə daxil olmuşdur

РОЛЬ ОТЦА В ЛИЧНОСТНОМ, ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОМ И ПРАВСТВЕННОМ СТАНОВЛЕНИИ РЕБЁНКА

Джамия Гусейнова

*Магистрант кафедры социальной
и педагогической психологии Бакинского
Государственного Университета
E-mail: h_jamilya@mail.ru*

Açar sözlər: ata, uşaq, rol, şərti sevgi, şərtsiz sevgi, intellekt, mənəvi standartlar.

Ключевые слова: отец, ребёнок, роль, условная любовь, безусловная любовь, интеллект, моральные нормы.

Key words: father, child, role, conditional love, unconditional love, intelligence, moral standarts.

Впервые об отцовстве и отцовском влиянии на развитие личности ребенка заговорили в начале XX в. в рамках исследований, проводимых на базе психоаналитической школы.

3. Фрейд акцентировал внимание на роли отца в становлении полоролевой идентичности и на том, как преодоление Эдипова комплекса (или комплекса Электры) сказывается на дальнейшем формировании поведения и возможных отклонений в развитии сексуальности и характера человека. Согласно его мнения, именно отец является ключевой фигурой в жизни ребенка, он определяет жесткие рамки формирования личности мальчика в условиях

страха кастрации и выраженной любви к матери, которая выступает как объект влечения и только, для девочки же отношения с отцом и подсмотренные паттерны общения матери с ним определяют ее дальнейшие ожидания по отношению к мужчине. (1)

Э. Фромм полагает, что младенец в момент рождения испытывает страх смерти, однако он несколько предохранен от чувства тревоги, связанной с отделением от матери самым кризисным процессом рождения. Новорожденный почти не отличается от того, каким он был до момента рождения, и не может осознавать себя и окружающий его мир как нечто бывшее еще до него. Он воспринимает пока только положитель-

ное действие тепла и пищи, не отличая их от источника - матери. Мать - это тепло, пища, состояние удовлетворения и безопасности. Реально только то, что внутри; все, что находится вовне, реально, поскольку необходимо младенцу, но не как объективная ценность с присущими ей качествами.

Ребенок растет, развивается и постепенно приобретает способность воспринимать вещи как они есть. Он научается видеть много других вещей, имеющих различные, свои собственные существования. Он учится общаться с людьми, вступая в отношения с ними. Многие эти переживания общения объединяются в одном переживании: я любим, потому что я — ребенок своей матери, потому что беспомощен, неповторим. Это можно выразить в более общей форме: я любим, потому что это я. Как полагает Э. Фромм, переживание любви матерью - пассивное чувство. Мне ничего не надо делать для того, чтобы быть любимым, — материнская любовь безусловна. Все, что от меня требуется, — это быть, быть ее ребенком.(2, с. 16)

Но есть и негативная сторона в этой «гарантированной» любви. Ее не только не нужно заслуживать, но ее и нельзя добиться, тем

более контролировать. Если она есть, то она равна блаженству, если же ее нет, это все равно как если бы все прекрасное ушло из жизни - и ничего нельзя сделать, чтобы эту любовь искусственно создать.

Таким образом, ребенок, хотя теперь уже живет не в утробе, все еще полностью зависим от матери. Однако день за днем он становится все более самостоятельным: учится ходить, говорить, познавать мир; со временем связь с матерью несколько утрачивает свое жизненно необходимое значение, и вместо этого все более и более важными становятся взаимоотношения с отцом.

Э. Фромм, впервые описавший существенное различие между материнской и отцовской любовью, считает, что материнская любовь по своей природе безусловна. Мать любит новорожденного младенца, потому что это ее дитя, потому что с его появлением в ее мире произошли преобразования, свершились какие-то важные ожидания.

Связь с отцом совершенно иная. Если мать, по выражению Э.Фромма, - «это дом, из которого мы уходим, это природа, океан», то отец имеет слабый контакт с ребенком в первые годы его

жизни, не идущий ни в какое сравнение с материнским. «...Но зато отец представляет собой другой полюс человеческого существования, где - мысли, вещи, созданные человеческими руками, закон и порядок, дисциплина, путешествия и приключения. Отец — это тот, кто учит ребенка, как узнавать дорогу в большой мир» (2, с.14).

С этой отцовской функцией тесно связана и другая, которую можно назвать социально-экономической. Когда возникли частная собственность и возможность передать наследство одному из потомков, отец стал с нетерпением ждать появления сына, которому он мог бы оставить свое дело. Им оказывался тот сын, которого отец считал наиболее подходящим своим преемником, который был более всего похож на отца и, следовательно, которого он любил больше всех.

Отцовская любовь — это обусловленная любовь. То есть принцип отцовской любви состоит в том, что ребенка любят, потому что он удовлетворяет отцовским ожиданиям, достойно исполняет свои обязанности, или похож в чем-то на отца. В обусловленной отцовской любви также можно найти, как и в безусловной мате-

ринской, отрицательную и положительную стороны.

Отрицательной стороной является уже сам факт того, что отцовская любовь должна быть заслужена, что она может быть утеряна, если ребенок не сделает того, чего от него ждут. В самой природе отцовской любви заключено, что послушание становится основной добродетелью, непослушание — главным грехом, и наказанием за него может стать утрата отцовской любви.

Положительной стороной является то, что поскольку отцовская любовь обусловлена, то ее можно добиться, она находится в пределах контроля личности, что очень отличает ее от материнской.

Младенец нуждается в материнской безусловной любви и заботе как физиологически, так и психически. Более старшему ребенку необходима отцовская любовь, его авторитет и руководство. Таким образом, по мнению психоаналитиков, функция матери — обеспечить ребенку безопасность в жизни, функция отца — учить его, руководить им, чтобы он смог справляться с проблемами, которые ставит перед человеком общество.

В идеальном случае материнская любовь не должна мешать

ребенку взрослеть, не поощряет его беспомощность, напротив, помогает стать независимым, способным отделиться от нее. Отцовская же любовь является направляющей; ей следует быть терпеливой и снисходительной, а не угрожающей и авторитарной.

Еще до рождения ребенка отец оказывает влияние на его развитие через обеспечение благоприятных условий. Благодаря эмоциональной поддержке мужа, женщине удаётся с наименьшими психологическими потерями преодолевать трудности во время беременности.

Позднее отец помогает развитию ребенка через игры. Игры матери и отца имеют различные функции. Игры с отцом, в отличие от игр с матерью, которая ухаживает за ребенком и дает ему чувство безопасности и тепла, помогают развитию моторики ребенка, освоению окружающего пространства, собственного тела, что является важным условием интеллектуального развития ребенка.

По мнению В.Фтенакиса, взаимодействие с отцом положительно влияет на когнитивное развитие детей. Однако его исследования показали, что данное утверждение справедливо только для мальчиков. Была выявлена прямая корреляция между вовлеченностью

отца в воспитание и когнитивными достижениями их сыновей. В. Фтенакис объясняет это тем, что отец дает пример практического и действенного решения различных проблемных ситуаций, причем вовлеченность в жизнь ребенка предполагает еще и эмоциональное участие, и именно потому, что отец в этом случае дает пример мужского подхода к решению проблем, его влияние не так заметно на девочках (1).

Среди исследователей в этой области можно выделить И. Лангмейер и З. Матейчик, которые проанализировали популярные книги о воспитании детей за 100 лет (с 1850 по 1950 гг.). Они хотели установить сдвиги в тех ценностях, которые должны проповедовать родители детям. Был обнаружен устойчивый сдвиг в значимости этих ценностей: понижение оценки характера ребенка и возрастные значения интеллектуальной и деятельностной продуктивности, успехов в учебе и жизненной выносливости. Повысилось также значение эмоциональных связей между людьми, особенно в 30-50-е гг.

Также обследование более 20 тысяч американских семей, проведенное Г.С. Бекер (1991), показало, что дети, отцы которых вовлечены

в процесс их образования (например, посещают родительские собрания), чаще получают высшие баллы, больше любят школу, реже остаются на второй год. (1, с.176)

В.Н. Дружинин полагает, что в сходстве интеллекта членов семьи проявляется их эмоциональная близость. Таким образом, по коэффициентам корреляции интеллекта можно выявить близость членов среднестатистической семьи. Тот факт, что, например, в постсоветской семье мать дальше от отца, чем сын, сын ближе к матери, чем к отцу, может объяснять так называемый «материнский эффект», когда корреляция интеллектуальных способностей детей и матерей выше, чем детей и отцов.(3, с.86)

Также отец играет важнейшую роль в усвоении детьми моральных норм. Родители через слова и своё поведение так или иначе выражают своё отношение к определенным событиям или поступкам людей, предоставляя таким образом модели поведения и моральную оценку. Кроме того, родители, особенно отец, дисциплинируют детей, ставя определенные рамки поведения, одобряя за одни поступки и наказывая за другие. Это важно, потому что именно родители удовлетворяют потребности ребенка, так как он

взаимодействует с окружающей средой сначала только через родителей, которые в этом случае являются проводниками общественных ценностей.

Одним из главных факторов, влияющих на усвоение моральных норм считается идентификация с родителем, о которой говорил ещё З. Фрейд, и отец в этом случае особенно необходим ребёнку. То, что любовь отца условна является важнейшим фактором морального развития ребенка.

К похожему выводу пришла О.Б.Чиркова, которая в своем исследовании обнаружила, что отец играет более важную роль в формировании у ребенка ответственности. Происходит это потому, что отцы придают большее значение самостоятельности, предоставляя детям отвечать за свои действия, чем матери. Лишь отец способен сформировать у ребенка способности к противостоянию групповому давлению. Чем больше ребенок привязан к матери (по сравнению с отцом), тем менее активно он может противостоять агрессии окружающих. Чем меньше ребенок привязан к отцу, тем ниже самооценка ребенка, тем меньше он придает значения духовным и социальным ценностям, по сравнению с материальными и индивидуалистическими (3).

Также, взаимоотношения с отцом влияют на формирование полоролевой идентичности. Теплые и приносящие удовлетворение отношения дочери с отцом помогают дочери гордиться своей женственностью, кроме того, отец может влиять и на жизненные приоритеты дочери — семейную жизнь или ориентацию на карьеру.

Забота отца значительно усиливает у мальчика позитивное восприятие, усвоение мужского поведения и формирование адекватной полоролевой идентичности.

Доказано и влияние отца на развитие различных личностных характеристик ребенка. В 26-летнем лонгитуде, который проводился в США и в котором приняли участие 379 человек, ученые выяснили, что одним из важных факторов, определяющих развитие эмпатии в детстве, — отцовское участие. У отцов, занимавшихся с детьми не меньше двух раз в неделю, дети становились наиболее чуткими взрослыми.

Также дети «вовлеченных отцов» лучше справляются с фрустрацией, более социабельны, их самоуважение и уровень притязаний выше.

Е.П. Ильин подтверждает, что дети, которые близки с отцом, обладают значительно более высокой самооценкой и стабильностью

образа Я, в сравнении с теми, кто описывает свои отношения с отцом как отчужденные. Дети, отцы которых принимают активное участие в их воспитании, вырастают более отзывчивыми в социальном плане. (4) В настоящее время по количеству времени и качеству общения выделяют несколько типов взаимодействия отца и ребенка:

Традиционный отец — отец как воплощение силы, авторитета. Важнейшей задачей такого отца является содержание и защита матери и ребенка. Таким образом, он отделен от ребенка и взаимодействует с ним только тогда, когда возникают разногласия и мать не в состоянии их разрешить. Его слово — закон, его поведение обсуждению не подлежит, ему свойственен авторитарный стиль воспитания, эмоциональной близости с ребенком нет, так как поддерживается авторитет и власть.

Отец-партнер — это отец как образец, помощник и партнер по играм. Такой мужчина полагает, что для гармоничного развития ребенка необходимо участие обоих родителей. В семье имеется достаточно гибкое распределение ролей, то есть кроме своей работы, отец также уделяет внимание проблемам ребенка. Таким образом, он играет значительную роль в воспитании и жизни ребенка.

• Новый отец. Такой отец принимает участие в самом процессе рождения ребенка, присутствует на родах, позднее он заботится о ребенке-младенце вместе с матерью, имеет с ним тесную эмоциональную связь. Однако на этой почве у неподготовленных мужчин могут возникать различные сложности и преувеличения, вплоть до ревности ребёнка к матери. Здесь необходимо четко различать функции и особенности роли отца и матери.

Следовательно, хотя в современном обществе существует достаточно прочный стереотип некомпетентности отца и его невключенности в воспитание ребенка,

вышесказанное позволяет утверждать, что участие обоих родителей в воспитании ребенка, при условии четкого различения родительских ролей, оказывает положительное влияние на развитие детей, однако отец должен выполнять свою функцию, а не выступать в роли заместителя матери.

Таким образом, участие отца в воспитании ребенка невозможно переоценить, оно необходимо для формирования полноценной гармоничной личности, и, возможно, целый ряд проблем современного общества связан именно с отстранением мужчин от воспитания молодого поколения.

Литература:

1. Борисенко Ю.В. Психология отцовства. – Москва – Обнинск: «ИГ-СОЦИН», 2007. – 220с.

2. <http://www.psylib.urkweb.net/books/fromm03/index.htm>

3. Дружинин В.Н. Психология семьи. – СПб: Питер, 2006. – 176с.

4. Ильин Е.П. Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины. – СПб: Питер, 2002 – 944 с.

UŞAĞIN ŞƏXSİ, İNTELLEKTUAL VƏ MƏNƏVİ FORMALAŞMASINDA ATANIN ROLU

ABSTRAKT

Uşağın tərbiyəsində hər iki valideynin iştirakı uşağın inkişafına daha müsbət təsir göstərir. Və hər biri öz funksiyalarını yerinə yetirməlidir. Nə ana atanı, nə də ki, ata ananı tam şəkildə əvəz edə bilməz. Valideynlər övladları üçün sosial dəyərlərin bələdçisidir. İndiki zamanda müxtəlif səbəblər görə atanın ovladına daha az diqqət yetirdiyi müşahidə olunur.

Lakin tam harmonik şəxsiyyətin formalaşması üçün atanın iştirakı zəruridir. Uşaqların mənəvi dəyərləri derk etməsində atanın rolu çox mühümdür. Eyni zamanda, uşağın müxtəlif xasiyyətlərin formalaşmasına atanın tesiri təsdiq olunmuş bir faktdır. Məsələn, bir çox problemlərin həllində atanın davranışı oğul üçün bir nümunədir. Ata qayğısı oğlanlarda pozitiv qavrayışı xeyli gücləndirir. Ve yaxud, qız uşağının həyatında əsas prioritetlərə müsbət təsiri ola bilər. Bura ailə qurmaq məsələsi, və ya karyera məsələləri aid etmək olar. Və bəlkə də, müasir cəmiyyətin bir sıra problemləri məhz kişilərin gənc nəslin tərbiyəsində yetərli iştirak etməməsi ilə bağlıdır.

THE ROLE OF FATHER IN CHILD'S PERSONAL, INTELLECTUAL AND SPIRITUAL PROGRESSING

ABSTRACT

The participation of both parents in child's education positively affects on progressing of the child and at the same time adds much more value to this process. Both of them have to fulfill their functions. Neither mother is not able to replace father nor father can replace mother to the child. Unfortunately, nowadays because of many different reasons there is a tendency when fathers do not pay enough attention to their children. But the active participation of fathers is crucial in upbringing wholly harmonic person. The role of father is very important in children's understanding of moral norms and ethics. It is a fact, that the father affects formation of personal traits in children. And maybe the majority of modern society's problems is connected with the lack of father's participation in education and upbringing of the younger generation.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №01)

Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 06 may 2011-ci ildə daxil olmuşdur

СТРЕСС КАК ПРОБЛЕМА XXI ВЕКА

Наиля Мамаева

Научный сотрудник, доктор философских наук
по психологии, НАНА Института Философии,
Социологии и Права отдела «Социологии и
социальной психологии»
E-mail: nani1964@list.ru

Açar sözlər: *Gərginlik, depressiya, eustress, distress, psychodiagnostics, psixoterapiya, NLP (neyrolinqvistik programlaşma)*

Ключевые понятия: *Стресс, депрессия, эустресс, дистресс, психодиагностика, психотерапия, НЛП (нейролингвистическое программирование), визуальная, аудиальная и кинестетическая модальности.*

Key words: *Stress, depression, eustress, distress, psychodiagnostics, psychotherapy, NLP (нейролингвистическое программирование), visual, аудиальная and кинестетическая modalities.*

Известно, что о природе стресса в социальной психологии имеется достаточно много интересных исследований. Но стресс как проблема XXI века имеет свои характерные особенности.

XXI век вступил в историю как век ускоренного производства информационно-коммуникативных технологий, что в разы увеличило самые широкие сферы производства и перепроизводства, усложнив тем самым социальные взаимосвязи на всех уровнях жизнедеятельности людей: межгосударственных, межинституциональных, корпоративных и межличностных. И как логическое след-

ствие этого сегодня мы столкнулись с технологическим давлением не только на окружающую среду, но и на образ мысли и образ жизни человека. Сегодня уже активно обсуждаются не только проблемы экологического и технологического порядка. Как никогда ранее обострилась проблема и психологического здоровья человека XXI века.

В данной статье ставилась конкретная цель: рассмотреть природу психологического напряжения, душевного дискомфорта, конфликтов переживаемых личностью и некоторых путей выхода из сложившейся ситуации.

Известно что, межличностные конфликты относятся к одному из

самых сложных объектов исследования в социальной психологии. Как показала практика наблюдений за жизнью коллективов самого разного профиля, межличностные конфликты в них довольно часто приводят к разрушению здорового социально-психологического климата. Но подобные конфликты могут проявлять себя не только в рамках коллектива, но зачастую они дают о себе знать в межличностных столкновениях.

В нашей повседневной жизни люди, общаясь друг с другом очень часто не находят общих точек взаимопонимания, и это впоследствии приводит к возникновению нежелательных и болезненных противоречий, которые приводят к возникновению затяжных конфликтов. Каждая из участвующих в конфликте сторон делает все, чтобы была принята ее точка зрения, не задумываясь о другой стороне, у которой есть также свой взгляд на обсуждаемые вопросы. Недопонимание рождает недоверие, которое дальше выливается в дискуссии, споры, переходящие в форму агрессии. Другими словами, негативный настрой временами сопровождается длительной враждебной установкой, озабоченностью и другими эмоционально-негативными проявлениями.

В свое время советский физиолог И.П.Павлов выявил, что эмоции являются источником силы, выполняющих роль своеобразного аккумулятора нервной энергии не только биологической, но и социальной жизни человека. Без наличия необходимых эмоций – как положительных, так и отрицательных невозможна полноценная деятельность. Мы чувствуем каждый миг своей прожитой жизни: как в условиях простых бытовых, так и до самых напряженных, экстремальных ситуаций. Эмоции поддерживают интерес к жизни, несмотря на то, что они сопровождаются порой переживаниями как в радости, так и в потрясениях. Восторг, аффекты, страсть, стресс, депрессия, апатия – это спутники нашей жизни и нашей судьбы. Это неотъемлемые компоненты нашей природной и социальной жизни. (7.176)

Стресс как понятие было введено в обиход канадским ученым Гансом Селье. Еще в 1936 году он обратил внимание, что организм в ответ на любое требование среды реагирует напряжением (буквально «стресс» и означает «напряжение»). Иными словами, стресс – целесообразная приспособительная реакция, обеспечивающая адаптацию к многообразным условиям

жизни. Сам Селье выделил две разновидности стресса - физиологический (эустресс) и патологический (дистресс). Последний возникает под действием чрезмерных, неблагоприятных раздражителей.

Создатель теории стресса Ганс Селье утверждал: - «Стресс – это жизнь. Пока мы живы, мы постоянно будем радоваться и огорчаться. Конечно, надо уметь расслабляться, однако если эмоциональное напряжение вовсе исчезнет из нашей жизни - это будет означать, что жизнь закончилась». (4.571)

Согласно Селье реакция может проявлять себя в трёхфазной стадии: состояние тревоги (организм оценивает характер воздействия, возникает ощущение трудности «призыв к оружию», опасность), затем момент повышенной резистентности (сопротивляемости – когда мобилизуются защитные силы организма), и наконец, фаза истощения (когда человек ощущает, что его силы на исходе).

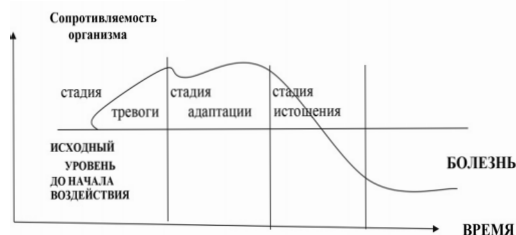

Рис. 2. Стадии развития стресса по Г.Селье. (Ю Щербатых, Психология стресса, с. 30).

Как видно, эмоциональные переживания многогранны и в социальной психологии каждое из понятий отражает определенный настрой человеческого состояния. В силу того, что они носят спонтанный характер и зачастую непредсказуемы, это затрудняет их классификацию в социальной психологии.

Положительные и отрицательные эмоции нашего чувственного мира в некоторой степени и определяют наше поведение. То есть, насколько наше эмоциональное состояние способно адекватно воспринимать объективно сложившуюся ситуацию: в семье, с друзьями, с коллегами по работе. Чрезмерно эмоциональные реагирования на социальные ситуации, временами принимая затяжной характер, служат источником стресса. Внутренняя напряженность – это состояние подавленности и не всегда его легко снять. Как отмечает С. Степанов «Лечить надо не симптом, а причины их возникновения, т.е. решать проблему, лежащую в основе психологического дискомфорта - поведенческую проблему. Иными словами, человека важно через определенно обработанные методы направлять в сторону устранения причин их возникновения. Но как

нам кажется, настойчивое проявление тех или иных симптомов могут подсказать в дальнейшем и на скрытый характер той или иной болезни». (4.569)

В психологической энциклопедии стресс как понятие, происходит от английского слова, означающего нервные перегрузки и сетования на них. Но наши наблюдения дают основание полагать, что стресс – гораздо более широкое явление, чем мы себе это представляем.

Исследования последних лет показали, что стресс как начальная точка отсчета депрессии является наиболее распространенным недугом нашего времени. Но стресс как состояние сверх напряженности может носить в некоторых случаях скрытый, а временами, внешне проявляемый характер. Стрессы, которые носят скрытый характер, (загоняемые в сферу внутренних, хронических переживаний), гораздо опаснее. Наблюдаемые в последнее время случаи суицидов, на наш взгляд, являются результатом скрытых стрессов. Это довольно характерное состояние нервной системы интровертного типа современного человека, пребывающего в состоянии стресса. Тогда как обращенный во внешний мир экстраверт – накопленный гнев может обратить на

другого человека (в семье, коллективе и т.д.)

Данная специфика расстройства нервной системы резко снижается трудоспособность человека, обостряется раздражительность по пустякам, повышается нетерпимое отношение к близким и родным, что впоследствии приводит к страданию его самого, так и окружающих его людей.

В то же время исследователи приходят к выводу, что стресс несет в себе биологически целесообразную реакцию организма, что он не только вызывает нервное напряжение в ответ на воздействие неприятностей. Данное состояние это также приспособительная реакция, которая является своего рода неотъемлемым инстинктом жизни. (5.48-51)

Выше уже было отмечено, что чрезмерное эмоциональное состояние приводит к стрессам. И как следствие затяжных стрессов наступает состояние депрессии, хроническая форма которого грозит вылиться в болезни как физического, так и духовного плана. Таким образом, если проследить динамику движения стресса от легкой ее формы до болезненного состояния улавливается та грань, за которой стресс переходит в глубокую депрессию. Ведь в повсе-

дневной жизни мы переживаем ситуации разного характера: неожиданная весть, которая не оправдала наших надежд и ожиданий на данный момент: в карьере, личной жизни, во взаимоотношениях с друзьями. И такие ситуации составляют часть нашей практической жизни. К этому можно добавить, что существенные характеристики в информационном обществе (рост информационно коммуникативных технологий) значительно усложнили социальные процессы, что не может не отразиться и на специфических особенностях стресса и депрессии XXI века.

Огорчения, связанные с некоторыми планами на перспективу, в то же время и довольно неожиданно могут пересекаться с радостными событиями. Думаю, что каждый из нас на протяжении всей своей жизни довольно часто проживает именно подобные взаимопересекающие чувства пессимизма и оптимизма, радости и печали. Фактически из этих противоположных чувств и состоит вся «ткань» нашей жизни.

Самое сложное, но и в то же время самая важная задача, которая возникает перед современным человеком заключается в том, чтобы свести к минимуму грозящие негативные переживания в

хроническую депрессию. «На основе эмоциональных стрессов — пишет академик Судаков К.В. — формируются психосоматические заболевания: невроты, нарушения сердечной деятельности, артериальная гипертония, язвенные поражения желудочно-кишечного тракта, иммунодефициты, эндокринопатии и даже опухолевые заболевания» (3. 11)

Возникает вопрос: есть ли пути выхода из депрессии, если есть то какие? Практические психологи выдвигают ряд эффективных в своей сущности методов по предотвращению хронической стадии депрессии: как медикаментозное лечение, так и методом психологического воздействия.

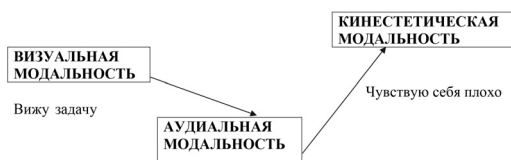
В данной статье хотелось бы коротко, насколько позволяют рамки статьи, остановиться на одном из методов психологического воздействия и частности на методе НЛП (нейролингвистического программирования) основоположниками которого, являются американские ученые Ричард Бендлер и Джон Гриндер. Можно считать, что в сфере практической психотерапии во второй половине XX века было выдвинуто новое направление, которое отталкивалось от павловской концепции «сшибки условных рефлексов». (1.5)

По мнению основателей метода НЛП каждый носит в голове свою «карту мира». В случае если данная «карта мира» человека по каким-то причинам не совпадает с содержанием «неверной карты» т.е. с ситуативной реальной действительностью, именно здесь, по мнению авторов, и возникает точка пересечения ожидаемого и непредвиденного, в результате чего сила напряженности внутреннего дискомфорта с течением времени ведет к стрессу.

Предупредить стресс или же предотвратить «стадию истощения» ведущую к болезни (Г.Селье) возможно при условии, когда человека готов пересмотреть в определенной степени свою «карту мира». Это не означает, что он окончательно может отбросить ее в сторону. Понять «карту мира» другого человека вовсе не вынуждает противоположную сторону принять ее, но вместе с тем именно это понимание помогает не усугубить степень внутренней напряженности, которая зачастую и приводит к стрессу. Таким образом, важным фактором и может быть стержневой основой активности «карты мира» человека, в той или иной сложившейся ситуации, служит мировоззренческая база. (2 – 41,42)

Метод НЛП позволяет направить мышление человека к его позитивной самомотивации на любое действие в своей жизни. Выработка позитивной мотивации у человека, впавшего в глубокую депрессию, облегчает процесс постепенного вытеснения негативной мотивации.

В модели, разработанной последователями НЛП - Стивом и Коннира Андреас (6), ясно прослеживается динамика движения от симптомов (страх, недоверие, затяжная тревожность) к хроническому состоянию – стрессу, с одной стороны, а с другой – динамика обратного движения к восстановлению позитивной мотивации, замена дискомфорта комфортным состоянием души: уравновешенное восприятие реальных жизненных ситуаций.

Говорю «ты должен
это сделать»

НОВАЯ МОТИВАЦИОННАЯ СТРАТЕГИЯ

НЛП

АУДИАЛЬНАЯ МОДАЛЬНОСТЬ	ВИЗУАЛЬНАЯ МОДАЛЬНОСТЬ	КИНЕСТИЧЕСКАЯ МОДАЛЬНОСТЬ	ДЕЙСТВУЙ
---------------------------	---------------------------	------------------------------	----------

«Как будет здорово Вижу результат Чувствую удовлетворение когда все будет сделано»

См. Стив Андреас, Коннира Андреас «Сердце разума» с.221

Несмотря на значительные успехи в области психотерапии, говорить о том, что НЛП – это только направление психотерапии было бы неверно. Возможности НЛП гораздо шире – это разработка новых подходов к обучению, развитие многих скрытых способностей человека, выявление наиболее интересных и успешных моделей поведения и мышления людей, повышение личностной

эффективности в профессиональной деятельности, создание успешно функционирующих и саморегулирующихся предприятий, где максимально используется потенциал каждой личности.

Нам представляется, что метод НЛП таит в себе большие возможности в подходах к изучению проблемы депрессии, и путях выхода из него. Возможности приемов представляемых НЛП еще не все изучены, и задача практических психологов на сегодня состоит в более глубоком их исследовании. Вопросы, поставленные в статье, рассматривались в порядке постановки вопроса.

Литература:

1. Большой Толковый Психологический Словарь Том 2; с.5

2. Селье Г. Стресс без дисстресса. М., Прогресс, 1979 с.41, 42

3. Судаков К.В. Психосоматические заболевания. М., 1998, с. 11

4. Сергей Степанов. Популярная Психологическая Энциклопедия. Стресс. С.569-571

5. К.Роджерс., Клиентоцентрированный /Человекоцентриро-

ванный подход в психотерапии. Вопросы психологии, 2001, № 2, 48-51

6. Стив Андреас, Коннира Андреас «Сердце разума» с.221

7. Сандомирский М.Е. Как справиться со стрессом? Воронеж, 2000, 176 с.

8. Юрий Щербатый. Психология Стресса. М.,2008, с.30,48

Stress XXI əsrin problemi kimi

Abstrakt

Streslərlə bağlı son illərdə keçirilən tədqiqatlar göstərir ki, stress və depressiya bir problem olaraq müasir cəmiyyət çərçivəsində geniş yayılmış bir problemdir. XXI əsrdə informasiya çoxluğuna görə insanın əsəb sistemi və ümumi psixoloji vəziyyəti gərginləşir.

Sosial-psixologiyada bir sıra tədqiqatlar göstərir ki, bu problem əsasən əsəb sisteminin pozulmasının bir formasıdır. Əgər stress faktoru uzun müddət ərzində orqanizmə təsir göstərsə, bu psixoloji dəyişikliklərə, hətta somatik xəstəliklərə (əsəb sistemlə bağlı) gətirib çıxara bilər.

Məqalədə konkret olaraq bir neçə məqsəd qarşıya qoyulmuşdur: psixoloji gərginliyin mahiyyətini, ruhi narahatlığı, şəxsiyyətin daxili münafişəsi və mövcud şəraitdən çıxış yollarını açıqlamaq.

Burada xüsusən NLP-yə (neyrolinqvistik proqramlaşma) istinad olunmuşdur. Qeyd olunan bu metodun psixoterapiyada stresdən çıxmanın bir yolu kimi vacibliyi vurğulanır.

The stress as the problem of the XXI sentry

Abstract

Researches of the last years have shown that stress and depression in a modern society have become the most actual problem of our time. As never before the problem of psychological health of the person of XXI century has aggravated. At sharply affects his normal condition and is one of the forms of frustration of nervous system. Therefore it causes dissatisfaction with life and illnesses of a somatic (nervous) origin.

This article has a specific goal: to consider the nature of a psychological pressure, soul discomfort, conflicts experienced by a person and some ways out of the present situation.

One of the new methods of psychological influence NLP (neyrolinqvistik programming) which comprises great opportunities in studying the problem of stress and depression is considered as well. Using the potential of each person this method of psychotherapy facilitates the process of gradual replacement of negative motivation.

AMEA-nın Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 08)

Rəyçi C.A.Təhmasib, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Məqalə redaksiyaya 31 yanvar 2011-ci ildə daxil olmuşdur

СОЦИАЛЬНОЕ ТВОРЧЕСТВО ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА, КАК ФАКТОР УСПЕШНОЙ САМОРЕАЛИЗАЦИИ ЛИЧНОСТИ

Айнур Бунятова

Диссертант НАНА,

Институт Философии, Социологии и Права

Email: aynur_bunyatova@yahoo.com

Açar sozlər: *sosial yaradıcılıq, məktəbəqədər yaş, özünüinkışaf, özünü-təsdiq, özünütərbiyə, yaradıcı təfəkkür, təxəyyül, diqqət, yaddaş, əməkdaşlıq, sosializasiya.*

Ключевые слова: *социальное творчество, дошкольный возраст, саморазвитие, самореализация, самовоспитание, творческое мышление, воображение, внимание, память, сотрудничество, социализация.*

Key words: *social creativity, preschool age, self-development, self-realization, self - education, creativity thinking, imagination, attention, memory, cooperation, socialization.*

Творчество дарит человеку прекрасную возможность выразить себя, выразить своё отношение к окружающему миру и людям. В нём воплощаются наши надежды и опасения, страхи и мечты, конфликты и примирения. И где-то творчество становится нашим верным проводником по непростому, зачастую противоречивому, но безмерно интересному внутреннему миру.

Творчество в социальной сфере - это проявление общественной активности личности на основе осознания общественной значимости деятельности; насыщение ее элементами инициативы, креа-

тива, поиска нетрадиционных подходов к решению проблем. Активность и творчество являются основными характеристиками личности общественной деятельности, отражающими степень реализации и развития потенциальных возможностей человека. Социальное творчество - более высокий, по сравнению с общественной активностью, уровень самодетельности личности, характеризующий ее способность не только воспроизводить общественные отношения, но и преобразовывать их, создавать новые.

Социальное творчество детей дошкольного возраста представляет собой социально - значимую

деятельность по созданию новых материальных и духовных ценностей в интересах социума и является фактором самореализации личности в процессе достижения ею успеха в этой деятельности, завоевания лидерских позиций в личностно значимой деятельности. Но как воспитать человека, чтобы он смог решать нестандартные жизненные задачи, преодолеть традиции и стереотипы? Практика показывает, что способности к творчеству могут быть развиты практически у всех детей с нормальным интеллектом. Взрослые требуют от ребенка быстрого выполнения задания, не давая возможности подумать и поэкспериментировать. При этом ребенок обычно старается вспомнить знакомый ему вариант решения или слепо копирует действия взрослого. Творчество же требует большей самостоятельности и независимости от известных решений. Поэтому воспитание творческих способностей требует от ребенка и взрослых времени и терпения. При этом важно отметить, что первостепенную значимость приобретает обладание гибкостью мышления, умение совершать выбор, брать на себя ответственность и принимать решения. Успешное обучение и нахождение

своего места в жизни личности во многом зависит от своевременно и успешно сформированных дошкольных ключевых компетенций, сформулированных Дж.Делором как «четыре столпа образования»: научиться познавать, научиться делать, научиться жить вместе, научиться жить, включающих в себя умение учиться, умение думать, умение принимать решения, умение успешно общаться с окружающими людьми [1].

Это четыре столпа образования в практике «Montessori pre school group» имеют следующие видения: это рассмотреть изучаемый предмет со всех сторон, причем деятельность дошкольников строится путем познавательных вопросов воспитателя к объекту познания. Она начинается вопросом что это?, кто это?, какой он?, чей он?, что он делает? и как делает? Индивидуальные ответы на эти вопросы – это их личный опыт или же приобретенный чужой опыт во время дискуссии. Например:

– Что бы ты изменил или уничтожил?

– Двери. Почему? Они мне надоели.

– В какое бы ты хотел животное превратиться?

– В кота – оборотня. Почему? Он может всех обмануть.

– Скажи, кем ты хочешь быть – маленькой, взрослой или такой, какая есть?

– Взрослой. Почему? Потому что, я хочу измениться.

– А хотела бы ты стать мальчиком?

– Нет. Почему? Потому что, они плохие и любят драться.

– Учат ли звери своих детей?

– Они не учат, потому что, они не знают время.

– Чтобы ты хотела изобрести?

– Ничего не хочу изобрести, я хочу ломать.[2]. На этом примере роль педагога – воспитателя заключается в том, чтобы выслушав все это дополнить их мировоззрение путем таких вопросов как?, каким образом? и почему?. Эти вопросы помогают каждому выявить свои личностные отношения к действию и его причинности, которое ведет к развитию творческого потенциала.

В социальном творчестве человек познает себя, открывает в себе новые качества и способности. Через деятельность он познает окружающий мир и учится существовать в этом мире, добиваться успеха. Успех дает человеку осознание собственной компетентности. Оценивая успешность своих действий, человек испытывает удовлетворение от того, что он

избрал определенное дело, и именно его делает хорошо.

Развитие творческого потенциала личности должно осуществляться с раннего детства, когда ребенок под руководством взрослого начинает овладевать различными видами деятельности. Основным результатом дошкольного обучения – это развитие творческого мышления, которое связано с развитием психических процессов: восприятия, памяти, воображения, речи. И благодаря развитию этих процессов у дошкольников образуются такие ключевые компетенции как: умение познавать мир, умение самостоятельно действовать, умение успешно общаться с другими людьми (организационная, креативная, коммуникативная) . Также отметим, что ключевые компетенции дошкольников могут быть сформированы в сфере знаний, умений-навыков, творчества и эмоций-ценностей путем усвоения соответствующих компонентов содержания образования. При этом, одни и те же ключевые компетенции определяют продуктивность различных видов деятельности. Главный акцент делается на продуктивности и конструктивности творческого мышления. Обучение навыкам нешаблонного мышления и

опыт решения творческих задач предоставляет такую возможность. Люди, занимающиеся творчеством: изобретатели, ученые - давно поняли, что одна из главных опасностей, мешающая появлению новой идеи - это инерция мышления. При решении любой проблемы в нашем сознании в первую очередь всплывают знакомые варианты решения и они препятствуют появлению нового, необычного, оригинального. Чтобы помочь преодолеть инерцию мышления, разрабатываются специальные приемы и методы, активизирующие творческий процесс.[3]

Научные подходы к проблеме творчества начали складываться на рубеже XIX-XX столетий. Концепция креативности приобрела популярность после работ Дж.Гилфорда и Е.П.Торранса. Исследованиями в области креативного мышления занимались зарубежные (Дж.Гилфорд, Э.де Боно, Е.П.Торранс, Л.Термен, Р.Стернберг, П.Я.Гальперин, Д.Б.Богоявленской), и отечественные авторы (С.Сеидов, А.Ализаде, К.Алиева, А.Байрамов, Э.Бейлеров, С.Меджидова). На современном этапе исследования природы креативности, большое внимание уделяется выявлению механизмов

творческой деятельности и природы творческого мышления. Помимо этого, существуют различные теоретические подходы к изучению творчества, а также набирающие популярность в настоящее время методики (Г.Домана, Н.Зайцева, М.Монтессори и др.) способствующие развитию творческого мышления и креативности. Для успешной деятельности и поиска собственной творческой индивидуальности личности, а в частности дошкольнику, необходимо познакомить с базовыми элементами теории творчества и сосредоточить внимание на развитии умения применять методы и приемы творческого мышления. При этом немаловажно, что, для того, чтобы максимально актуализировать творческий потенциал детей и воспитанников саморазвития педагога также должно быть направлено на приобретение знаний и навыков педагогического творчества.

В работе в «Montessori pre – school group» г. Баку основанной на базе «Школы Интеллекта» больше 10 лет осуществляется развивающая программа для детей дошкольного возраста, базовыми идеями которой были:

– помочь ребенку организовать свою деятельность, пойти своим

уникальным путем, реализовать свой потенциал в наиболее полной мере;

– содействовать личностному и интеллектуальному развитию ребенка, подвигнуть ребенка к самовоспитанию, к самообучению и саморазвитию;

– способствовать формированию свободных, творческих и независимых моделей образа жизни, предоставляющих возможности для реализации личностного потенциала;

Основу программы составляют концепция сензитивных периодов развития ребенка М.Монтессори, имеющего свою структуру и динамику, а также научное положение Ж.Пиаже, Л.Выготского и других авторских подходов раннего развития, представляющее собой целостную теорию развития личности ребенка, основанную на гуманистических и конструктивистских позициях, которая способна помочь детям раскрыть свой потенциал во всех сферах научить мыслить свободно, неординарно, владеть способами решения разнообразных задач, действовать логично и самостоятельно.

Программа основана на индивидуальном подходе к личности ребенка от 3 до 6 лет по методике Монтессори, которая помогает

развить внимание, творческое и логическое мышление, память, речь, воображение, моторику. Помимо этого уделяется особое внимание коллективным играм и заданиям, помогающим освоить навыки общения, а также освоению бытовой деятельности, что способствует развитию самостоятельности. Наиболее важной особенностью Программы являются сензитивные периоды личности, соответствующие каждому возрасту ребенка и цели воспитания. К положительным моментам работы по Программе относятся: отход от жесткой регламентации жизни детей, игровая форма обучения и самостоятельное выполнение упражнений, разнообразных форм организации обучения и воспитания с широким использованием детского экспериментирования, самостоятельного выбора детьми видов деятельности и их средств, коллективных работ и т.п.

Ключевая особенность программы – создание специальной развивающей среды (Монтессори-среды), в которой ребенок сможет и захочет проявить свои индивидуальные способности. Занятия не похожи на традиционный урок. Материалы позволяют ребенку самому увидеть и исправить свои ошибки. Роль педагога состоит не

в обучении, а в руководстве самостоятельной деятельностью ребенка.

Полученные результаты проведенной работы позволяют сделать следующие выводы, что социальные и когнитивные основы творчества детей способствуют самопознанию, саморазвитию и самореализации детей дошкольного возраста при следующих социально-психологических условиях:

- оптимистическая позиция педагогов в понимании возможностей достижения успеха каждым ребенком;
- предоставление широких возможностей для проявления и развития социальной и когнитивной активности детей;

Литература:

1. Делор Дж. Образование: скрытое сокровище. Издательство ЮНЕСКО, 1996.
2. А.Буятова. Мир глазами детей. 2005- 75 с.

– расширение направлений творческой деятельности, где ребенок может быть успешным (интеллектуальное, созидательное, художественное творчество, социальное лидерство и др.);

- поэтапное развитие процесса самореализации личности при психолого-педагогической поддержке учителей .[4]

Соблюдении этих условий в дошкольных учреждениях на концепциях (Л.С.Выготского, Ж.Пиаже, М.Монтессори) создают необходимые условия для формирования и развития творческого потенциала детей дошкольного возраста.

3. Одаренные дети: пер. с англ./ общ. ред. Бурменской и Слуцкого. - М., 1991, 223 с.
4. Ф.Д. Буятова. Конструктивное обучение. Баку 2008, 350с.

СОЦИАЛЬНОЕ ТВОРЧЕСТВО ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА, КАК ФАКТОР УСПЕШНОЙ САМОРЕАЛИЗАЦИИ ЛИЧНОСТИ

Австракт

Каждый человек уникален и индивидуален. Но не каждый способен выявить и выставить свою уникальность на всеобщее обозрение. Основные причины, это воспитание, социальная среда, ну и конечно элементарный страх неприятия и осуждения. Если с детства к ребёнку

относиться как к уникальной личности, то у любого человека, откроется огромное количество дополнительных различных талантов.

Акт творчества это процесс возникновения новых и продуктивных идей, которые возникают в результате взаимодействия принципиально разных способов познания мира.

Формирование личности человека может быть эффективным лишь в том случае, если в этом процессе будут актуализированы творческие возможности человека в различных видах деятельности.

SOCIAL CREATIVITY OF CHILDREN OF PRESCHOOL AGE, AS THE FACTOR OF SUCCESSFUL SELF - REALIZATION OF THE PERSON

Abstrakt

Each person is unique and individual. But not everyone is capable to expose the uniqueness on a general review. Principal causes, this education, the life environment (the surrounding validity), well and certainly elementary fear of aversion and condemnation. If since the childhood to the child относиться as to the unique person at any person, the large quantity of additional various talents will open.

The creativity certificate is process of occurrence of new and productive ideas which result from interaction of essentially different ways of knowledge of the world.

Formation of the person of the person can be effective only in the event that in this process creative possibilities of the person in various kinds of activity will be satirized.

Məqalə AMEA-nın Fəlsəfə, Sosialologiya və Hüquq İnstitutunun Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 08)

Rəyçi H. Ə.Əlizadə, pedaqoji elmlər doktoru, professor
Məqalə redaksiyaya 14 noyabr 2011- ci ildə daxil olmuşdur

MENTALİTETİN MÜASİR MƏDƏNİ VƏ SOSIAL-PSIXOLOJİ MEYARLARI

Vəfa Nağıyeva

*BDU-nun gender və tətbiqi
psixologiya kafedrasının müəllimi*

E-mail: gorchu@mail.ru

Açar sözlər: mentalitet, müasir, mədəniyyət, sosial-psixoloji, solum

Ключевые слова: менталитет, современность, культура, социально-психологические критерии, социум.

Key wods: mentality, contemporary, culture, socio-psychological, solum, criteria

Hər bir xalqın milli mentaliteti və özüniməxsus milli-etnik psixoloji xüsusiyyətlərinin olmasıhamıya bəlidir. Bəs görəsən mentalitetin xalqın digər etnik-psixoloji xüsusiyyətlərindən fərqi varmı? Mentalitetin müasir mədəni və sosial-psixoloji meyarlarını müəyyən etmək olarmı?

Keçən əsrdə aparılmış tədqiqatlardan aydın olur ki, (Ə.S.Bayramov [1], Z.Quli-zadə [2], L.D.Mövsumova [3], Z. Şabanov [4], B.Q.Ananyev [5], V.N.Pavlenko[6], S.L.Rubınşteyn [7], P.P.Şulındin [8], K.Yunq [9] bu və ya digər millətə mənsub olan insanın davranış xüsusiyyətlərini müəyyən etmək üçün onun mentalitetini öyrənməsi olduqca vacibdir. Lakin mentaliteti öyrənmək üçün onun qiymətləndirilməsinin mədəni və sosial-psixoloji meyarlarını müəyyən etmək lazımdır. Lakin

meyarların müəyyən edilməsi ilə bağlı araşdırma aparmazdan əvvəl “mentalitet” anlayışının özü ilə əlaqədar məsələyə aydınlıq gətirilməsi məqsəduygundur.

“Mentalitet” termininin izah edilməsi ilə bağlı elmi ədəbiyyatda müxtəlif fikirlər vardır. Belə ki, M.Mid [10] mentalitetin aşağıdakı tərifini təklif etmişdir: mentallıq (mentalitet) (latın dilində mens, mentis – ağıl, təfəkkür, dərrakə, düşüncə tərz, mənəvi tərz deməkdir) – bu və ya digər sosial-mədəni birliyə mənsub olan insanların dünya-görüşü və təsəvvü-lərini formalaşdıran sosial-psixoloji ustanovkalar, avtomatizmlər və şüur vərdislərinin məcmusudur. İstənilən sosial fenomen kimi mentalitetlər də tarixən dəyişir, lakin onlarda dəyişikliklər çox ləng baş verir. Sosial psixoloqlar mentallığa (mentalitetə) özündən əvvəlki nəsillərin təcrübəsi-

nin qalıqlarını daşıyan qarşılıqlı əlaqəli psixoloji reaksiyaların, təsəvvürlərin və keyfiyyətlərin, şüur və kollektiv şüursuzluğun sintezi kimi “qrupun özünüdərkini” [11, s.76] daşıyıcısı kimi baxır.

Mentalitetlər hər bir insanın fərdi ustandan daha çox ictimai şüurun şəxsiyyətə aid olmayan tərəflərini əks etdirir. Mentalitetin subyektivi fərd yox, sositumdur. Onlar şifahi nitqdə (cəmiyyətin verbal mədəniyyəti) və jestlərdə, davranışda, adət-ənənələrdə və etiqadlarda təzahür edir.

Müasir humanitar elmlərdə mentalitet anlayışı sərbəst mənə kəsb etməyə başlayır və yalnız böyük sosial qruplar üçün tipik olan bu və ya digər mədəni stereotiplərin və ya bütün cəmiyyətin mənəvi əhvalının xüsusiyyətlərini mənalandırmaq üçün deyil, həm də kiçik insan qruplarının təfəkkür tərzini, etiqadı, “ruhi vərdislərinin” izah olunması üçün də istifadə olunur.

Humanitar elmin nümayəndələrinin əksəriyyəti “mentallıq” və “mentalitet” anlayışlarını sinonim kimi işlətməyə meyl edirlər. Lakin onların nə sinonim kimi, nə də ayrılıqda istifadəsi mümkün olmamışdır. Sosioloqlar bu iki termini birbirinə uyğun gəlməyən terminlər kimi nəzərdən keçirirlər. Onların fikrincə, “mentallıq” anlayışı “insanların şüurunda tarixən müəyyənləşən linq-

vomədəni birliklərin təcrübəsini, daha çox istifadə olunan “mentalitet” sözü isə onun məzmunu tərəflərini bildirir. Bir sıra tədqiqatlarda “mentallıq” və “mentalitet” anlayışlarını eyniləşdirmirlər və hesab edirlər ki, sonuncu daha geniş, ümumbəşəri əhəmiyyətə (“orta əsrlər mentaliteti”) malikdir, “mentallıq” termini isə “təfəkkür” və ya “hiss” anlayışına müvafiq gəlir (məsələn, fransız və ya rus mentallığı, zadəgan mentallığı, şəxsiyyət mentallığı və s.) [12, s.45].

“Mentallıq” termini XIX əsrdə amerikan filosofu və şairi R.Emerson (1803-1882), “Kollektiv mentalıq” anlayışı isə fransız siyasətçisi və tarixçisi A. de Tokvil tərəfindən istifadə olunmuşdur.

İlk dəfə “Mentallıq” termini elmə fransız etnoloqu və sosioantropoloqu L.Levi – Brüel (1857-1939) tərəfindən gətirilmişdir. “Mentallıq” anlayışının fəlsəfi izahını alman alimi E.Kassirera (1874-1945) vermişdir. O, L.Levi – Brüelin “mentallıq” anlayışına aid etdiyi məzmunu çıxış edərək mentalitetin növlərini ətraf mühitin, xüsusilə də təbiətin qavranılması vasitəsilə sistemləşdirməyin mümkünlüyü fikrini irəli sürmüşdür.

F.A.İbrahimbəyov “Müxtəlif tarixi dövrlərdə multimədəni qovuşma və psixoloji ideyaların qarşılıqlı münasibətləri” adlı elmi məqaləsində, Ə.S.Bayramov və Ə.Ə.Əlizadənin

isə etnik psixologiya ilə bağlı elmi əsərlərində “mentalitet” anlayışından geniş və elmi şəkildə istifadə etmişdir. R.Ə.Mehdiyev 2006-cı ildə “Milli məfkurə, dövlətçilik, müstəqillik yolu ilə” II cildlik kitabında “mentalitet” anlayışının fəlsəfi tərəflərini və şəxsiyyətin özünədərkinə təsirini açıqlamışdır.

Sosioloq – neofreydist E.Fromm özünün “Azadlıqdan qaçış” (1941) adlı elmi işində “sosial xarakter” anlayışından istifadə etmiş və onu kollektiv təsəvvürlər və ya mentalıq anlayışının sinonimi hesab etmişdir. Fransız psixoloqu Q.Butula görə mentalıq fikirlər və intellektual ustənovkaların cəmi kimi insan və onun qavradığı dünya arasında “prizma” kimi möcuddur.

XX əsrin ortalarında və II yarısında dil normalarına öz məzmununa görə “mentalıq” anlayışına yaxın olan “epistem” (dərkətmə sistemi və dünyanın əqli görünüşü) terminini daxil edən fenomenoloqların və strukturalistlərin fəlsəfi sistemlərində mentalıq anlayışından də istifadə olunmuşdur.

Bununla yanaşı, mentalitetin yetərincə geniş elmi tədqiqi təcrübəsinin olmasına baxmayaraq onun strukturu və tədqiqi metodlarının dəqiq təsnifatı hələ də mövcüd deyil. Bunun bir səbəbi həmin anlayışın bəşəriyyətin şüurunda psixoloji təqdim

olunmasına münasibətdə yetərincə çoxformalı və çoxmodallı xarakteristikası ilə əlaqədardır.

Lakin mentalıq və mentalitet anlayışlarının həm həcm, həm də məzmun baxımından xarakterizə edilməsi üçün burada irəlicədən bəzi məqamlara aydınlıq gətirilməsini zəruri hesab edirik. Bu zərurət ilk növbədə qeyd olunan məsələnin həlli ilə bağlı meydana çıxan çətinliklərlə bağlıdır. Rus psixoloqu İ.S.Kon haqlı olaraq qeyd edir ki, etnik və psixoloji hadisələr bir-biri ilə sıx əlaqədardır. birincilər yaradılmış mədəniyyətin spesifik əlamətlərində, ikincilər isə etnik özünədərkdə təzahür edir. Xalqların mentalitetlərinin əsas əlamətləri isə psixi hadisələrin bütün formalarında, dünyanın etnomenal mənzərəsini formalaşdıran təsəvvürlər, hafizə, təxəyyül, qabiliyyətlər, əxlaqi-etik prioritetlər, dəyər-məna oriyentasiyaları sistemində, millət üçün tipik əlamətlər – milli xarakterin prioritetlərində, milli şüurun məişət mənalrı, arxetiplər sistemində, fikirlərin, etiqadların, mədəni ənənələrin nisbətən tam məcmusunda və s. təzahür edir.

Problemin təhlilindən görüldüyü kimi şüurun mental elementləri öz funksional imkanlarına görə koqnitiv, motivasion, emosional – dəyər, davranış – rol funksiyalarına ayrılır. Şüurun mental elementlərinin belə

funksional strukturu onların eksperimental – psixoloji tədqiqını bir qədər çətinləşdirir. Qeyd olunan fikri ümumiləşdirib belə qənaətə gələ bilərik ki, şüurun strukturunun mental elementləri kimi öz keyfiyyət məzmununa görə ayrıca bir şəxsiyyətin mənsub olduğu milli cəmiyyətinin ideal quruluşu və onun milli qəhrəmanının ideal prototipi haqqında ümumi obraz-təsəvvürləri kimi milli fikir və milli prototipi əks etdirir. Bununla əlaqədar olaraq, belə nəticə çıxarmaq olar ki, mentalitet və onun aspektlərinin diaqnostikası tədqiqatçı üçün müəyyən metodoloji problem kimi çıxış edir. Belə ki, mental obrazlar etnosun daxili psixi həyatının kənar müşahidədən gizli hadisələri kimi mövcuddur və mentalitet vasi-təsiz qavrayışa müəssər deyil

Fəaliyyətin istiqaməti və ya onun əxlaqi qiyməti reallığın ilkin formalaşmış modeli və ya daha dəqiq desək, dünyada insan birliklərinin fəaliyyət modeli (“biz” obrazı) şəklində mövcud olan etnamental obrazların tərkibinə daxil deyil. Bu o deməkdir ki, şüurun mental strukturlarının gender aspektlərinin mahiyyətini müəyyənləşdirmək üçün tədqiqatçı yalnız sorğu metodunun tətbiqi əsasında toplanan empirik materiallardan istifadə edə bilməz. Mental tədqiqatların həyata keçirilməsi zamanı eksperimental nəticələrin inter-

pretasiyası zamanı baş verə biləcək səhvlərin amortizasiyası üçün adətən etnamental təbəqənin daşıyıcısı kimi tədqiq olunanların şüurunun daha dərin qatlarına enməyə imkan verən diaqnostik prosedurlar tətbiq olunur. Bütün bunlar göstərir ki, mental avtomatizmlərin tarixi formalaşmasının motivasion və koqnitiv aspektlərinin eksperimental psixoloji tədqiqını təmin etmək mümkün deyil. Belə ki, daha çox transzaman hadisəsi olan və artıq tədqiqatın keçirilməsi anında xalqın şüurunda tam, bitkin simvolik strukturlar şəklində mövcud olan mentalitet “real zaman” kontekstində yalnız cari təkamül və ya onun dinamik strukturunun yenidən formalaşması nöqtəyindən nəzərindən öyrənilə bilər.

Mentaliteti ictimai əhval və ideoloji oriyentasiya dəyərlərdən fərqləndirmək lazımdır. Mental olan daha davamlı xarakteri ilə fərqlənir, öz tərkibinə yalnız sərvət meyllərini daxil edir. Lakin mentalitet yalnız bunların xarakteri ilə məhdudlaşmır. O həm də, kollektiv və fərdi şüurun çox dərin səviyyəsini ifadə edir. Mentallığın tədqiqı zamanı nəzərə almaq lazımdır ki, dəyərlər dərkolunandır və onlar həyat ustanovkalarını, yəni mental olanın yalnız dərk olunan qatını ifadə edir. Ümumilikdə isə mentallıq təhtəlsüuru amildir. Rus psixoloqu A.V.Petrovski və

M.Q.Yaroşevskinin [7] fikrincə, mentallıq şüursuzluğu əhatə edərək insanların həyat və praktiki ustanovkalarını, məhz həmin birliyə və mədəni ənənələrə xas olan aləmin sabit obrazlarını, emosional üstünlüklərini əks etdirir.

A.V.Petrovski və M.Q.Yaroşevskinin [7, s.17] yazdığına görə, əgər ictimai şüurdan ümumbəşəri təməli təşkil edən amili “çıxsaq” “qalıq”da həmin cəmiyyətin mentalitetini tapa bilərik. Belə ki, məsələn, qətl bütün xalqların mədəniyyətlərində mənfi reaksiya doğuran ən ağır cinayət hesab olunsa da, qan qisasının (vendetta – italyan dilindən tərcümədə “intiqam”) əxlaqi bəraəti mentalitetin ətrafdakıların gözləntilərinə cavab verən xalq ənənəsinə uyğun əlaməti hesab olunur.

Deyilənləri ümumiləşdirərək belə nəticə çıxarmaq olar ki, mentalitet özünün şaquli iyerarxiyasında təbii və mədəni, emosional və əqli, fərdi və ictimai amillərin olduğu çoxkomponentli və çoxölçülü model kimi çıxış edir. Mentalitet dünyanın subyektiv təsviri kimi subyektin özünü, başqa insanları, subyektin həyatında baş vermiş, baş verən və baş verəcək hadisələrin məkan əhatəsi və zaman ardıcılığını əks etdirir.

Şəxsiyyətin mentalitetinin əsas tərəfi subyektin produktiv təxəyyülünün yaratdığı fərdi sosial təsəvvür-

lərdir. Qavrayışdan fərqli olaraq, təsəvvürlər vahid obyektin vasitəsiz mövcudluğuna əsaslanır və onları mənə və anlayışlarla əlaqələndirir. Təsəvvürlər təkrarlanan duyğu və qavrayış prosesində formalaşır. Bunun sayəsində də təsəvvürlərdə əlamətlərin seleksiyası, onların integrasiyası və transformasiyası baş verir. Buna görə də bir çox tədqiqatçılar etnik təsəvvürlər toplusunu xalqın mifoloji şüuru, onun etnosu, mədəniyyəti və folkloru (nağıllar, dastanlar, zərbi-məsəllər, atalar sözləri və s.) hesab edirlər. P.P.Şulındinin mentalitet meyarlarının qiymətləndirilməsinə istinad edərək təklif etdiyi mentallığın strata – təbəqələrinin təhlili çox maraqlıdır[8, s.89].

Belə ki, P.P.Şulındin mentalitetin insanın fərdi inkişafının biogenetik xüsusiyyətlərinin məcmusu kimi psixofizioloji xarakteristikasını fərqləndirməyi təklif edir. Müəllifin fikrincə, bu meyarın psixoloji xüsusiyyətlərini bu və ya digər xalqın mental xüsusiyyətlərini reallaşdırmağa imkan verən orta tipi formalaşdıran milli xarakteri özündə inikas etdirir.

İkinci meyar kimi o, mentallığı ümumi etiqadlar, ümumi maraqlar və əxlaqi-etik qiymətlər, gözəllik və məneviliyin ümumi etik qanunları, ənənəvi və yolverilən haqqında anlayışlar kimi göstəricilərlə əlaqədar olan mentallığın sosial-mədəni qa-

tını fərqləndirmişdir. Müəllif mentallığın qiymətləndirilməsinin üçüncü meyarı kimi şəxsiyyətin, xalqın, millətin şüurlu fəaliyyətini irəli sürmüşdür. Qiymətləndirmənin əsas meyarları kimi milli ərazi hissi, millətin iqtisadi potensialı, məhsuldar qüvvələr və istehsalat münasibətlərinin inkişaf intensivliyi və s. göstəricilər çıxış edir. Qeyd olunmalıdır ki, mentaliteti etnik subyektlərin onları əhatə edən ələmlə qarşılıqlı təsirinin dinamik sistemidir. Hansı ki, bu prosesdə müxtəlif millətlərə mənsub olan insanlarda psixi obrazın yaranması təcəsümü və predmet fəaliyyətində onunla şərtlənmiş münasibətlərin reallaşması baş verir və bu dünya xalqlarının və millətlərinin inkişafının fərqləndirici əlamətləri kimi qeyd olunur. Mentallığın qiymətləndirilməsinin dördüncü meyarı kimi milli ünsiyyətin xüsusiyyətləri çıxış edir. Mahiyyət etibarilə ünsiyyət sosial hadisə olub mentallığın ünsiyyət prosesində dil və davranış mədəniyyəti, temperament, bədən hərəkətlərinin xüsusiyyətləri, etik-mədəni normalar, məzmun və dəyər prioritetləri və s. kimi göstəricilərinin çoxsaylı əlamət və keyfiyyətlərlə xarakterizə olunur.

Nəhayət, mentallığın qiymətləndirilməsinin beşinci meyarı kimi o, xalqların mentalitetində milli-dəyişiklik yaradan amili qeyd edir. Hansı

ki, xalqın ruhunun və qəlbinin xarici təzahürü kimi sivilizasiyanın (onun ağılı, fikirləri və obrazları) mühüm elementləri olub, xalqların sosial – milli fəallığı şəklində çıxış edir.

Fərdin cəmiyyətdə milli həyatı və sosial fəaliyyəti onun psixoloji simasını yaradan xüsusiyyətlərin formalaşması və möhkəmlənməsini təmin edir.

Mentalitetin qiymətləndirilməsi meyarlarını ən ümumi formada aşağıdakı kimi təqdim etmək olar:

– ərazi, irq, iqtisadi şərtlər, iqlim haqqında obraz və təsəvvürlər, qavrayışın psixoloji vasitələri, insanın şüurlu və şüursuz təlabat və motivləri ilə şərtlənən yaşantı və hərəkətlərinin xüsusiyyətlərinin qiymətləndirilməsi kimi qrup halında etnobioloji proseslər;

– din, mədəniyyət, etiqad və əfsanələr əsasında formalaşan fəaliyyətin şüurlu zəruri vasitələrinin qiymətləndirilməsi kimi etnik şüur;

– etnik davranış (böyüməkdə olan nəslin tərbiyəsi metodları və vasitələrinin, əcdadların və bilavasitə valideynlərin ibadətlərinin, intuisiya və vərdislərin müxtəlif formalarının və s. qiymətləndirilməsi);

– etnik fəaliyyət (insan fəallığının dinamik şəraiti və onun etnik fəaliyyəti, milli problem situasiyasının mövcudluğu və onun inkişaf şəraiti kimi etnik xüsusiyyətlərə görə

fəaliyyətin gələcək nəticələrinə dair ideal təsəvvürlərinin qiymətləndirilməsi);

– etnik ünsiyyət (subyektlər arasında dinamik rasında əlaqələrin qurulması və inkişafının sosial etnik formalarının və qarşılıqlı anlayışın vahid strategiyasının işlənməsinin qiymətləndirilməsi);

– etnobirgə fəaliyyət (milli miqyasda qarşılıqlı təsirdə olan subyektlərin sosial fəallığı formalarının, milli etnoslararası münasibətlərin qurulması zamanı problemlı situasiyaların birgə həlli vasitələrinin qiymətləndirilməsi);

– inteqral etnososial fəallıq (subyekt, milli birlik və ya etnoqrupun sosial inkişafının vahid milli proqresinin determinasiyasının qiymətləndirilməsi).

Əgər yuxarıda deyilənləri kəskin ümumiləşdirməyə ehtiyac olarsa, xalqın mentalitetinin qiymətləndirilməsinin əsas universal meyarlarına aşağıdakı sosial-psixoloji göstəriciləri aid etmək olar:

Mentallığın daşıyıcısı kimi subyektlərin sosial fəallığı;

1. Birgə fəaliyyətin xüsusiyyətləri və sosial dəyərləri;

2. Xalqın (birliyin) sosial-kommunikativ qarşılıqlı təsirinin xüsusiyyətləri və forması;

3. Sosial fəaliyyət formalarının xüsusiyyətləri və mütərəqiliyiliyi;

4. İnsanların sosial davranışının xüsusiyyətləri;

5. İctimai şüurun xüsusiyyətləri;

6. Sosial psixikanın xüsusiyyətləri;

7. İnsanların biogenetik inkişafının nisbəti [12, s.56].

Mentalitetin strukturu haqqında daha əyani təsəvvürlər əldə etmək üçün kollektiv mentalıq anlayışında aydınlaşdırmaq zəruridir. Kollektiv mentalıq fərdi mentalıqdan qədimdir. Belə ki, o, etnosun, millətin inkişaf tarixində sınaqdan çıxmışdır. Başqa sözlə deyilsə o xalqın tarixidir. Kollektiv mentalıq fərdi anlamağa aid olan bütün cəhdlər gec və ya tez olmaqla fərdi mentalığa çevrilir. Çünki xalqın içərisindən çıxmaqla biz onsuz da həyata aid xalq müdrikliyini öz səviyyəmizə qaldırırıq. Hesab edirik ki, mentalığın sosial-psixoloji meyarlarının müəyyənəşdirilməsi həm xalqımızın tarixi ənənələrinin qorunması baxımından, həm də milli özünüdərkən əsas istiqamətlərini dərk olunmasına yardımçı olacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S. Şəxsiyyətinin inkişafının etnopsixoloji problemləri. Bakı: Az.Qu, 1985, 140 s.
2. Quluzadə Z. Müasir dövrdə Azərbaycanla gender və qadın problemi. Bakı: 2001, 150 s.
3. Mövsümova L. D. Azərbaycan qadını uzaq keçmişdən indiyədək. Bakı: Ulu, 2003, 126 s.
4. Şabanov Z. Gender milli mentalitet aspektində. Gender: demokratiya, sülh mədəniyyəti, təhsil. Bakı: Səda, 2005, 89s.
5. Ананьев Б.Г. Некоторые черты психологической структуры личности Психология личности. Тексты / Под ред. Ю.Б.Гиппенрейтер, А.А.Пузыря, М.: Моск. унта, 1982, с. 39-41.
6. Павленко В.Н. Факторы этногенеза. Харьков: 1993, с.42-53.
7. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. 2-е изд. М.: Просвещение, 1976, 416 с.
8. Шулындін П.П. Национальная психология: структура, сущность, социальная роль. – Горький, 1986, с.18-36.
9. Юнг К. Об архетипах коллективного бессознательного// Вопросы философии, Москва, 1988, № 1, с.12-15.
10. Мид М. Культура и мир детства. Избранные произведения. Пер. с англ. и коммент. Ю.А.Асеева. Сост. и послесловие И.С.Кона. М.: Наука, 1988, 429 с.
11. Майерс Д. Социальная психология/ Перев. с англ. СПб.: Питер Ком, 2004, 688 с.
12. Хотинец В.Ю. Зависимость развития интегральной индивидуальности от особенностей этнического самосознания// Психол. журнал., 1999. Т.20 № 1, с.114-119.

СОВРЕМЕННЫЕ КУЛЬТУРНЫЕ И СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ КРИТЕРИИ МЕНТАЛИТЕТА

Австракт

В статье основное внимание уделяется изучению культурных и социально-психологических критериев менталитета на современном этапе развития общества. Здесь обобщаются и систематизируются научные работы, посвященные данной проблеме, определяются методологические основы исследования. Главной стороной менталитета личности являются индивидуальные социальные представления, созданные продуктивным воображением субъекта. В отличие от восприятия, представления основываются на непосредственном бытии единичного объекта и связаны с ним посредством значений и понятий, благодаря чему именно на этом уровне происходит селекция признаков, их интеграция и трансформация. Вследствие этого многие исследователи считают этнические представления народа его мифологическим сознанием, этносом, культурой и фольклором. Для получения более наглядных представлений о структуре менталитета необходимо уточнить понятие коллективной ментальности. Коллективная ментальность древнее индивидуальной ментальности, так как она выдержала испытание историческим развитием этноса, нации. Другими словами, она является историей народа. Все попытки понимания коллективной ментальности как индивидуальной рано или поздно превращаются в индивидуальную ментальность. Это происходит потому, что мы, являясь выходцами из народа, поднимаем до своего уровня народную мудрость, имеющую отношение к жизни. В заключении можно сделать вывод, что определение социально-психологических критериев ментальности окажет помощь как в выявлении основных направлений национального самосознания, так и с точки зрения сохранения исторических ценностей народа.

CONTEMPORARY CULTURAL AND SOCIO-PSYCHOLOGICAL CRITERIA OF A MENTALITY

Abstract

This article is dealt with contemporary cultural and socio-psychological criteria of a mentality. Here the author is systematizing the researches done in this sphere before, determining the methodological basis of a psychological approaches to the problem. For the author main side of a mentality of a person is the individual social idea, created by the productive imagination of a subject of course. Differing from the perception, imagination is being based to the immediate existing of a single object and connecting them by the meaning and the conception. Namely, due to this there done some selections of signs in imaginations, their integration and the transformation. That is why many researchers consider the whole complex of ethnic conception as the morphological consciousness of a people, its culture and the folklore. The author considers that for getting more visual imagination on the structure of a mentality it is necessary to explain the notion on the collective mentality. The collective mentality is more ancient than the individual mentality. As it could keep the examine in the developing history of the ethnopsychology of a nation. In other words, it is the history of a nation. All the attempts belonging to the individual understanding of the collective mentality, sooner or later it becomes the individual mentality, as far as we ourselves coming out of the people we appreciate the popular wisdom belonging to a life. The author in the end comes to such a conclusion that the establishing the socio-psychological criteria of a mentality would assist the preservation of historical traditions of our nation and comprehension of main directions of national selfconsciousness.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 07)

Rəyçi R.H. Qədirova, psixologiya elmləri doktoru, dosent

Məqalə redaksiyaya 11 may 2011-ci ildə daxil olmuşdur

HAMILƏLİK DÖVRÜNDƏ QADINLARIN ÖZÜNÜDƏRKETMƏSİNƏ TƏSİR GÖSTƏRƏN AMİLLƏRİN SOSIAL-PSIXOLOJİ TƏSİRİ

Məsturə Sədaqət

BDU-nun Psixologiya

kafedrasının aspirantı

E-mail: sedaghat.mastoreh@gmail.com

Açar sözlər: qadın, hamiləlik dövrü, özünüdərək, şəxsiyyət, “Mən” obrazı, dəyər

Ключевые слова: женщина, период беременности, самопознание, личность, образ «Я», оценка

Key words: women, pregnancy, self-concept, personality, self-image, value

Evlənməkdən bir müddət sonra əksər cütlüklər artıq övlad sahibi olmaq istəyini hiss edirlər. Qadın bu dövrdə xüsusi psixoloji mərhələlərdən keçir. Hamiləlik prosesində təkcə embrion dəyişikliyə uğramır, hətta hamilə qadının orqanizmi istər cismani, istərsə də psixoloji baxımdan müəyyən dəyişikliyə uğrayır. Həqiqətən də qadın hamiləlik dövründə müəyyən emosional yaşantılar keçirirlər. Bu hisslərə təşviş, xarakterin ikiləşməsi, zehndə əvvəlki ziddiyyətlərin bərpa olunması, embrionun sağlamlığı üçün nigarəncilik hissinin olması, hamiləlik dövründə qadının düçar olduğu fiziki və psixoloji ağrılar daxildir [1, s. 144-145].

Bu dövrdə, xüsusilə də hamiləliyin ilk dövrlərində qadınların üzləşdiyi fəsadların aradan qaldırılmasına yar-

dım edən amillərdən biri qadının özünüdərək etmə hissinin hansı səviyyədə olmasından asılıdır [2, s.115-129].

Özünüdərək etmə fərdin özünü şəxsiyyət kimi dəyərləndirməsidir. Bu dəyərləndirmə öz xüsusi davranışlarımızın aid olduğu zehni dəyərləndirmədən bəhrələnir. Özünüdərək etmə həm də fərdin özünə qarşı olan idrak etməsidir. Şəxsiyyətin özünüdərək etməsi çox cəhətli, mürəkkəb və nisbətən də sabit strukturu malikdir [3, s.423].

Məhşur tədqiqatçı V.S.Merlinə görə özünüdərək etmə mürəkkəb psixoloji struktura malik olmaqla özündə bir sıra komponentləri ehtiva edir: özünəbənzətmənin (eyniyyətin) dərki, özünün psixi xüsusiyyət və keyfiyyətlərinin dərki, öz “mən” inin dərki, sosial - əxlaqi qiymətləndirmə [4, s.86].

A.G. Spirkin özünüdərketmənin mahiyyətini araşdırarkən aşağıdakılara diqqət yetirməyi məqsədəuyğun hesab edir. Onun fikrincə, özünüdərketmə insanın öz hərəkətlərini, onun nəticəsini, arzuların, hisslərini, həyatda öz mövqeyini dərk edib qiymətləndirməsidir [4,s.15].

Qeyd edilməlidir ki, əksər psixoloqların gəldiyi qənaətə görə özünüdərketmənin predmeti şüurdur. Əgər şüur insanın ətraf gerçəkliyinə bələdləşməsinin subyektiv şərtidirsə, özünüdərketmə öz şəxsiyyətinə, öz daxili aləminə bələdləşməsidir, başqa sözlə, ilk növbədə isə özü haqqında biliklərin, təəssüratların dərkidir. Məhz özünüdərketmə sayəsində insan özünü təbiətdən və insanlardan ayrı, fərdi gerçəklik kimi dərk edir. özünüdərketmənin əsas məzmunu A.Q. Spirkinin sözləri ilə desək, bizim varlığımızda, öz “Mən” imizin təyin oblastında əks olunmuşdur [4,s.15].

Fikrimizcə, özünüdərketmə ali psixi funksiyaların inkişafının zirvəsidir. Bu fenomen insanın yalnız xarici aləmi özündə əks etdirməsinə imkan vermir, həm də insanı “inkias olunmuş “aləmdən ayırmağa, özünü tanımağa, və özünüdərketməyə imkan vermiş olur”.

Rus alimi A.N.Leontyev özünüdərketmə problemini yüksək həyatı əhəmiyyətli, şəxsiyyətin psixoloji

zirvəsi kimi səciyyələndirərək mövcud fenomeni elmi-psixoloji tənqiddə müyəssər olmayan, “həll olunmaz” problem kimi qiymətləndirmişdir [4,s.15].

Əksər tədqiqatçılar özünüdərketmə və mənlilik şüuru fenomenlərinə fərqləndirilməyən, eyni məzmunlu, sinonim anlayışlar kimi baxırlar.

İnsanın özünüdərketməsi ilk növbədə “mənlilik şüuru”nun, “Mən ob-raza”ın, “Mən – konsepsiya”nın, özünüqiymətləndirmənin inkişafı və təşəkkülü ilə sıx bağlıdır. Aparılmış psixoloji tədqiqatları təhlil edərək həmin anlayışların prinsipal olaraq bir-birindən ayrılmasını və ya onları aydan fərqləndirən kriteriyalarının olduğunu müəyyənləşdirə bilmədik.

Azərbaycan psixoloqu professor Ə.S. Bayramov “Mənlilik şüuru”nu aşağıdakı kimi səciyyələndirir: “Mənlilik şüuru insanın özünü şəxsiyyət kimi tanıması və dərk etməsi prosesidir. Mənlilik şüuru dedikdə insanın özünün qabeliyyətlərinə, fikir və hisslərinə, davranış və fəaliyyətinin, motivlərinə şüurlu münasibəti nəzərdə tutulur” [5,s.180].

Özünüdərketmənin genezisi və psixoloji mahiyyətindən danışarkən ona yaxın olan anlayışlar sistemində xüsusi maraq doğuran Qərb və Amerika psixologiyasında istinad obyektı olan “Mən konsepsiya”dan danışmaq qeyri-mümkündür. Əvvəlcədən

qeyd edək ki, Qərb və Amerika psixologiyasında “malik şüuru”, özünüdərkətmə anlayışları terminologiya kimi demək olar ki, işlədilmir. Psixoloji ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, Qərb və Amerika psixoloqları “Mən” və “Mən – konsepsiya”dan danışırlar.

Elmi anlayış kimi “Mən konsepsiya”ya psixoloji ədəbiyyatda yaxın zamanlara kimi rast gəlinmirdi. İngilis psixologiyasının aparıcı xadimləri sayılan R. Berns “Mən konsepsiya” ya aşağıdakı kimi tərif verir: “Mən konsepsiya” – insanın özü haqqındakı bütün təsəvvürlərin və onun qiymətləndirilməsinin məcmusudur [4,s.15].

Ümumiyyətlə, insan fərd kimi doğulur, cəmiyyətdə müəyyən sosial keyfiyyətlər kəsb edir və şəxsiyyətə çevrilir.

İnsanların şəxsiyyətə çevrilməsini və nümunə kimi tədqiq olunmasını şərtləndirən cəhətləri aydınlaşdırmaqdan əvvəl belə bir suala cavab tapmağa çalışaq: şəxsiyyət nədir ?

Sovet psixologiyasında şəxsiyyətin 50-dən çox tərfi məlumdur. Şəxsiyyət haqqında hamı tərəfindən eyni dərəcədə qəbul edilən tərif olmasa da, müəlliflərin demək olar ki, hamısı şəxsiyyəti xarakterizə edərkən iki cəhətə xüsusi diqqət yetirirlər. Həmin cəhətlər aşağıdakılardan ibarətdir:

Məlumdur ki, insanın mahiyyəti öz gerçəkliyində ictimai münasibətlərin məcmusundan ibarətdir. Bütün ictimai münasibətlər sistemi qanunauyğun surətdə maddi nemətlər istehsalı üsulundan asılıdır. İstehsal prosesində insanlar maddi məhsullar, yaşayış vasitələri yaratmaqla kifayətlənmirlər. Onlar maddi nemətlər istehsal etməklə öz ictimai münasibətlərini də istehsal və təkrar istehsal edirlər.

Yəni cəmiyyət şəxsiyyət üçün sadəcə olaraq müəyyən bir xarici mühit deyildir. O, cəmiyyətin üzvü kimi ictimai münasibətlər sisteminə obyektiv surətdə daxil olur.

Şəxsiyyətin motivləri, cəhdləri, yönəlişləri, adətləri, rəğbəti və nifrəti onun istehsala, mübadilə və istehlaka obyektiv münasibətlərinin necə olmasından və s. asılıdır. Bu prosesdə insanda müxtəlif sosial keyfiyyətlər formalaşır ki, onlar da sistemli xarakter daşıyır, insanın əməl və hərəkətlərində, intellektual, emosional, iradi və b. xassələrində ifadə olunur. Şəxsiyyət dedikdə, hər şeydən əvvəl, fərdi bu və ya digər cəmiyyətin üzvü kimi xarakterizə edən sosial keyfiyyətlərin sistemi nəzərdə tutulur. Məlumdur ki, şəxsiyyətin mahiyyətini “nə onun saqqalı, nə qanı, nə abstrakt fiziki təbiəti deyil, sosial keyfiyyətləri təşkil edir” [5.səh.127-128].

Şəxsiyyət ictimai proseslərə daxil olmaqla öz həyat şəraitini fəal surətdə dəyişməyə başlayır. O, münasibət subyektinə, şüurlu fəaliyyət subyektinə çevrilir. Bu o deməkdir ki, şəxsiyyət ancaq şüur və mənlilik şüurunun yaranması ilə birlikdə əmələ gəlir. Şəxsiyyət mürəkkəb fenomenidir. O, psixoloji baxımdan müxtəlif xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur. Bu nöqteyi-nəzərdən aşağıdakıları xüsusilə qeyd etmək olar [5.səh.129]:

İctimai fəallıq. Şəxsiyyət öz fəaliyyət dairəsini ardıcıl surətdə genişləndirir, nəinki öz həyat yolunu müəyyən edir, həm də həyat şəraitini dəyişdirir, ən mürəkkəb həyatı situasiyalarda öz daxili inamına və həyat mövqeyinə görə hərəkət edir.

Motivlərin davamlı sistemi. Motivlərin – maraqlar, əqidə və s. üstünlük təşkil edən sistemi formalaşır və onlar şəxsiyyətin istiqamətini müəyyən edirlər.

Şəxsi məna. Şəxsiyyətin tələbatına və s. uyğun gələn obyektlər onun üçün şəxsi məna kəsb edir. Bu cəhət birinci növbədə şəxsiyyətin sosial yönəlişləri və həyat mövqeyində, emosiya və hisslərində, maraq və meyllərində özünün aydın ifadəsini tapır.

Münasibətlər. Şəxsiyyətin növəsini təşkil edir. İnsanın başqa adamlara, əməyə, şeylərə, özünə münasibətləri onun şəxsiyyətini xarakterizə edir. Şəxsiyyətin mənlilik şüuru da

nəticə etibarilə onun münasibətləri ilə müəyyən olunur və s.

Şəxsiyyət fərd üçün subyektiv olaraq onun məni – özü haqqında təsəvvürlər sistemi (mən obrazı, mən konsepsiyası) kimi meydana çıxır. Şəxsiyyətin özünə verdiyi qiymətlərdə, özünə hörmət hissində, iddia səviyyəsində və s. onun özü haqqında təsəvvürləri əks olunur [5.səh.131].

Şəxsiyyətin sosial psixoloji təhlilinin başlanğıc nöqtəsi insanın fərdi xüsusiyyətləri deyil, daxil olduğu sosial sistem və burada onun yerinə yetirdiyi sosial funksiya və rol öyrənilməsindən ibarətdir [6,səh.519].

Şəxsiyyət bizim hamımızın təsəvvür etdiyimiz və mənasını bilmədiyimiz və düz və ya yanlış, onu daima işlətdiyimiz anlayışlardan bir hissəsidir. Psixoloqlar belə hesab edirlər ki, biz “Mən “istifadə etdiyimiz zaman, nə istədiyimizi və anlayışın hansı məna verdiyini anlayırıq. Şəxsiyyətin mənası haqda nisbətən yaxşı tanıma əldə etmişik. Mən anlayışını dilə gətirdiyiniz zaman, əslində özünüz haqda bütün məlumatları bir anlayışda birləşdirirsiniz. Mən anlayışı bizi digər insanlardan fərqli olduğumuzu göstərir. Şəxsiyyət bizim xaricdə müşahidə edilə biləcək xüsusiyyətlərimiz digərlərinin tərəfindən göstərilsin. Buna əsasən insanın şəxsiyyətini, onun digərlərinə iz qoyduğu təsirinə əsasən demək

olar; yəni nəzərdə tutulan şəxs necə nəzərə çarpır. Əgər mədəniyyətlərin və qədimi sözlər kitablarının, şəxsiyyətdən etdiyi tərəflərə diqqət etsək görürük ki, onlar öz təriflərində şəxsin təbiətinin müşahidə edilə biləcək tərəflərini, digərlərinin vasitəsi ilə, idrak olunan şəkildə işarə edirlər.

Amma görəsən insanların şəxsiyyəti yalnız zahirinin dediyi və ya onların başqalarına ifa etdikləri roldur? İnsanların əksəriyyətinin zehmində şəxsiyyət lüğətindən, bunlardan daha aydın anlayış var. Adətən insanlar digərlərinin xüsusiyyətlərindən çoxunu, zahiri bədəndən daha əsaslı və dərin təsir edən müxtəlif xüsusiyyətlər və sifətlərdən cəm şəkildə olana, nisbət verirlər və şəxsiyyət bilavasitə müşahidə edilməyəcək xüsusiyyətlərdən və ya ola bilsin digərlərinin gizlətdikləri xüsusiyyətlər və ya ola bilsin ki, bizim gizlətdiyimiz xüsusiyyətlərdən ibarət bilirlər [7,səh.120].

Prof. A. Şükürov yazır: “Fərd həmişə çoxlardan biridir. Fərd anlayışında insanın xüsusi, yaxud yeganə olan xassəsi əks olunmur. Ona görə də öz məzmununa görə çox kasıbdır, lakin həcminə görə o qədər də zəngindir, çünki hər bir insan – fərddir” [8, s 333].

Professorlar Ə.S.Bayramov və Ə.Ə. Əlizadənin mövqeləri də belədir ki, “şəxsiyyət ancaq şüur və mənilik şüurunun yaranması ilə birlikdə əmələ gəlir” [9, s.107].

Şəxsiyyət anlayışını başa düşmək üçün insanın mahiyyətinə aydınlıq gətirilməlidir. Fəlsəfə elmləri doktoru, prof. A.Şükürovun qeyd etdiyi kimi, insan fiziki və mənəvi, təbii və sosial, irsi və həyatda əldə edilənlərin vəhtətindən ibarət canlı sistemidir. İnsan həm hadisələrin təbii əlaqəsinə qoşulur, həm də bioloji (biofiziki, biokimyəvi, fizioloji) qanunauyğunluqlara tabedir; insan şüuru psixik və şəxsiyyət səviyyəsindən spesifik qanunauyğunluqları olan sosial varlığa çevrilmişdir. İnsan fiziki, morfoloji orqanizm kimi kainatda materiyanın yüksək, mütəşəkkil formasıdır. Deməli, insan bütövlükdə bioloji, sosial və psixik-mənəvi ölçülərin təşkil etdiyi tamlıqdır” [8, s.321].

Məşhur tədqiqatçı Adlerin fikrinə əsasən “Mən” şəxs vasitəsilə yaranır. İnsan özünü qabaqcadan təyin olunan əlamətlərlə ilə xarici dünya ilə əlaqələndirmir. O daima “Mən”i şəxsən özündə olan təfsirə və dərkə əsasən xarici dünya ilə əlaqələndirir. Əslində bizim bu izləri təcrübə etdiyimiz yol (öz idrakından olan təfsirdir), özünə nisbətən hazırladığı yaradıcı baxışların əsasıdır və bu onun şəxsiyyətin nə mühitin nə irsiyyətin təyin etmədiyinə əsas gətirdiyi səbəbdır[10,səh.450].

Henri Morinin nəzəriyyəsində “Mən” şəxsiyyətin ağıllı hakimidir. O “Mən”i işinin mərtəbələrə şəxsiyyəti qaydaya salmaqdan və müdafiə-

sindən daha çox olduğunu bildirirdi. Şəxsiyyətin mərkəzi elementi kimi şüurlu şəkildə qərar verir və müsbət davranışı özündə əks etdirir. Morinin fikrincə güclü bir “Mən” bu ikisinin arasında əsas vasitə ola bilər, amma zəif bir öz şəxsiyyəti müharibə meydanına çevirə bilər.

Bir tədqiqatda ki hər iki özündən intellekti ölçən və uyğunluğu yoxlayan testlərdən istifadə olunmuş, 56 hamilə anadan hamiləlik dövründə özünü və övladı qəbul etməsinin eksperimental təhlili aparılmışdır. Son nəticələr elə oldu ki, özünü qəbul edən və qəbul

etməyən anaların arasına övladı qəbul etmə baxımından bir sıra ciddi fərqlər özünü biruzə verdi [11,səh.450].

Banduranın şəxsiyyət nəzəriyyə-sində “özünü dərk” şəxsiyyətin əsas faktorları sayılır. “Özünü dərk” şəxsiyyətdə bizim davranışlarımızı təyin edən və onun baş verməsinə səbəb olan bir növ ruhi təsir edən deyil bəlkə özü “mexanizmlərin tapşırıqlarını hazırlayan tanıtım quruluşları və idrak dəyərləndirmə və davranışların tənzimi üçün budaqlı təsirlərdən bir məcmuə şəklində izah olunur [12, səh.122].

Ədəbiyyat:

1. Lif, P. Self-consistency: A theory of personality. New York: Island Press.,1991, 144-168.

2. Deutsch, H. The psychology of women. Vol (2), 1945, 110-132.

3. Dembo, B. Self-concept and school achievement: Interaction dynamics and a tool for assessing the self-concept component. Journal of Counseling & Development, 73(4), 1996, 419-425.

4. Cabbarov R. Yeniyetmələrdə özünüdərk etmə prosesinin psixoloji təhlili, Namzədlik dissertasiyası, Bakı, 2004, s 86.

5. Bayramov Ə.S. Əlizadə Ə.Ə. psixologiya, Bakı , 1989, 540 s.

6. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası,10 cildə, X cild, Bakı, 198, s. 518-519.

7. Mənsur M. Jenetik psixologiya, Tehran, 1993, s 120.

8. Şükürov.A. Fəlsəfə, Bakı, Elm, 1997, s 382.

9. Bayramov. Ə.S., Əlizadə.Ə.Ə. Psixologiya, Ali məktəb üçün dərslik, Bakı, Maarif, 1989, s 540.

10. Adler, A. The practice and theory of individual psychology. BMJ 1963, vol302, s137–140.

11-Murray,H.A(1940). What should psychologist do about psychoanalysis? Journal of abnormal and social psychology. 35, 150-175.

12-Bandura, A. The self system in reciprocal determinism. American Psychologist. 1997, s 33.

Анализ личности как определителя степени самопознания во время беременности

Женщина во время беременности проходит через несколько психологических этапов. В этот период, особенно на начальной стадии беременности одним из факторов, помогающих бороться с встречающимися сложностями, является степень чувства самопознания и личность женщины. По истине, женщина во время беременности переносит определенные эмоциональные переживания. В эти чувства входят тревога, раздвоение характера, восстановление прежних противоречий в памяти, чувство беспокойства за здоровье эмбриона, физические и психологические боли, которым подвержена женщина во время беременности. Самопознание индивидуума есть оценка себя как личности. Эта оценка исходит из разумной оценки, относящейся к нашим особым поведением. Самопознание также является рассудительностью личности по отношению к себе. Именно, благодаря самопознанию, личность воспринимает себя как действительность, отличающуюся от природы и людей. «Самопознание» в личности объясняется не в определяющих наше поведение и являющихся причиной его своего рода душевных влияниях, а возможно возникновении в совокупной формы ветвистых влияний, для регуляции ознакомляющих построений, готовящих задания «само» механизмов, и разумной оценки и поведения.

The analysis of personality based on degree of self-concept during pregnancy

During pregnancy women's pass special stage. During this period, especially in the first stages of pregnancy mothers faced by complications, one of the factors which can help this women is self-concept and her personality. Indeed, women during pregnancy were determined the emotional experiences. These emotions are agitation, restoration of previous controversies in the mind, anxiety sense for the health and saving of the embryo, the factors that suffer women during pregnancy which includes physical and psychological pain. Self-concept help to person to do self-evaluation as a personality. This assessment is related to their specific mental behaviors and self-evaluation. Also self-concept is related with individual's self-perception. Owing to the self-concept, human keep itself separate of another men and nature, accept itself as a individual person. «Self-concept» is the main factor of personality. «Self-concept» determines the personality and our behaviors and its psychological impact on some kind of happened, also maybe the «mechanisms of structural and cognitive assessment tasks that get ready promotion and regulation of behavior is explained for the branched influences.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №04)
Rəyçi R.H.Qədirova, psixologiya elmləri doktoru, dosent
Məqalə redaksiyaya 12 yanvar 2011-ci ildə daxil olmuşdur

СЕМЬЯ КАК ПРЕДМЕТ ИССЛЕДОВАНИЯ В ПСИХОЛОГИИ

Чинара Ибрагимова

магистр кафедры социальной психологии
Бакинского Государственного Университета
E_mail: chinarai@yandex.ru

Açar sozlər: ailə, ailənin tipləri, rollar, azərbaycan ailəsi

Ключевые слова: семья, ее виды, роли, азербайджанская семья

Key words: family, its types, roles, the Azerbaijani family

В науке нет единства в определении семьи. Особенно неговорчивы в этом вопросе представители разных наук, изучающих человека и человеческое сообщество: педагоги, философы, социологи, медики, психологи, историки и т.д.

По определению Н.Я. Соловьева, семья - это «малая социальная группа общества, важнейшая форма организации личного быта, основанная на супружеском союзе и родственных связях, т.е. отношениях между мужем и женой, родителями и детьми, братьями и сестрами, и другими родственниками, живущими вместе и ведущими общее хозяйство». [1] А.Г. Харчев дает ей такое определение: семья - малая социальная группа, члены которой связаны брачными или родственными отношениями, общностью быта, взаимной помощью и моральной ответственностью. [2]

Взаимоотношения в семье, распределение ролей зависит от традиций общения, экономического и социального состояния общества, участия супругов в ведении хозяйства, в общественном производстве, от типа семьи. Рассматривая типы семей, можно обратиться к самой распространенной современной семье - семье, состоящей из многих поколений. В этой семье живут вместе и дети, и дедушки, и бабушки по отцовской и по материнской линии. Но сейчас дети чаще живут отдельно, сохраняя родственные отношения одной семьи, отношения ответственности и солидарности.

У разных народов различные типы семей. П.Сорокин рассматривает три типа семей:

1. Семья патриархально-общинная, где ребенок подготавливается к самостоятельной жизни под авторитетом главы семьи. С первых

дней жизни дети приучены к подчинению и зависимости от общины, от рода, а в будущем они будут полагаться не на себя, а на семью, на род, на общину. В общественной жизни консерватизм. Свободы личности нет, а власть носит деспотический характер.

2. Семья неустойчивая приучает молодое поколение полагаться не на семью, а на государство. Цель - готовить государственных служащих, послушных чиновников. Ребенка учат не тому, что ему требуется в жизни, а тому, что нужно государству. Для всех одна программа, которую они забывают после экзамена. Из семьи выходят бюрократы для государства с огромным чиновничьим аппаратом. «Социальный уклад и общественный строй с таким типом семьи неустойчивы. Они подвержены политическим страстям». В таком обществе нередко перевороты.

3. Семья индивидуалистического типа приучает молодого человека полагаться только на себя, на свои знания, энергию, волю. Личная инициатива получает полную свободу. Родители рано приучают детей к самостоятельности, с детьми обращаются, как со взрослыми, их готовят к взрослой жизни, даются знания, необходимые в жизни. Кроме государственных программ

образования существуют частные школы, частные воспитательные, просветительные и научные учреждения. Народ, дающий такое образование, непобедим. В обществе, где такая семья, у личности широкие права. [3]

Согласно другой классификации, семьи делятся на традиционные и эгалитарные. В эгалитарной семье члены семьи полностью равны, имеют равные права и обязанности. Интересно, что молодежи свойственно смешивать черты традиционной и эгалитарной семьи. По данным опросов большой выборки будущих молодоженов (438 пар), 17,6% юношей ориентировались на псевдотрадиционную модель семьи с главенством мужа без его ответственности за материальное обеспечение семьи, а 28,4% невест придерживались псевдозгалитарной модели, в которой было бы полное равенство в загруженности бытовыми работами, и в то же время приписывали мужу традиционную обязанность содержать семью. [4]

К.Киркпатрик выделяет три основных вида супружеских ролей: традиционные, товарищеские и партнерские, которые тем или иным образом существуют как в сознании молодежи, так и в сознании взрослых.

Традиционные роли предполагают со стороны жены: рождение и воспитание детей, создание и поддержание дома, обслуживание семьи, преданное подчинение собственных интересов интересам мужа, приспособленность к зависимости, терпимость к ограничению сферы деятельности.

Со стороны мужа: преданность матери своих детей, экономическая безопасность и защита семьи, поддержание семейной власти и контроля, принятие основных решений, эмоциональная благодарность жене за принятие приспособленности к зависимости, обеспечение алиментов при разводе.

Товарищеские роли требуют от жены: сохранения внешней привлекательности, обеспечения моральной поддержки и сексуального удовлетворения мужа, поддержания полезных для мужа социальных контактов, живого и интересного духовного общения с мужем и гостями, обеспечение разнообразия жизни и устранения скуки.

От мужа: восхищения женой, рыцарского отношения к ней, романтическая любовь и нежность, обеспечения средств для нарядов, развлечений, социальных контактов, проведения досуга с женой.

Роли партнеров требуют и от мужа, и от жены: экономического

вклада в семью в соответствии с заработком, общей ответственности за детей, участия в домашней работе, распределение правовой ответственности.

Но, помимо общего, от жены еще требуется: готовность отказа от рыцарства супруга (так как супруги равны), равной ответственности за поддержание статуса семьи, в случае развода и отсутствия детей – отказ от материальной помощи.

От мужа: принятие равного статуса жены и согласия с ее равным участием в принятии любых решений. [5]

Необходимо отметить важность совпадения мнений вступающих в брак о распределении ролей в семье. Так, Т.А. Гурко, изучавшая факторы стабильности молодой семьи в крупном городе на выборке из 300 пар (1983), сделала вывод о важности согласованности мнений молодых супругов о том, в какой степени жена должна посвятить себя профессиональной деятельности, а в какой – семейным обязанностям. От его решения зависит стиль отношений в семье – традиционный или современный. Мужчины, по мнению Т.А.Гурко, чаще, чем женщины, отстаивают традиционные взгляды, особенно в неуспешных браках. Совпадение мнений

по этому вопросу встречалось в 74% удачных браков и лишь в 19% неудачных. Между тем у 52% вступающих в брак пар полностью расходятся установки на степень участия замужних женщин в социальной активности.

В работе Ю.А.Бакулиной (1996) по исследованию молодых семей с ребенком-первенцем подтвердилось ранее высказываемое другими исследователями предположение о решающей роли согласованности представлений о распределении ролей в семье между супругами, в то время как сам характер распределения ролей (традиционный или эгалитарный) не связан с удовлетворенностью браком: главное – принимают ли его оба супруга.

Например, в сельских семьях распределение бытовых и хозяйственных обязанностей традиционное, при этом при хорошей сработанности и общности понимания главных и второстепенных хозяйственных задач между супругами удовлетворенность браком высокая. [6]

По мнению Т.А. Гурко, так же одним из важных факторов стабильности молодых семей – согласованность мнений супругов о проведении свободного времени. Мужчины недовольны ориентацией жен на преимущественное про-

ведение досуга вне дома, а женщины не соглашаются с отдельным с супругом проведением свободного времени и с установкой мужей на «закрытую» форму досуга. Мнения супругов по этим вопросам полностью расходятся в 54% неуспешных семей и только в 6% успешных. Т.А. Гурко подчеркивает также дестабилизирующую роль несогласованности во взглядах на характер распределения хозяйственно-бытовых обязанностей и на тип главенства в семье.

Не меньшее значение для стабильности брака имеет и согласованность так называемых межличностных ролей – своеобразной фиксации положения людей в системе групповых связей.

Как и социальные, межличностные роли могут входить в противоречия и препятствовать семейной гармонии. Например, жена хочет быть главой семьи, но с этим не соглашается муж, считающий, что ей больше пристала роль домохозяйки.

Следовательно, в нормально адаптированной семье не только социальные, но и межличностные роли должны быть: а) «узаконены» членами семейного союза, б) одобряемы, поддерживаемы и дополняемы (если муж – «домашний мудрец», то кто-либо из других чле-

нов семьи – «восторженный почтитель»).

Межличностная адаптация супругов имеет три аспекта:

1. аффективный (эмоциональная составляющая отношений);

2. когнитивный (степень их понимания);

3. поведенческий (непосредственно реализующееся в них поведение).

Сущность вторичной адаптации – это чрезмерное привыкание супругов друг к другу, забвение супружеской любви и неповторимо-личного характера семейного объединения. Следует помнить, что вторичная негативная адаптация столь же опасна, как и первичная.

Хотелось бы рассмотреть более подробно семейные роли в европейской семье. На данный момент европейскую семью можно назвать эгалитарной, однако так было далеко не всегда. В период средневековья и более поздний европейская семья существовала в контексте христианской религии (религиозные семьи стараются жить по христианским законам и в наше время, а так же могут принять другие религии, соответственно, построить семью, характерную именно для этой религии). В христианской семье женщина

занимает подчиненное место, однако одновременно она включена в сферу психологической близости с мужем и сыном. Структура христианской семьи, по мнению Дружинина, построена так же, как и «божественная семья», где чувствуется присутствие отца, однако мать и сын психологически более близки, при том, что отец занимает доминирующее положение [7]

Такова основная модель европейской семьи в период господства христианской церкви. В дальнейшем институт семьи претерпевал большие изменения. Увеличился возраст создания семьи, некоторые люди вообще не желают создавать семью. Идут разговоры об отмирании института семьи или перехода семьи в другие формы, однако на данный момент институт семьи в Европе все еще сохраняется, хотя семьи и являются на данный момент эгалитарными, а не патриархально-общинными, как это было ранее.

Российская семья так же формировалась в контексте христианской, в данном случае православной традиции, однако имеет ряд отличий. В ней дольше задержался такой тип семьи, как расширенная семья, состоящая из одной супружеской пары и других, не являющихся супругами

родственников разной степени близости, — овдовевших родителей и прародителей, неженатых детей, внуков, правнуков, дядьев, племянников и т. д.) и составная (имеющая в своем составе несколько супружеских пар и, так же как и расширенная семья, других родственников). Впрочем, не все члены такой большой семьи обязательно кровные родственники, тем более близкие. Она может включать и более отдаленных родственников (двоюродных и троюродных братьев и сестер, внучатых племянников и т. п.), а также и лиц, связанных свойством, — зятьев, снох, золовок, деверей и пр., — и даже людей, не связанных с ней ни родством, ни свойством, но живущих под той же крышей и ведущих совместное с другими членами семьи домашнее хозяйство: приемные дети, ученики, приживалы, работники, прислуга.

Но наряду с большими всегда существовала и малая семья, состоявшая из супружеской пары с детьми, а иногда и без детей. Она могла существовать в одном из двух видов: как автономная малая семья либо как «встроенная» в большую семью, как ее составная часть.

Хотелось бы более подробно рассмотреть роли в российской

семье. Если говорить о семье, состоящей из нескольких поколений, то власть в ней принадлежит старшим, обычно родителям мужа, однако они должны быть при этом крепкими и работоспособными. В семье присутствуют и немощные старики, однако реальной власти они не имеют.

Отец в русской семье олицетворял закон и долг, зона его ответственности — судить, поощрять и наказывать членов семьи. Он принимает решения, обеспечивающие благополучие всей семьи, не вмешивается в мелкие домашние хлопоты, однако выходит на первый план, когда дело касается судьбоносных для семьи решений.

На матери, кроме ведения домашнего хозяйства, лежит ответственность за нравственный климат в семье, поддержание в ней согласия и покоя.

В дальнейшем, с течением истории и приходом советской власти выросло количество нуклеарных семей, семья стала считаться ячейкой общества, в дела которой может вмешиваться государство. После распада СССР подобный подход сошел на нет, и дела семьи в определенной степени стали считаться ее личным делом, в которое государство не должно вмешиваться (если дело не касается

противозаконных действий в отношении членов семьи). Распределение ролей в семье постепенно стало меняться, эволюционировать, приспосабливаться к современной обстановке, однако некоторые традиционные черты остались до сих пор.

Теперь перейдем к рассмотрению структуры и ролей в азербайджанской семье. По моему мнению, на данный момент преобладает патриархально-общинный тип семьи. Структура азербайджанской семьи, основные роли ее членов подробно описана в работе Г.Гулиева «Архетипичные азе́ри: лики менталитета».

Согласно Г.Гулиеву, цель жизни азербайджанца состоит в служении семье. Рождения мальчика становится особым праздником для рода, означающим формирование новой семьи в будущем. Основная цель мужчины - служение семье. У него могут быть нелады и даже взаимное презрение с женой, однако семью, детей он должен любить, а к нелюбимой жене должен относиться с толерантностью, так как она является матерью его детей. Самым тяжелым ударом судьбы может стать отсутствие возможности завести семью, детей. В эпосе «Деде Горгуд» таким мужчинам, не имеющим

детей вне зависимости от сословия и ранга на празднествах отводился черный шатер.

В то же время мужчина проводит непосредственно в семье не так уж много времени. Он странствует, добывая пропитание для семьи. Гулиев считает, что данный архетип был сформирован в лоне далекой кочевой жизни, его корни уходят в прошлое. Основными мужскими профессиями считались – воин, охотник, пастух, позже – купец. У этих профессий есть некая архетипичная основа, позволяющая ассоциировать жизнь мужчины с конным образом жизни (модель всадника) – частые и длительные странствия вдали от семьи. Такой образ мужчины способствует формированию специфических канонов жизни: мужчина в постоянных походах, а семья (жена, дети, старики) в постоянном ожидании его возвращения. Статус настоящего мужчины он обретает в странствиях по миру с целью добычи пропитания.

Пребывание мужчины в семье не поощряется, к такому мужчине постепенно теряют интерес и уважение.

Рассмотрим архетип женщины в азербайджанской семье. Согласно мнению Г.Гулиева, девочка уже рождается в амплуа «невесты».

Так же, как и мальчик она рождается для того, чтобы «задать начало новой семье». С того момента, как девушка покидает семейный очаг и перебирается в дом мужа, она получает возможность занять почетное место в семейной иерархии – теперь она жена и мать, хранительница и хозяйка очага. Именно поэтому многие азербайджанские девушки стремятся замуж – после замужеством они обретают высокий социальный статус. Женщины устают от семейных забот, однако еще больше они страдают от безделья. В отсутствии мужа женщина становится хозяйкой дома и авторитетом для всех. Отсутствие возможности построить семью и посвятить жизнь ее обустройству – несчастье для азербайджанской

женщины.

Дети в азербайджанской семье рассматриваются в первую очередь как будущие создатели новых семей, мальчика с детства называют киши гырыгы, т.е. будущим мужчиной, девочку – гелин, невеста. Часто детство девочки сокращено, она довольно рано начинает рассматриваться как гелин и включается в семейные дела, состоящие в обслуживании других членов семьи.[8]

Подводя итог сказанному необходимо отметить, что хотя как муж, так и жена в азербайджанской семье посвящают себя служению ей, как уже было сказано, делают они это по разному. Мужчина ориентирован на внешний мир, женщина – на внутренний мир семьи.

Литература:

1. Гологузова М.А., Л. В. Мардахаев, «Методика и технологии работы социального педагога», М, 2000г

2. Мудрик А.В., «Социальная педагогика», М, 1999 г

3. Пятин В.А., «Воспитательная деятельность: методология, содержание, технологии», Астрахань, 2001г.

4. Навайтис Г., «Семья в психологической консультации», М, 1999

5. Ковалев С.В. «Психология современной семьи», М, 1988 г

6. Андреева Т.В. «Социальная психология», М, 2003 г

7. Дружинин В. Н. «Психологические типы семьи в европейской культуре», М, 1995

8. Гулиев Г.Г., «Архетипичные азербайджанцы: лики менталитета», Баку, 2002, 170 с.

Ailə tədqiqat obyektı kimi

Abstrakt

Bu məqalədə müxtəlif müəlliflərin baxışları əsasında ailənin ümumi anlayışı araşdırılır, ailələrin tipləri, müxtəlif millətlərin ailələrində rolların paylanması işıqlandırılır. Ailənin aşağıdakı növ təsnifatına baxılır: patriarxal, qeyri-sabit, fərdi, həmçinin. Patriarxal ailənin üzvləri böyüklərə, aqsaq-qallara güvənir, qeyri-sabit ailədə - dövlətə, fərdi ailədə - özünə. Başqa təsnifata əsaslanaraq, ailələ ənənəvi və eqlitar ola bilər. Eqlitar ailədə hüquqlar və vəzifələr tamamilə bərabərdir.

Ailə rolları işıqlandırılır, və ər və arvadın rolların uyğun gəlməsi ailə sabitliyinin əsas amili kimi nəzərdə tutulur. Kirkpatrikin fikrinə görə, ailədə rollar üç qrupa ayrılır: ənənəvi, dostluq və tərəfdaşlıq.

Azərbaycan, rus və avropa ailələrində tipik rollar aralaşdırılır. Xristianlıq rus və avropa ailələrinə, ər-arvad rollarına böyük təsir göstərmiş, amma indinin zamanında rollar dəyişir və ailə eqlitarlaşır. Quliyevin fikrinə görə, azərbaycan ailəyə isə bizim köçəri keçmişimiz böyük təsir göstərmiş. Başqa xalqların ailələrindəki kimi, azərbaycan ailəsində ər maddi təminatla məşquldur, arvad isə - ailə daxili dünyası ilə. Köçəri keçmiş nəzərdə tutaraq, ərini boş-boş evdə oturmağı düzgün sayılmır, ailənin maddi təminatı məqsədi ilə o dünyanı da qəzə bilər, qalan ailə üzvləri isə onu səbrsizliklə evdə gözləyir.

The family as a subject of study in psychology

Abstract

In this article we consider the concept of family by different authors' views, types of family and the distribution of roles in families of different nationalities. We consider the following types of classifications: patriarchal family, the unstable and individualistic family. In the patriarchal family members of the family based on community, in the unstable to the state, in an individualistic - at themselves. According to another classification, a family may be traditional and egalitarian. In an egalitarian family rights and responsibilities of family members are fully equal.

It is also considered forms of marital roles, as well as the coincidence of role expectations of husband and wife as factors of stability in the family.

We examine typical roles in Azerbaijani, Russian and European families. In the past, European and Russian families influenced Christianity, for the moment there are several family roles have changed. According to Guliyev, the Azerbaijani family influences our nomadic past.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №02)

Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 06 may 2011-ci ildə daxil olmuşdur

NƏQLİYYATDA AQRESSİYANIN SOSIAL-PSXOLOJİ TƏDQİQİNƏ DAİR

Pərvanə İsayeva

*BDU-nun Sosial və pedaqoji psixologiya
kafedrasının magistrantı*

Səyyarə Yusubova

Rövşən Hümbətov,

Afaq Eyvazova

Orxan Oruczadə

BDU-nun Psixologiya kafedrasının magistrantları

E-mail: peri_2411@mail.ru

Açar sözlər: ictimai nəqliyyat, aqressiya, sosial münasibətlər

Ключевые слова: общественный транспорт, агрессия, социальные отношения

Key words: public transport, aggression, social relationships

GİRİŞ

Həyatın istənilən sahəsindəki kimi, ictimai nəqliyyat sahəsində də psixoloji amillərin olması labüddür. Sosial münasibətlər sisteminə aid olan amillər birbaşa ölkədə ümumi psixoloji mühitdən, sosial nizam-intizam və əhalinin mədəniyyət səviyyəsindən asılıdır. İctimai nəqliyyatın iştirakçısı olaraq insanlar cəmiyyətin üzvləri kimi sahib olduqları həyat dəyərlərinin “viruslarını” həmin mühitə daxil edirlər. Buna baxmayaraq, hər şeyi ümumi səbəblərlə izah etmək, nəqliyyatda, yol sistemində heç bir səbəb görməmək yanlış olardı. Belə amillər çoxdur və onlar xüsusi diqqət tələb edir.

Ən ümumi amil – insanların ictimai nəqliyyata, eyni zamanda nəqliyyatda ünsiyyət probleminə, nəqliyyatın təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə münasibətidir. Cəmiyyətin həyatında mühüm yer tutmuş sahələrdən biri olan ictimai nəqliyyat probleminə qarşı münasibət sivil ölkələrə xas xüsusi diqqət tələb edir. Bütün inkişaf etmiş ölkə vətəndaşlarının hər gün təxminən yarısı ictimai nəqliyyatdan istifadə edir. Bu səbəbdən də hamı bu sahənin normal və təhlükəsiz olmağında maraqlıdır. Ölkəmizdə son zamanlar sürətlənmiş avtomobilizasiyaya baxmayaraq, bu sahəyə qarşı cəmiyyətin münasibətinin adekvat dəyişilməsi müşayiət olunmamışdır.

İctimai nəqliyyatda aqressiyanı yaradan psixoloji amillər haqqında

Sosial psixoloji mövqedən çıxış edərək ictimai nəqliyyatda ünsiyyətin və insanların qarşılıqlı münasibətlərinin bir sıra mühüm və xüsusi aspektlərinə diqqəti cəlb etmək məqsəduyğundur:

- ictimai nəqliyyatda davranış qaydaları haqqında təbliğatın aparılması;
- sosial intellektin, ünsiyyət mədəniyyətinin aşağı səviyyəsi və s.
- gündəlik stress;

Bu və ya digər çatışmamazlıqlar sürücülərə, piyadalara və sərnəşinlərə təsir edir. İctimai nəqliyyatda aqressiyanın yaranma səbəblərindən biri sürücülərin qeyri-peşakarlığıdır. Sürücü yalnız maşın sürməyi bacaran texnik kimi deyil, həm də bir şəxsiyyət kimi özünü göstərir. Avtomobil, avtobus idarə etmə fəaliyyətinə görə sükan arxasında əyləşən insanın bir çox keyfiyyətləri haqqında məlumat əldə etmək olar: başqalarına hörmət, məsuliyyət hissi, tərbiyəsi, özünə qarşı tələbkarlıq, təmkinlilik, bacarıqlılıq, risklik, ehtiyatlılıq. Riskli maneərlər – sürücü peşakarlığının bir təzahürü deyil, əksinə, insanın infantil olduğunun, şəxsiyyətinin yetkinləşmədiyinin göstəricisidir. Bu, faktiki olaraq, yol hadisələrinin əsas psixoloji səbəblərindən biridir.

Sürücülərin qəzanın tez qarşısının alınmasında rol oynaya bilən bir

çox mühüm psixofizioloji keyfiyyətləri də vacibdir. Tez reaksiya vermək bacarığı, çeviklik, balans, emosiyaların tənzimlənməsi, riskə dözümlülük, sabitlik, diqqətin paylanması, keçirilməsi və s.

Sürücünün insanlara qarşı kobud rəftarı, müəyyən mübahisə zamanı diqqətinin pozulması nəticəsində qəza törədə bilər. Təcrübəli sürücünün əsas psixoloji xüsusiyyətləri - yol vəziyyətində tez hərəkət etmək, situasiyanın risk dərəcəsini qiymətləndirmək, onun, yarada biləcək potensial çətinliklərini təhmin etmək qabiliyyətləridir. Sükan arxasında sürücü diqqətini yayındıra bilməz, təhlükəyə tez reaksiya vermək bacarığına malik olmalıdır. Sürücünün qeyri-peşakarlığı hələ təcrübəsinin olmaması ilə bağlı ola bilər. Təcrübə və qət edilmiş kilometrərin sayı birbaşa bağlıdır.

Psixoloqlar sürücünün peşəkar və təhlükəsiz avtomobil idarə olunmasının yüksək səviyyəsinə çatana qədər davranışdakı bir neçə mərhələni qeyd edirlər. 1-ci mərhələ – bir neçə gün, həftə və ya ay ərzində sükan arxasına hələ tam öyrəşməyən sürücü yüksək psixi gərginlik vəziyyətində olur. Bu gərginlik qarşısında dayanan yeni məsələlərin həlli üçün təcrübənin, yüksək səviyyəli biliklərin olmaması ilə bağlıdır. Buna görə də sürücü kritik və konfliktli vəziyyət-

lərdən qaçır. İkinci mərhələdə sürücü təhlükəni lazımı qədər qiymətləndirmir. Üçüncü mərhələdə təhlükənin obyektiv qiymətləndirilməsi baş verir. Dördüncü mərhələdə təhlükəsizlik hissinin azalması baş verir. Bu mərhələ sürücülüyün 3-4 ilinə və ya 100 min km qət edilməsinə təsadüf edir. Psixoloqlar bu fenomeni belə izah edirlər: sürücülərin professional bacarıqlarının yüksək səviyyəsi ehtiyatlılığın itirilməsinə, səhlənkarlığa gətirib çıxarır. Statistika göstərir ki, ən ağır yol hadisələri təcrübəli sürücülərlə daha çox baş verir. Bu bir daha sübut edir ki, hərəkətin təhlükəsizliyinə təkcə sürücünün təcrübəsi deyil, bununla yanaşı insanın psixoloji xüsusiyyətləri təsir edir. [4] İntensiv avtomobilizasiya şəraitində, nəqliyyat vasitələrinin çoxalması səbəbindən yaranan tıxaclar da bir problem kimi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Əksər hallarda sərnişinlərin narazılığına səbəb olan sürücülərin yolda rəqabətli davranışı, sürücülərin arasında yaranan münaqişələrdir. Fikrimizcə, sadalanan səbəblər sərnişinlərin ilk növbədə həyatlarının təhlükə altında olması və gecikmələri aqressiyaya səbəb olur.

İctimai nəqliyyatda yaranan aqressiyanın profilaktikasının psixoloji aspektləri

Yolda təhlükəsizliyin, ictimai nəqliyyatda ünsiyyət səviyyəsinin

daha da çox inkişaf etdirilməsi ölkədə ümumi vəziyyət, milli dəyərlər və adət-ənənələr ilə bağlıdır. Hələ keçmiş zamanlarda bizim mədəniyyətin əsas xüsusiyyətlərindən biri qədim vaxtlardan qoca insanlara, ağsaqqallara hörmət etməkdir. Son zamanlar apardığımız müşahidələr nəticəsində gəldiyimiz tədqiqatlardan çıxış edərək qeyd etmək istərdik ki, yaşlılara, qadınlara və uşaqlara yer vermək halları azalıb. Cavanların intensiv, yorucu gün rejimi, gündəlik stress, ünsiyyət mədəniyyəti səviyyəsinin aşağı düşməsi bunun əsas səbəblərindən ola bilər.

Aparılan təhlil əsasında bir neçə sual yaranır: 1. Hansı amillər ictimai nəqliyyatda aqressiya yarada bilər?; 2. Bu amillərdən hansı ictimai nəqliyyatda aqressiyaya daha çox səbəb olur? 3. Həmin amilləri necə nəzarət altında saxlayıb aqressiyanın qarşısını almaq olar?

Nəqliyyatda aqressiyanın təzahürlərinin sosial-psixoloji tədqiqi

Yaranan suallara cavab vermək məqsədi ilə eksperimental tədqiqat aparılmışdır. Tədqiqatın məqsədləri və məsələlərindən çıxış edərək, sosial-psixoloji sorğu əsas metodika kimi qəbul olunmuşdur.

Tədqiqatda 1028 nəfər iştirak etmişdir.

Tədqiqatın birinci mərhələsində ictimai nəqliyyatda hansı amillərin

aqressiya doğurduğunu araşdırmaq üçün potensial amillərin siyahısı hazırlanmışdır.

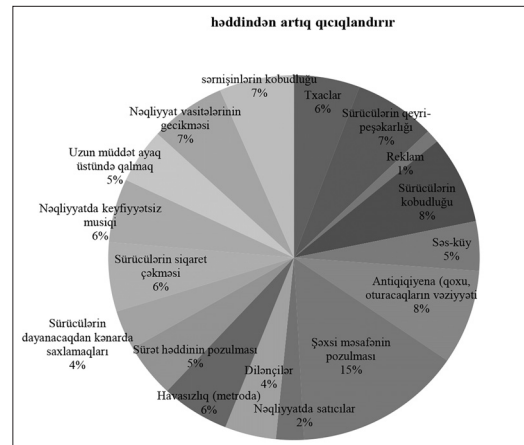
Tədqiqatın ikinci mərhələsində ictimai nəqliyyatda insanların aqressiyasına ən çox səbəb ola bilən amilləri təyin edilməsi məqsədi ilə sorğu vərəqi işlənib hazırlanmışdır. Sorğuda aqressiya yaradan amillərin siyahısı təqdim olunur:

- 1) Txaclar;
- 2) Sürücülərin qeyri-peşəkarlığı;
- 3) Səs-küy;
- 4) Reklam;
- 5) Sürücülərin, sərnişinlərin kobudluğu;
- 6) Antiqiyeyena (qoxu, oturaqların vəziyyəti);
- 7) Şəxsi məsafənin pozulması;
- 8) Nəqliyyatda satıcılar;
- 9) Dilənçilər;
- 10) Havasızlıq (metroda);
- 11) Sürət həddinin pozulması;
- 12) Sürücülərin dayanacaqdan kənarda saxlamaqları;
- 13) Sürücülərin siqaret çəkməsi;
- 14) Nəqliyyatda keyfiyyətsiz musiqi;
- 15) Uzun müddət ayaq üstündə qalmaq;
- 16) Nəqliyyat vasitələrinin gecikməsi. Amillərdən başqa sorğunu cavablandıran insan onu narahat edən amilləri əlavə edə bilər.

Sorğunu cavablandıran insana amillərin təsirini 5 ballıq sistemlə

qiymətləndirməsi xahiş olunmuşdur. (1-dən 5-ə kimi olan şkalada «1» rəqəmi «heç qıcıqlandırmır», «5» rəqəmi - «həddindən artıq qıcıqlandırır», «3» rəqəmi isə - «müəyyən dərəcədə qıcıqlandırır» deməkdir).

Üçüncü mərhələdə isə alınan nəticələrin interpretasiyası üçün tezlik təhlili istifadə olunmuşdur. Aşağıda tədqiqatın bəzi nəticələri göstərilib.

Şəkil. İctimai nəqliyyatda aqressiyaya ən çox səbəb olan amillərin qiymətləndirilməsi göstərilib

Nəticə

Tədqiqat zamanı əldə olunan nəticələr göstərir ki, nəqliyyatda aqressiyaya ən çox səbəb olan qıcıq - şəxsi məsafənin pozulmasıdır. Bu nəticə təəccüb doğurmur, çünki ictimai nəqliyyatda şəxsi məsafənin pozulması qaçılmazdır. Lakin buna baxmayaraq, biz bu faktı nəzərə alsaqda, şəxsi zonanın pozulması insanda əsaslandırılmamış aqressiya yaradır.

İctimai nəqliyyatda aqressiyanın qarşısının alınması, profilaktikası istiqamətində təxirəsalınmaz tədbirlər sırasına aşağıda qeyd olunanlar aid edilə bilər:

- ictimai şüurda, vətəndaşların şüurunda təbliğat aparmaq olar ki, bir-birinə mədəni, müsbət münasibətlərindən, xoş davranışlarından ictimai nəqliyyatda iştik edən sürücülərin, sərnəşinlərin təhlükəsizliyi asılıdır.

- yol hərəkətinin, ictimai nəqliyyatda davranışın, ünsiyyətin yüksək mədəni səviyyəyə çatdırılması üçün təbliğat çox mühüm rol oynaya bilər. Bu təbliğat işində (KİV, reklam və s.) əsas əksent ictimai nəqliyyatda insanların bir-birinə qarşı müsbət, hörmətli, mədəni, diqqətli münasibət göstərməklərinin, intizama riayət etməklərinin vacibliyinə edilməlidir.

Ədəbiyyat:

1. Льевский Д.С. Психология безопасного вождения автомобиля. – О.: «А.С.К.», 2001.

2. Малышко Т.Н. Психология начинающего водителя. – М., «Махаон», 1994.

3. Журнал «Автомобилист», декабрь 2006 г.

4. По материалам М.Ю.Широкоей, «Новорожденный водитель» (психология начинающего автомобилиста) // autoprava.ru - http://indrive.ru/2007/08/12/psikhologija_voditelja.html

Об исследовании агрессии в общественном транспорте **Абстракт**

Примерно половина граждан каждой развитой страны ежедневно становится участником дорожного движения, и поэтому все заинтересованы в нормальном и безопасном функционировании этой сферы, но в то же время, мы наблюдаем возрастание агрессии в общественном транспорте.

Несмотря на то, что посредством средств массовой информации люди ежедневно получают информацию об огромном количестве дорожных происшествий, причиной которых зачастую становится невнимательность и излишняя агрессивность людей-участников транспорта, это не достаточно эффективно влияет на изменение ситуации в общественном транспорте.

Возникают вопросы: Какие факторы могут являться основной причиной агрессии в общественном транспорте? Что именно заставляет людей вести себя так, а не иначе? Как можно определить основной фактор, вызывающий агрессию и контролировать его?

Главной целью проведенного исследования являлось выявление факторов, которые являются причинами агрессии в условиях общественного транспорта. В статье рассматриваются психологические аспекты агрессии в общественном транспорте, проблема общения, психологической готовности водителей, представляются результаты исследования проявлений агрессии в общественном транспорте.

About social-psychological research of aggression in public transport

Abstract

Approximately half of citizens of each developed country daily become the participant of traffic and consequently all are interested in normal and safe functioning of this sphere, but at the same time, we observe aggression increase in public transport.

Despite the fact that every day through the media people get information about the huge number of traffic accidents caused by carelessness and often becomes excessive aggressiveness of human participants of transport, it is not efficient enough influence to change the situation in public transport.

The questions arise: What factors might be the main cause of aggression in public transport? What exactly makes people behave the way they do? How can you determine the main factor that causes aggression and control it?

The article points out some psychological aspects of aggression in public transport, communication problems, psychological aspects of drivers personalities, and presents the results of the study the manifestations of aggression in public transport. And the main purpose of our study was to identify factors that are causes aggression in public transport.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 6)

Rəyçi R.H. Qədirova, psixologiya elmləri doktoru, dosent

Məqalə redaksiyaya 08 aprel 2011-ci ildə daxil olmuşdur

URMIYA UNİVERSİTETİNİN TƏLƏBƏLƏRİNİN TƏHSİLİNİN İNKİŞAFINA ƏYLƏNCƏLİ TEXNİKİ VASİTƏLƏRİN TƏSİRİNİN MÜQAYİSƏSİ VƏ ARAŞDIRILMASI

Səməd Abbaszadə

*BDU-nun psixologiya
kafedrasının dissertantı*

E-mail: samedabbaszadə@mail.ru

Açar sözlər: *Bəşər, sivilizasiya, eksperiment, sorğu, əyləncə, demokratik vəziyyət, cinsi amil, müqayisəli təhlil.*

Ключевые слова: *человечество, цивилизация, эксперимент, опрос, развлечение, демократическое положение, половой фактор, сравнительный анализ.*

Key words: *humanity, civilization, experiment, entertainment, democratic situation, sex-factor, comparative analysis.*

Bəşər sivilizasiyasının bütün dövrlərində insanların ideal və “rahat həyat” problemləri haqqında məsələlər həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Bəziləri ideal həyatı sərvətdə, bəziləri həyatın mənasının axtarışında, bəziləri isə imkansızlara kömək etməkdə görmüşlər, bir qism isə əyləncələrdə görmüşlər. İran psixoloqu Murinin fikrincə bu məsələlər içərisində psixoloqlar tərəfindən daha az öyrənilmiş əyləncə problemidir. Yəni, vaxtilə Platonun, Aristotelin ən mühüm saydıqları məsələ ilə bağlıdır. (2, s. 25). Bəs görəsən əyləncə tələbələrin ideal həyat haqqında və onların təhsil almasında nə kimi rola malikdir. Məlumdur ki, hər bir cəmiyyətdə tələbələrin təhsil səviyyə-

sinin yüksəlməsi prioritet məsələlərdən biri hesab olunmuşdur. Müasir dünyada cavanların təhsil problemləri yaradıcı proses hesab olunur. Bu baxımdan təhsil səviyyəsinin aşağı düşməsi ciddi fəsadlar yaradır. Hal-hazırda tədqiqatçıları bir məsələ düşündürür. Görəsən müsbət duyğulara təhsil səviyyəsini artırılmasına nail olmaq mümkündürmü? Məşhur tədqiqatçı Robert göstərir ki, tələbələrin təlim fəaliyyətində müvəffəqiyyət qazanmaları üçün müsbət emosionala malik olmalı və özlərinə inanmalıdırlar. Digər tərəfdən isə müsbət emosional əhval həm də inkişafı sürətləndirə bilər. Məhz bu müdəanı əsas götürüb biz tədqiqatda bu problemlərin həllinə çalışmış və tələbələrin əyləncə texnikasının

onların təhsil səviyyəsinə təsirini aydınlaşdırmağa çalışmışıq. Bu tədqiqatda əyləncənin həddini artırmaqla üç texniki vasitədən istifadə olunmuşdur. İstifadə olunmuş texniki vasitələr aşağıdakılardır: 1. Maykl Fordaysın on dörd element layihəsi; 2. İctimai işdə könüllü fəaliyyət göstərmə layihəsi; 3. Fikir və həyəcanları ifadə edən texniki vasitələr. Qeyd etdiyimizin hər biri barədə qısa məlumat verək. Fordaysa görə əyləncələri artırmaq üçün bir neçə fərqli texniki vasitədən istifadə etmək lazımdır. Sorğuda iştirak edənlərin 89%-i qeyd etdi ki, Fordays proqramı vasitəsilə kədərlərini unudular. Başqa bir sorğuda 72% iştirakçıları qeyd etdilər ki, həmin proqramın nəticəsində onlarda müsbət emosional əhval ruhiyyə yarandı. Tələbələrin 49% qeyd etdi ki, bu proqram onları daha az sevindirdi. Qeyd olunmalıdır ki, bu proqram ictimai işlərdə ictimai işlərdə könüllülük prinsiplərinə üstünlük verir. İctimai işdə könüllü şəkildə fəal iştirak etmə o deməkdir ki, tələbələr əl işləri ilə məşğul olur, şer yazır, hər hansı bir sayt yaradır və ya dostları ilə asudə vaxt keçirirlər. Bu üsulun əsas xüsusiyyəti odur ki, ehtiyac olan fəaliyyət növü tələbələr tərəfindən könüllü olaraq seçilir. Məsələn, məktəbdə hər hansı fənni seçmək buna aid deyil. Yəni fəaliyyət o sahə ilə bağlıdır

ki, tələblər hər hansı bir işi hobb kimi özləri üçün seçir. Buna misal olaraq hər hansı bir idman növünün seçimi əsasını qeyd edə bilərik. Larsun və Kliober bu sahədə tədqiqatlar aparmış və müəyyənləşdirmişlər ki, bu işlərin seçilməsi tələbələrin daxili ehtiyaclarından irəli gəlir. (Larsun, 2000) Hövlan, Ander və Larsunun tədqiqatları göstərir ki, bu kimi fəaliyyət növlərini seçmək tələbələrdə ləyaqət hissini artırır, şəxsi həyətlərini nəzarət altında saxlamağa kömək edir, bu və ya digər dərəcədə onların təhsil səviyyəsinin inkişafına səbəb olur. (Larsun, 2000). Fikir və həyəcanların ifadəsi üsuldur isə əyləncələrdə geniş istifadə olunur. Bir çox psixoloqlar qeyd edirlər ki, həmin metod tələbələrdə azad hisslər, ali duyğular yaradır. Həqiqətən də neqativ fikirlər insanda narahatlıq yarada bilər. İnsanlar çalışır ki, həyəcanlı hissləri özlərindən uzaqlaşdırsınlar, ancaq eyni zamanda yeni həyəcan yaşamağa da can atırlar. Yeni yaranmış həyəcanlar getdikcə artır. Bu həyəcanlar qüvvələndikcə onların idarəsi də çətinləşir. Biz öz tədqiqatımızda həmin üç əyləncə üsulunun şərhini verməyə çalışacağıq. Belə olduqda sual ortaya çıxır: Maykl Fordaysın layihəsi əyləncəni inkişaf etdirib tələbələrin təhsil keyfiyyətlərini inkişaf etdirirmi? İctimai işdə könüllü fəaliyyət

əyləncələri artırıb tələbələrin savadını artırma bilirmi? Fikir və həyəcanların ifadəsi texnikası ilə əyləncələri artırıb tələbələrin təhsil səviyyəsini inkişaf etdirə bilərikmi? Bu üç metodu tətbiq etməklə əyləncə vaxtlarını artırıb tələbələrin təhsil səviyyəsini inkişaf etdirmək olarmı?

Tədqiqatın metodu

Bu tədqiqatı aparmaq üçün təcürübi metod əsas götürülmüşdür. Əhəlinin statistikasını, nümunələrin götürülməsi metodundan istifadə olunmuşdur. Bu tədqiqatda tədqiqat obyektini kimi Urmiya şəhərinin, ətraf rayonların ixtisas məktəblərinin 2008 - 2009-cu illərdə müxtəlif kurslarında təhsil alan 23563 nəfər qız və oğlan tələbə götürülmüşdür. Həmin tələbələr barədə müfəssəl məlumat aşağıdakı cədvəldə öz əksini tapmışdır.

Məkan və cinsi baxımından İsfahan şəhər ixtisas məktəblərində təhsil alan tələbələrin sosial bölgüsü.

Cədvəl 1.

Bölgə	oğlan	qız	Cəmi
1	4642	4109	8751
2	5738	6551	12289
3	9300	9571	1871
4	15380	15516	30896
5	11188	12375	23563
Cəmi	46248	48122	94370

Nümunələr seçilərkən bir neçə mərhələdən istifadə olunmuşdur. Çalışmışıq ki, İsfahanın beş bölgəsindən nümunələr seçək. (Bu tədqiqatda bölgələrin sayı 5-dir) bu nahiyyələrdən 4 qız məktəbi və 4 oğlan məktəbi götürülmüş və hər bir məktəbin də müvafiq sinifləri seçilmişdir. Daxil olan qruplar cinslər üzrə bir qrup, və üz qrup isə sınaq kimi seçilmişdir. Ümumilikdə 6 qrup sınaq üçün təşkil edilmiş və 2 qrup öyrənilmişdir.

Bu tədqiqatın məqsədi tələbələrin təhsilinin yüksəlməsinə əyləncə texniki vasitələrinin təsiri olduğunu aydınlaşdırmaq üçün Fiordays və Oksford əyləncə ölçən sual kartlarından əyləncə səviyyəsini müəyyənləşdirmək və tələbələrin təhsil səviyyələsinin ölçülməsi üçün istifadə olunmuşdur. Eyni zamanda tələbələrin demoqrafik tərkibini müəyyənləşdirmək məqsədilə, eləcə də ailələrin demoqrafiyasını təyin etmək üçün demoqrafik şəraiti müəyyənləşdirmək üçün tərtib edilmiş sorğu kartlarından istifadə olunur.

Tədqiqat işində lazımi materialları əldə etmək məqsədilə təsadüfi tələbələr seçilmiş və onların razılığı ilə sınaq qrupuna daxil edilmiş və təlimata uyğun olaraq onlara suallar verilmişdir. Müvafiq məlumatlar əldə edəndən sonra əyləncə üsullarının texnikası qrupların altı iclasında (həftədə bir iclas) müzakirə olun-

muşdur. Elə ki qruplar üzrə proqram keçirilib qurtardıqda, sonra həmin qrupların nəticələri müqayisə olundu və təhlillərdən sonra nəticə çıxarıldı. Keçirilən iclaslarda aşağıdakı məsələlərə diqqət yetirilmişdir. 1. Fikir və hisslərin bildirilməsi üsulu: birinci iclasda əsas məsələ bu idi: a) üsulla tanışlıq və onun izahı, b) tələbələrəndən birinin xatirə dəftərini oxuması, c) Fen Dvayer təlimi və təkliflərin verilməsi. Tələbələrlə münasibətdə və onlarla tanışlıqda uyğun sözlərdən istifadə edilməsinə çalışılmışdır. Sonra əvvəldən hazırlanmış dəftərlər tələbələrə verilmişdir. Tələbələrdən xahiş olunmuşdur ki, son illərdə yaşadıkları xoş və acı xatirələri dəftərdə yazsınlar. Onları inandırmışlar ki, onların dəftərlərinin başqaları tərəfindən oxunmamasına təminat verilmişdir. Tədqiqat zamanı bildirildi ki, bunu etməkdə məqsəd onların sevincini və keçirdikləri həyəcanı müşahidə etməkdir və onları həyatdan zövq almağa sövq etməkdir. Onlara Fen Dvayerin fərdin başqaları ilə münasibət qurmaq təlimi öyrədildi. Bu texnikanı öyrətməkdə məqsəd o idi ki, kim başqalarına öz problemlərini bəyan edə bilər. Tələbələrin cavablarını eşidib onların buna münasibətini biləndən sonra söhbəti dəyişdik və onların problemlərini soruşduq. İclasın sonunda sədr elan etdi ki, iki nəfərin iştirakı ilə

tələbələrin problemlərini öyrənmək istəyir. Belə bir təklif verildi ki, tələbələr özlərinin gündəlik xatirələrini yazıb iclasa gətirsinlər. “A” bəndinə aid olan (Dvayer təlimi) xatirələrin xüsusi olduğu deyildi və elan olundu ki, qeydlər olunandan sonra həmin qeydlər sonra cırılıb atılacaqdır. Altı iclasın hər biri bir saat davam etdi. Birinci iclasın gündəlik məsələsi aşağıdakılardan idi: a) tələbələrə sonrakı iclaslarda iştirak etməyə həvəsləndirmək; b) iclasların keçirilməsinin məqsədi, iclasların sayı, əyləncələrlə tanışlıq, əyləncələrin zəruriliyi və əhəmiyyəti, onlarla olan əlaqələr; c) hisslərin ifadəsi, emosional təfəkkürün, nikbinliyin artırılması üçün texniki vərdislər; d) təkliflərin verilməsi, gündəlik həyatda qeyd edilənlərin texniki icrası; h) cari məsələlər. Həmin iclaslarda əsas məsələ insanların başını qata biləcək amilləri müəyyənləşdirmək və müsbət emosiya yaratmaqdır. Fordays ideyalarına görə nikbinlik yarada biləcək üsullar müxtəlifdir. Nikbinlik təkcə nəyəsə nail olmaqla əmələ gəlmir, əksinə, bu insanın fərdin baxışları ilə əlaqədar olan prosesdir. Müsbət hadisələrin bolluğu insanda nikbinlik və mənfi hadisələrin bolluğu isə bədbinlik yaradır. Fordays nikbinliyi artırmaq üçün istəyirdi ki, insanlar baş verənlərdən müsbət nəticə çıxarsın. For-

days öyrədirdi ki, hər hansı bir işi görməzdən qabaq onu təsəvvür etsinlər ki, həmin işi müvəffəqiyyətlə icra edə bilsinlər. Bu zaman onlar işi görəndə və ya onu bitirəndə onlar həmin işdən ləzzət alacaqlar. Bu iclaslarda tədqiqat obyektlərinin davranışın texnikası öyrədildi və qeyd edildi ki, fikrin seçilməsi, zehni nəzarət, təsvir etmə onun tərkib hissəsidir. İctimai işdə könüllü fəaliyyət metodu kimi bir neçə əməli fəaliyyət seçildi. Buna divar qəzetinin çıxarılması, əl ilə kukla düzəltmə, teatr səhnəcikləri daxil edildi. Hər iclas yenə bir saat çəkdi. Birinci iclasda tələblər özlərini təqdim edəndən sonra onlara təklif edildi ki, könüllü olaraq istədikləri fəaliyyət növünü seçə bilərlər. Tələbələrə bildirildi ki, altı iclas bitəndən sonra ən yaxşı qrup müəyyənləşdiriləcəkdir. Tələbələr həmin altı iclasda öz təkliflərini verə bilərlər.

Məlumatların analizi və təhlili üsulları

Müvafiq tövsiyələr veriləndən sonra müvafiq analiz və təhlillərə keçirildi və bu məqsəd üçün qızlardan və oğlanlardan ibarət olan iki qrupdan istifadə etməklə əldə olunan nəticələr müqayisə edildi.

Cədvəl 2-də sınaqdan əvvəl və sonra Fordays əyləncə paketindən

olan standart qiymətlərin sayı və orta həddi müəyyənləşdirildi.

Fordays əyləncə paketində tədqiqat sınaqlarının qiymətlərinin göstəriciləri

Cədvəl 2.

		Sınaqdan əvvəl			Sınaqdan sonra		
		miqdar	orta	Standartdan kənar	miqdar	orta	Standartdan kənar
Hissin ifadəsi	Oğlan	28	231/64	39/50	28	228/82	39/24
	Qız	32	238/67	35/40	32	238/88	41/46
	Cəmi	60	235/15	37/45	60	233/85	40/35
Fordays əyləncəsi	Oğlan	27	234/22	24/13	27	206/56	38/41
	Qız	29	201/83	47/26	29	214/72	57/02
	Cəmi	56	218/02	35/70	56	201/64	47/71
İctimai işdə könüllü fəaliyyət	Oğlan	24	239/63	26/85	24	238/25	39/07
	Qız	21	228/71	38/36	21	231/05	48/12
	Cəmi	45	234/17	32/60	45	234/65	43/60
Eksperimental qrup	Oğlan	21	207/86	31/69	21	215/14	30/68
	Qız	29	240/62	32/21	29	225/69	53/98
	Cəmi	50	227/51	31/95	50	220/41	42/33

Tədqiqat qruplarının müqayisəsi: sınaqdan əvvəl və sonra

240									
220									
200									
180									

Cədvəl 3-də sınaqdan əvvəl və sonra Oksford əyləncə paketindən olan qiymətlərin miqdarının, orta həddinin və standartdan kənar olanların iştirakçılara cinsi xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla müəyyənləşdirilmişdir.

Oksford əyləncə paketindəki tədqiqata dair sınaqların qiymətinə verilmiş tövsiyələrin araşdırma mərhələləri, cinsi və qrupa üzvlük baxımından göstəriciləri.

Cədvəl 3.

		Sınaqdan əvvəl			Sınaqdan sonra		
		miqdar	orta	Standartdan kənar	miqdar	orta	Standartdan kənar
Hissin ifadəsi	Oğlan	28	50/43	12/61	28	52/71	15/62
	Qız	32	47/66	15	32	51/47	16/41
	Cəmi	60	49/04	13/80	60	52/09	16/01
Fordays əyləncəsi	Oğlan	27	48/70	12/91	27	44/96	12/57
	Qız	29	43/55	15/28	29	45/34	15/34
	Cəmi	56	46/12	14/9	56	45/15	13/95
İctimai işdə könüllü fəaliyyət	Oğlan	24	55/08	11/80	24	54/04	15/97
	Qız	21	56/52	17/42	21	54	17/70
	Cəmi	45	55	14/61	45	54/02	16/83
Eksperimental qrup	Oğlan	21	52/05	10/81	21	55	9/81
	Qız	29	57/24	15/49	29	54/10	18/29
	Cəmi	50	54/64	13/15	50	54/55	14/05

Cədvəl 4-də sınaqdan əvvəl və sonra Oksford əyləncə paketindən olan qiymətlərin miqdarının, orta həddinin və standartdan kənar olanların iştirakçılara cinsiyyəti nəzərə alınmaqla müəyyənəndirilmişdir.

Cinsi və qrupa üzvlük baxımından araşdırma sınaqlarının cari və əvvəlki illər üzrə orta qiymətə dair göstəriciləri.

Cədvəl 4

		Sınaqdan əvvəl			Sınaqdan sonra		
		miqdar	orta	Standartdan kənar	miqdar	orta	Standartdan kənar
Hissin ifadəsi	Oğlan	28	17/13	1/93	28	16/72	2/67
	Qız	32	17/43	2/23	32	17/00	2/80
	Cəmi	60	17/28	2/08	60	16/86	2/73
Fordays əyləncəsi	Oğlan	27	14/35	2/99	27	14/50	2824
	Qız	29	16/74	2/30	29	15/94	2/78
	Cəmi	56	15/54	2/64	56	15/22	2/51
İctimai işdə könüllü fəaliyyət	Oğlan	24	16/12	1/75	24	15/15	2/22
	Qız	21	15/55	2/31	21	16/48	1/94
	Cəmi	45	15/83	2/03	45	15/81	2/08
Eksperimental qrup	Oğlan	21	13/87	2/69	21	15/03	2/76
	Qız	29	17/94	1/95	29	17/23	2/55
	Cəmi	50	15/90	2/32	50	16/13	2/65

Bu araşdırmada ilkin nəticə ondan ibarət oldu ki, üç cürə əyləncə nikbinliyə, ixtisas məktəblərində təhsil alan tələbələrin təhsil səviyyə-

sinin artırılmasına təsir edə bilər (Maykl Fordaysın on dörd element layihəsi, ictimai işin könüllü fəalları və fikir və həyəcanların ifadəsi).

Nikbinlik şkalası üzrə əyləncə növlərinin təsirinə dair fərqli dəyişmələrin bir neçə Varyasiya təhlilinin nəticəsi.

Cədvəl 5.

Amillər	sınaq	Cəmi yenilik	Azad dərəcə	Orta yenilik	F əmsali	əhəmiyyətli	əlaqə səviyyəsi	Gözlənilən statistika
əyləncə vasitələri	Fordays	3800/180	3	1266/73	1/140	0/33	0/02	0/30
	Oksford	590/222	3	196/74	1/679	0/17	0/02	0/44

Cədvəl 5-də göstərilmişdir, tədqiqatın yeniliyi ondan ibarətdir ki, Fordays və Oksford əyləncə şkalası üzrə nikbinliyin artımı qruplarda fərqli olması mühüm əhəmiyyəti var. ($r>0/05$) və bu fərziyyə təsdiq olunur. Yəni, əyləncələrin artması nikbinliyin artımında fərq etmir?

Cədvəl 6-da təhsilin inkişafına əyləncələrin təsiri bir neçə fərq üzrə təhlil ediləcəkdir.

Təhsilin yüksəlməsinə təsir edən əyləncə vasitələrinin bir neçə dəyişkən fərqlər üzrə Varyasiya təhlilləri əsasında nəticələri.

Cədvəl 6.

Amillər	Sınaq	Cəmi yenilik	Azad dərəcə	Orta yenilik	F əmsali	əhəmiyyətli	əlaqə səviyyəsi	Gözlənilən statistika
	Orta bal	9/56	3	3/18	1/59	0/19	0/02	0/41

6-cı cədvələ diqqət yetirəndə görürük ki, qruplar arasında təhsilin inkişafı əhəmiyyət kəsb edir ($r>0/05$) və bu da təhsillə əyləncə arasında müəyyən əlaqənin olduğunu təsdiq

edir. Yəni əyləncələr birbaşa təhsilin inkişafına təsir edə bilər.

İkinci fərziyəmiz ondan ibarət idi ki, Maykl Fordays əyləncə nəzəriyyəsinin tələbələrə təhsil səviyyəsinin yüksəlməsinə təsiri danılmazdır və bu araşdırmada da öz təsdiqini tapdı.

Orta balın, meyardan kənar və cari təhsil ilinin inkişafı və əyləncə həddinin araşdırılmasına cəlb olunmuş nümunələrin nəticələri.

Cədvəl 7.

	Orta bal	Meyardan kənar	əhəmiyyətli
Fordays sınağından sonra	221/05	4/57	P>0/05
Oksford sınağından sonra	49/03	1/48	
Cari ilin orta balı	15/94	0/19	

7-ci cədvələ diqqət yetirəndə görürük ki, nikbinlik şkalası üzrə Fordays əyləncə üsulunun təsiri o qədər də yüksək deyil ($P>0/05$) və sıfırdan yuxarı qalxmır. Eləcə də nikbinlik şkalası üzrə Oksford əyləncə üsulunun təsiri də eyni zamanda yüksək deyil ($P>0/05$) və sıfırdan yuxarı qalxmır.

Tədqiqatın üçüncü fərziyyəsi göstərir ki, hər hansı bir işlə könüllü fəaliyyətə dair əyləncə üsulu daha çox tələbələrə təhsilinin inkişafına təsirinin yoxlanılması Varyasiya təhlilləri ilə bir neçə variantda araşdırıldı.

Orta balın, meyardan kənar və cari təhsil ilinin inkişafı və əyləncə həddinin araşdırılmasına cəlb olunmuş nümunələrin nəticələri.

Cədvəl 8.

	Orta bal	Meyardan kənar	əhəmiyyətli
Fordays sınağından sonra	226/48	5/13	P>0/05
Oksford sınağından sonra	49/95	1/67	
Cari ilin orta balı	16/16	0/22	

8-ci cədvələ diqqət yetirəndə görürük ki, nikbinlik şkalası üzrə ictimai işdə könüllü fəaliyyət əyləncə üsulunun təsiri o qədər də çox deyil ($P>0/05$) və fərziyyə sıfırdan yuxarı qalxmır. Eləcə də nikbinlik şkalası üzrə quruculuqda könüllü fəallıq əyləncə üsulunun təsiri diqqətəlayiq deyil ($P>0/05$) və irəli sürülən fərziyyə sıfırdan yuxarı qalxmır.

Tədqiqatın dördüncü fərziyyəsi göstərir ki, hislərin ifadəsi və fikrin ifadə edilməsi ilə əlaqədar olan əyləncə üsulunun daha çox tələbələrə təhsilinin inkişafına təsir etməsi Varyaneş təhlilləri ilə bir neçə dəyişmədə araşdırıldı.

Orta balın, meyardan kənar və cari təhsil ilinin inkişafı və əyləncə həddinin araşdırılmasına cəlb olunmuş nümunələrin əhəmiyyəti.

Cədvəl 9.

		Orta bal	Meyardan کنار	əhəmiyyətli
Fordays sonra	sınağından	230/96	4/51	P>0/05
Oksford sonra	sınağından	53/34	1/46	
Cari ilin orta balı		15/94	0/19	

9-cu cədvəldən görürük ki, nikbinlik şkalası üzrə hisslərin və fikrin ifadə edilməsi ilə əlaqədar olan əyləncə üsulunun təsiri o qədər də yüksək deyil. ($P>0/05$) və irəli sürülən fərziyyə özünü doğrultmur. Eləcə də nikbinlik şkalası üzrə hisslərin və fikrin ifadə edilməsi ilə əlaqədar olan əyləncə üsulunun təsiri o qədər də yüksək deyil ($P>0/05$) və fərziyyə özünü doğrultmur.

Sınaqdan qabaq nəzarət qiymətləri əsasında müqayisələrin nəticələri.

Cədvəl 10.

Müvafiq dəyişmə	əyləncə üsulu	Orta fərqlər	Standartdan کنار	əhəmiyyətli
Fordays sınağından sonra	Hisslərin ifadəsi - təsdiq qrupu	10/79	6/83	0/11
	Hisslərin ifadəsi - Maykl Fordays ünsürünü 14-cü proqramı	9/90	6/49	0/13
	Hisslərin ifadəsi – quruculuğa dair könüllülük	4/47	6/98	0/52
	Təsdiq - Maykl Fordays ünsürünü 14-cü proqramı	-0/89	6/69	0/89
	Təsdiq - quruculuğa dair könüllülük	-6/32	6/97	0/37
	Maykl Fordays ünsürünü 14-cü proqramı - Quruculuğa dair könüllülük	-5/43	6/90	0/43
Oksford sınağından sonra	Hisslərin ifadəsi - təsdiq qrupu	1/31	2/22	0/55
	Hisslərin ifadəsi - Maykl Fordays ünsürünü 14-cü proqramı	4/30	2/11	0/04
	Hisslərin ifadəsi – quruculuğa dair könüllülük	3/39	2/27	0/14
	Təsdiq - Maykl Fordays ünsürünü 14-cü proqramı	3/00	2/17	0/17
	Təsdiq - quruculuğa dair könüllülük	2/07	2/26	0/36
	Maykl Fordays ünsürünü 14-cü proqramı - Quruculuğa dair könüllülük	-0/92	2/24	0/68
Cari ilin orta balı	Hisslərin ifadəsi - təsdiq qrupu	-0/55	0/29	0/06
	Hisslərin ifadəsi - Maykl Fordays ünsürünü 14-cü proqramı	0/00	0/28	0/99
	Hisslərin ifadəsi – quruculuğa dair könüllülük	-0/22	0/30	0/46
	Təsdiq - Maykl Fordays ünsürünü 14-cü proqramı	0/55	0/28	0/06
	Təsdiq - quruculuğa dair könüllülük	0/33	0/30	0/26
	Maykl Fordays ünsürünü 14-cü proqramı - Quruculuğa dair könüllülük	0/21	0/29	0/47

10-cu cədvəldən görürük, əldə olunan orta ballar əsasında aparılan müqayisələrin nəticələri (sınaqdan əvvəlki qiymətlərə nəzarən) Oksford sınağından sonrakı mərhələdə müəy-yənləşir və qiymətlər arasında elə qruplar var ki, hisslərin ifadəsi və 14 element üzrə fərqli rəqəmlər meydana çıxır. ($P>0/05$) Başqa qruplar, sınaqdan qabaqki yoxlayıcı qiymətlərin bir-biri ilə müqayisəsində fərqli nəticələr özünü götürür.

Tədqiqatın beşinci fərziyyəsi göstərir ki, qız və oğlanlardan ibarət iki qrup üzrə əyləncə vasitələrinin fərqi çoxdur. Bu dəyişkənlik bir neçə Varyasiya təhlil vasitəsi ilə də yoxlandı.

Qız və oğlanlardan ibarət olan iki qrupun əyləncəsinə cinsi amillər baxımından əyləncə vasitələrinin təsirinin Varyaneş təhlilləri əsasında nəticələri.

Cədvəl 11.

Müstəqil dəyişmə	Uyğun dəyişmələr	Cəmi yenilik	Azad dərəcə	Orta yenilik	F əmsali	əhəmiyyətli	əlaqə səviyyəsi	Gözlənilən statistika
Fordays	14337/17	3	4779/09	4/30	0/01	0/06	0/86	
Oksford	843/10	3	281/03	2/40	0/07	0/03	0/59	
Orta	843/10	3	22/28	11/12	0/00	0/14	0/99	

10-cu cədvəl göstərir ki, əks cinsin təsiri və Fordays sınağından əvvəl öyrətmə üsulu və orta ballı təhlil müəyyən əhəmiyyət kəsb edir. ($P<0/05$) . Ancaq əks cinsin təsiri və Oksford sınağından əvvəl öyrətmə üsulu və orta ballı təhlil heç bir əhəmiyyət kəsb etmir. ($P>0/05$)

Nəticə

Tədqiqatın əsas məqsədi üç əyləncə vasitəsinin (Maykl Fordaysın on dörd element layihəsi, hər hansı bir işdə könüllü fəaliyyət və hisslərin, fikrin ifadəsi) nikbinliyin artmasına, ixtisas məktəb tələbələrinin təhsilinin inkişafına təsirini yoxlamaq, müqayisə etmək və onlar arasından uyğun olanı seçməkdir.

Tədqiqatın ilkin fərziyyəsinin nəticəsi göstərdi ki, təhsilin və nikbinliyin inkişafına əyləncə vasitələrinin təsiri müxtəlifdir. ($P>0/05$) Bu birinci fərziyyədə təsdiq olunmadı. Yəni təhsilin inkişafına əyləncə vasitələrinin təsiri fərqli deyil. Tələbələrin təhsilin və nikbinliyinin artmasına təsir edə biləcək əyləncə vasitələrinə əvvəl aparılmış tədqiqat işlərində rast gəlinmədi.

Tədqiqatın ikinci fərziyyəsinin nəticələri də əvvəlki araşdırmaları təsdiq etmədi. Başqa sözlə desək, Maykl Fordaysın əyləncə vasitələrinə dair metodu tələbələrin təhsilinin və nikbinliyinin artırılması üçün heç bir əhəmiyyət kəsb etmir. Əvvəlki tədqiqatlarda da məlumdur ki, mənfi emosiyalarla yaşayanlar, bədbin adamlar təhsil vaxtı aşağı qiymətlər almışlar. Ancaq bu məqalədə şəxsiyyətin sağlam forması Fordays metodu əsasında müəyyənləşdirildi və sübut edildi ki, mənəvi problemlər yaşayan adamlar sağlam düşüncə ilə yaşayar-

larsa və hisslərini ifadə edib, fikirlərini bildirsələr, onda həmin insanlarda ictimai şüur formalaşar və ictimai işlərdə könüllü fəallara çevrilərlər. Qeyd edilənlə bunu da əlavə edə bilərik ki, bununla bağlı aparılan sorğu deyilənləri təsdiq edir.

Məqalənin üçüncü fərziyyəsi öz təsdiqini tapır. Belə ki, əyləncə vasitələrində mühüm meyarlardan sayılan ictimai işdə fəallıq nikbinliyi və təhsilin inkişafını təmin edir. Bu müddəa Lu və Arqayl (Cəfərinin tərcüməsi, 1382)irəli sürülən fikri təkzib edir. Tələbələrin layihədə iştirakı altı ay oldu. Çox güman ki, artıq müddətə ehtiyac var idi ki, əyləncə vasitələrinin həcmi və təsiri müəyyənləşsin. Başqa bir ehtimal bundan ibarətdir ki, daha çox nikbin adamlar tədqiqatda könüllü iştirak edirlər. Əvvəllər də dediyimiz kimi, Qaninqam, Forqas və Ayzen (Arqaylın dilindən 2001) öz tədqiqatlarında bu nəticəyə gəlmişlər ki, nikbin adamlar daha çox ictimai işlərdə iştirak edirlər. Bu bir daha göstərir ki, ictimai işində könüllü iştirak prinsip etibarilə özünü doğruldur. Sadəcə olaraq həmin prinsipə bunu da əlavə etmək lazımdır ki, könüllü fəaliyyət həm də məktəbdən kənarda ola bilər.

Tədqiqatın dördüncü müddəası deyilənləri bir daha təsdiq edir. Başqa sözlə desək hisslərin ifadəsi və fikrin bildirilməsi tələbələrin təhsil

səviyyəsinin artmasına səbəb olmur ($P>0/05$). Bu müddəalar Maltasta və onun həmkarlarının (Arqayldan, 2001), Cəfərinin tədqiqatları ilə uyğun gəlir. Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi bir çox sivilizasiyalar, hətta ailələr öz hisslərini zəif ifadə edirlər. Bu hallar xüsusilə kişilərdə müşahidə olunur. Elə kişilər var ki, uzun müddət gözləməkdən əziyyət çəkir, ancaq bundan bezmir. Ancaq elələri də var ki, fikir və hisslərini, həyəcanlarını açıq ifadə edir və çətinlikdən çəkinirlər. Bizə elə gəlir ki, hiss və həyəcanlarını ifadə etməklə yüngülləşməyə meyl edənlərin sayı çoxdur. Belə ki, bir qrupdakı 30 nəfər üçün həftədə bir saat olduqca az vaxt hesab edildi.

Beşinci müddəa ilə əlaqədar onu deyə bilərik ki, Fordays sınaq prinsipindən sonra və orta göstərici prinsipində cinsi xüsusiyyətlərinin təsiri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir ($P>0/05$).

Ədəbiyyat:

1. M.Ayzenq Əyləncə psixologiyası. Tehran, 1996, 125s. (fars dilində).
2. B.İmamquluzadə İctimai elmlərin mənimsənilməsi metodikası. Təbriz 1999 (diplom işi), 70s. (fars dilində)
3. M.Bəayngərd. Yeniyetmələrin və uşaqların ləyaqət hissini artırma yolları. Tehran, 1193, 210s. (fars dilində)

Güman olunan ədəd sıfırı keçir. Ancaq Oksford sınağından sonra cinsi xüsusiyyət elə də mühüm əhəmiyyət kəsb etmir. ($P>0/05$) Əvvəlki tədqiqatlar da göstərir ki, cinsi baxımından, əyləncə vasitələrinin hansısa prosesə təsirdə elə bir fərq yoxdur. Bununla belə, istifadə olunan iki sorğu bəzi problemlərə aydınlıq gətirdi və göstərdi ki, əyləncə vasitələrinin təsirində cinsi amil faktoru nəzərə alınmalıdır. (Cəfəri, 1382). Oksford prinsipi bütün əyləncə vasitələrini qiymətləndirməyə imkan verir, ancaq Fordays prinsipi ancaq nikbinlik hisslərini, xoş əhvalı qiymətləndirməyə yaralıdır. Həqiqətən də bu tədqiqat sübut etdi ki, xoş əhval-ruhiyyənin yaranması insanla bağlıdır və bunun üçün müəyyən amillərdən istifadə kifayət edir. Başqa sözlə desək, Oksford prinsipi məhsulu qiymətləndirir, Fordays prinsipi isə prosesi qiymətləndirir.

4. R.Plaçik Həyəcanlar. Məşhəd, 1995. 85s. (fars dilində)
5. Cəfəri Seyid İbrahim. Tibb Universiteti tələbələrini əyləncələri. Tehran, 2003, 125s. (fars dilində)
6. H.Hüseyni Kaşan Universiteti tələblərinin təhsilə həyat tərzinin təsiri. Tehran, 2004, 233s. (fars dilində)
7. Ş Rezvan. İsfahan Universitetinin Psixologiya və Bədən tərbiyəsi

fakültəsi tələbələrinin təhsilinin inkişafına ayıqlıq vərdişinin təsiri. İsfahan, 2004, 120s.(fars dilində)

8. S. Əliəkbər. (1379). Yaş psixologiyası. Tehran, 2000, 105s.(fars dilində)

**Сравнение и исследование влияния развлекательных
технических средств на развитие образования студентов
Урмийского университета**

Abstrakt

В статье анализируется сравнение и исследование влияния развлекательных технических средств на развитие образования студентов Урмийского университета. Автор устанавливает влияние развлекательных технических средств на развитие образования и как основную цель берет такое положение, что можно повысить уровень образования с помощью положительных чувств. При выборе метода создания подобного позитивного чувства автор использует развлекательный метод Фродойса и Оксфорда. В исследовании был проведен эксперимент пилотажного характера и на его основе исследованы возможности апробации пяти гипотез. Факты показывают, что имеют значение различия в увеличении оптимизма в группах ($r > 0,05$). Исследование, проведенное автором, показало, что существует определенная связь между образованием и развлечением. Следовательно, развлечение может непосредственно повлиять на развитие образования ($r > 0,05$).

Исследование показало, что различно влияние развлекательных средств на развитие образования и оптимизма. Автор пришел к такому выводу, что активность в общественной работе, считающаяся одним из важных критериев, обеспечивает развитие оптимизма и образования. Кроме того, два средства опроса, используемые в исследовании, выяснили некоторые проблемы и показали, что необходимо учитывать половой фактор в вопросе о влиянии развлекательных средств. Автор в конце приходит к такому заключению, что развлечение оказывает положительное влияние на развитие образования и имеет важное значение в деле творческой организации досуга студентов.

The comparison and influence of entertaining technical means to the development of the students education of the Urmian University

Abstract

Here is being analyzed the comparison and the researching of the influence of entertaining technical means to the development of the students education of Urmian University. The author establishing the influence of entertaining technical means to the progress of education and as a basic aim has such a beginning that it is possible to increase the level of education with the help of some positive senses. When choosing the method of formation of such kind of positive senses the author is using the entertaining method of Frodese and Oxford. In the research work there done an experiment of pilotage character and on its bases were done the possibility of the approbation of five hypotheses. The facts show that there were some significance of differences in increasing of optimism in groups ($r > 0,05$). The researches carried out by the author shows that there is a certain contact between the education and entertainment. Accordingly, entertainment can directly influence to the development of education ($r > 0,05$).

The researches showed that the influence of entertaining means to the progress of education and the optimism are rather conclusion that the activity in any social work estimating to be one of the important criteria ensures the progress of optimism and the education. Except of all these two means of questioning used in this research proved some problems and showed that it is necessary taking into consideration sex factor on the question of the influence of entertaining means. The author in the end comes to a conclusion that the entertaining is rendering some positive influence to the development of the education and has an important significance in creative organization of leisure of students of course.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 06)

Rəyçi R.H. Qədirova, psixologiya elmləri doktoru, dosent

Məqalə redaksiyaya 08 aprel 2011-ci ildə daxil olmuşdur

TƏLƏBƏLƏRİN PSIXOSOMATİK PROBLEMLƏRİ VƏ ONLARIN PROFİLAKTİKASINA İNTEQRATİV YANAŞMA

Könül Qədirova

Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun

Sumqayıt filialının müəllimi

E-mail: k.qadirova@gmail.com

Açar sözlər: *psixosomatika, profilaktika, valeologiya, stress və anti-stress, özünüqiymətləndirmə, sağlam həyat tərz*

Ключевые слова: *психосоматика, профилактика, валеология, стресс и анти-стресс, самооценка, здоровый образ жизни*

Key words: *Psychosomatics, prophylaxis, valueology, stress and anti-stress, self-evaluation, healthy lifestyle*

İnsanın sağlamlıq vəziyyəti bir çox amillərdən asılıdır. Bu sıradan tibbi, sosial, psixoloji və bioloji amillər öndə durur. Bütövlükdə sağlamlıq hər bir insanın təbii imkanları ilə yanaşı, yaşadığı mühitin sosial şəraitindən, o cümlədən sosial əlaqələrdən, insanlarla qarşılıqlı münasibətlərdən, sosial mühitdəki psixoloji iqlimdən asılı olur. Müəyyən olunub ki, insanın sağlamlığı, eyni zamanda, onun səmərəli fəaliyyəti ilə bağlıdır. İnsan nə qədər çox uğurlar əldə edərsə, bu, bədənə sağlamlıq vəziyyətinə də pozitiv təsir göstərmiş olur.

Son onillikdə psixoloji - pedaqoji praktikada təhsil sisteminin bütün pillələrində, o cümlədən ali təhsildə təlim çətinlikləri olan, tədris materiallarını kifayət qədər yaxşı mənimsəyə bilməyən, imtahan borcları olan uşaq, yeniyetmə və gənclərə rast

gəlirik. Bunun səbəblərindən bir qismi onların psixosomatik sisteminə yaranmış problemlərlə əlaqəlidir. Təəssüfləndirici olsa da, mütəxəssislər bu halların getdikcə artması qənaətinə gəlirlər. Səbəb kimi, ilk növbədə sosial mühit əsas götürülür.

Məlumdur ki, hazırda dünyada qloballaşma gedir. Onun təsiri ilə insan şəxsiyyətinin sosiallaşması problemi daha da mürəkkəbləşir. Ona görə də, son illərdə, demək olar ki, insan problemləri ilə məşğul olan elmlər sisteminə qloballaşma, onun yaratdığı nəticələr haqqında tədqiqatların aparılmadığı sahə yoxdur. Eləcə də, bu təsirlər tibb elmi tərəfindən, lakin yeni nöqtəyi-nəzərdən, xüsusilə sosial amil baxımından araşdırılır, həlli yolları axtarılır.

R.İ.Əliyev müasir dövrdə qloballaşmanın təsiri ilə cəmiyyətdə yara-

nan problemləri xarakterizə edərək yazır. “Azərbaycan cəmiyyətində hal-hazırda çox rəngarəng psixoloji, politoloji, mənəvi-əxlaqi durum var. Cəmiyyət bəlkə də xaoslu şəkildə axtarış yolundadır. Bir sözlə, hər kəs yeni şəraitdə özünü təsdiqlə, öz imkanlarını reallaşdırmağa cəhd edir. Bir qisim insanlar öz əvvəlki mövqelərini, nüfuz və maddi imkanlarını qorumaq yolları axtarırlar. Belədən rəqabət artır, fikir, mövqe ayrılıqları kəskinləşir” [1, s. 34-35].

Müasir cəmiyyətlərdə insanın çətinlikləri yalnız onun fərdi problemlərindən, yaxud digər səbəblərdən deyil, həmçinin qloballaşma zərurəti ilə üz-üzə qalmasından da yaranır. Bu baxımdan dünyada gedən qloballaşma prosesinin insanın mənəvi aləmində, bütövlükdə həyatında hansı problemləri yaratmasını təsəvvür etmək çətin deyildir. Belə nəticəyə gəlmək olur ki, psixikada yaranan belə gərgin vəziyyətin uzun müddət davam etməsi onun somatik sistemində bir sıra problemlər, pozuntular, xəstəliklər yarada bilər.

E.Q.Udaçina (2), E.A.Başmako-va (3), V.N.Stergin, L.N.Qürbətova (4) və b. tərəfindən təhsil sistemində aparılan tədqiqatlar, müşahidə və eksperimentlər göstərmişdir ki, psixosomatik problemlər yalnız yeniyetmə və gənclərin təlim uğurlarına deyil, onların davranışına, münasibətləri-

nə, özünü reallaşdırmalarına da neqativ təsir göstərir. Nəticədə bu vəziyyətin özü əlavə somatik problemlər yaradır. Bu faktlar nəzərə alınaraq müasir təhsil sistemində somatik problemlərin aradan qaldırılmasına yeni, integrativ yanaşmalar meydana gəlməkdədir.

Son dövrlərə qədər insan sağlamlığının qorunması ilə konkret bir elm məşğul olmamışdır. Əsrlər boyu həmin problem bu və digər elmlərin: təbabət, fiziologiya, gigiyena, etika, pedaqogika və d. tərkibində inkişaf etmişdir. Son yüzilliklərdə isə xalq təbabətində, o cümlədən tibb elimində gənc nəslin sağlamlığının qorunması işi ilə onun profilaktika sahəsi məşğul idi. Profilaktika öz işini bir sıra, məsələn pedaqogika, biologiya, fiziologiya, psixologiya, etika kimi elmlərlə qarşılıqlı əlaqədə qurur.

Bu elmlər içərisində tibbin yeni sahəsi olan valeologiyanın mövzusu profilaktikanın mövzusuna çox yaxındır. Hazırda valeologiya elmi onu özünün predmeti hesab edir. Aktuallığını nəzərə alaraq valeologiyanın mövzusu ilə bir qədər yaxından tanış olaq.

“Valeologiya elmi - (latınca - “salamətlik”, “sağ-salamat”) insanın sağlamlığı haqqında elmi biliklərin birliliyini, vəhdətini, onun səbəblərini, formalaşmasını, sağlamlığın qorunması və möhkəmləndirilməsini özündə ifadə edir. Bu elm insan orqaniz-

minə bütöv halda yaşayır. Göründüyü kimi, belə yaşama psixoprofilaktikanın prinsiplərinə tamamilə uyğundur” [5, s. 1.].

Valeologiya sahəsində aparılan tədqiqatlar göstərir ki, insan orqanizminə birtərəfli yaşamaq, onun orqanlarını, yaxud psixikasını ayrılıqda müayinə, müalicə etmək səmərəli nəticələr vermir. Bu baxımdan valeologiya tibbidə insan orqanizminin sağlamlığının qorunmasına və möhkəmləndirilməsinə kompleks yaşama təklif edən yeni bir integrativ sahədir. Onun integrasiya etdiyi elmlərə: sosiologiya, demoqrafiya, etnoqrafiya, psixologiya, pedaqogika, etika və d. daxildir.

Valeologiyanın obyektı sağlam, yaxud xəstələnmə ərafəsində olan, hələ xəstələnməmiş insandır. Valeologiyanın strukturu formalaşmaqda davam etdiyindən onun predmetini də məhdudlaşdırmaq olmaz. Hazırda onun predmetinə aşağıdakı məsələlər daxil edilir:

- sağlamlığın tibbi-sosial kateqoriyasının müəyyənləşdirilməsi; sağlamlığın formalaşması yollarının müəyyənləşdirilməsi; fərdi sağlamlığın qiymətləndirilməsi metodlarının işlənilməsi; sağlamlığın qorunması və möhkəmləndirilməsi qaydalarının işlənilməsi və s.

Valeologiyanın məqsədi fərdləri və cəmiyyəti insan sağlamlığının qorunması haqqında biliklərlə maaşlandırmaq, təbliğ etmək və tətbiq etməkdir.

Valeologiya elmi insan sağlamlığının profilaktikasının bir sahəsi kimi yaranmışdır. O, xəstəliklərin yaranmasına xəbərdarlıq etmək məhiyyəti daşıyır. Fundamental tibbi - sosial biliklərə əsaslanan valeologiya elmi bir çox sahələri əhatə edir. Belə sahələrdən biri də psixi xəstəliklərin profilaktikası ilə bağlıdır. Valeologiya və psixoprofilaktikanın maraqları da məhz bu sahədə üst-üstə düşür. Beləliklə, valeologiya və psixoprofilaktikanın vəzifələri aşağıdakı sahələrdə bir-birini tamamlayır:

- sağlamlığın biososial və biopsixoloji şərtlərinin müəyyənləşdirilməsində;
- psixi və fiziki sağlamlığın qorunmasında;
- sağlamlığın qorunması üzrə profilaktik işlərin aparılmasında;
- fərdin sağlam həyat tərzini haqqındakı biliklərinin ümumiləşdirilməsində və tətbiqində;
- fərdin konstitusional, fizioqnomik, davranış xüsusiyyətləri əsasında onunla profilaktik işin aparılmasında;
- valeoloji təhsilin nəzəriyyə və metodlarının işlənilib hazırlanmasında” [6, s.119].

Profilaktikanın valeologiya ilə qarşılıqlı əlaqəsində bir sıra biliklər sahəsi: tibb, biologiya, psixologiya, fiziologiya, genetika, sosiologiya, kulturologiya, politologiya və d. sahələrin integrasiyası yaranır. Bu integrasiyanın məzmununu öyrənmək, ümumiləşdirmək, uyğunlaşdırmaq və tətbiq etmək hazırda aktual problemlərdən biridir. Onun tətbiqi hər iki elm sahəsindən seçilmiş müvafiq metodlarla həyata keçirilir, lakin bizi burada maraqlandıran problem gənc nəslin sağlamlığının qorunması məqsədilə ali təhsil sistemində tibbi biliklərin tədrisində bu məsələlərin uğurlu həlli ilə bağlıdır. Bunun üçün, ilk növbədə gənclərin sağlamlığına neqativ təsir göstərən amilləri müəyyənləşdirmək və onların profilaktikası yollarını ayırd etmək lazım gəlir. Bunun üçün müasir gənclərdə təsadüf edilən psixosomatik problemlərlə tanış olaq.

E.Q.Udaçına bildirir ki, hazırda psixosomatik xəstəliklərin bir sıra modelləri yaradılmışdır. Müəyyən olunub ki, ümumilikdə psixosomatik sahədə yaranan xəstəliklərin etiologiyası və inkişafında psixoloji problemlər başlıca rol oynayır. Psixosomatik pozuntuların əsas növü, məsələn, əsəb-damar sisteminin patologiyası, bronxial asma, mədə yarası, neyrodermit və s. hesab edilir. Bu sahələrdəki xroniki xəstəliklər za-

manı şəxsiyyətin strukturunda dəyişmələr əmələ gəlir.

Hələ XX əsrin əvvəllərində R.A.Luriya tərəfindən bu kimi xəstəliklərin daxili mənzərəsi verilmişdir. Somatik xəstəliklərin yaranması müddətində onun insan psixikasına təsirinin öyrənilməsi hazırda da aktual problem olaraq qalır. Həmin məsələlərə “psixosomatik fenomenlərin psixosomatik simptomları” kimi yanaşılır. Bunun üçün insan bədəninin psixoloji xüsusiyyətləri də öyrənilir [2, s. 15].

L.N.Vinokurovun rəhbərliyi və redaktəsi ilə Yaroslav Dövlər Universitetində 2006-cı ildə hazırlanmış tədris proqramında da göstərilən aspektlərə üstünlük verilmişdir. Həmin proqramda stress, posttravmatik stress, psixoloji travma, travmatik situasiya, posttravmatik stresslərdən yaranmış pozuntular (PSYP), onların növləri geniş şəkildə əks olunur. PSYP əsas əlaməti, baş verdiyi əsas hadisələr, zəhlətökən simptomları, fərdin təhlükəsizliyi üçün təhlükə yaranan, qorxu hissi əmələ gətirən situasiyalar, oyanıqlığı artıran simptomlar, ağır emosional vəziyyət və s. mövzulara da burada geniş yer verilir [7, s. 5-9].

D.Q.Sokolov bu əlamətlərdən biri, hazırda təhsil sistemində geniş yayılmış stress vəziyyətinin aradan qaldırılması məqsədilə özünün bir

sıra “anti-stress” tezislərini irəli sürür [8, s. 6-17].

Birinci. Bu müəssisələrin ənənəvi, yaxud yeni dəyərlərlə idarə edilməsindən asılı olmayaraq təhsil sisteminin müxtəlif sahələrində məşğələ, ev tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi, müsabiqə, dərslərə və imtahanlara hazırlıq işləri fərdlərin heç də hər birində xroniki stress vəziyyəti yaratmır. Stressin yaranmasına yalnız təhsil mühiti deyil, həm də fiziki, bioloji: maqnit qasırğası, atmosfer təzyiqinin enməsi, qızlarda menstruativ dəyişmələr, sağlamlıqla bağlı problemlər və s. səbəb ola bilər.

İkinci. Stress amilinin fasiləzsiz təsiri yalnız təlim fəaliyyətinin səmərəliliyini azaltmır, həm də pedaqoqların professional hazırlığına neqativ təsir göstərir. Nəticədə onlarda həyat şəraitinin və iş keyfiyyətinin aşağı enməsi dəyərsizlik hissi yaradır, özünü pis hiss edir, sağlamlığı pozulur. Bu da öz növbəsində təhsilin keyfiyyətini aşağı salır.

Üçüncü. Davamlı olaraq simpatik, yaxud adreno-kortikal sistemdə qıcıqlanma, oyanıqlıq yaradan xroniki stress mədə, onikibarmaq bağırsaq yarası, kolit əmələ gətirir. Arteriya zədələnməsi, hipertoniya, ürəyin işemik xəstəlikləri baş qaldırır. Bundan əlavə, stress bilavasitə immun sistemi zəiflədərək bədənə infeksiya xəstəliklərində mübarizə apar-

maq, alleqgiyaya, şiş xəstəliklərinə qarşı davamlı olmaq qabiliyyətini aşağı salır.

Dördüncü. İnsanın stress yaranan situasiyaya qarşı əsəbi, hikkəli, düşmən münasibəti ümumilikdə fərdiyyətində kin yaradır, özünü ələ ala bilmir, insanlarla münasibəti pisləşir. Bu, ürəyin işemik xəstəliklərinin yaranmasına, eləcə də ölüm hallarının artmasına səbəb olur.

Beşinci. Stress sağlamlığa köklü şəkildə təsir göstərərək müsbət əhval-rihiyyəni yaxşılaşdıran faktorların sayını azalda, əvəzində mənfi faktorların sayını artırır.

Altıncı. Şəxsi xarakteristikalarına görə stressə davamlı insanlara bunlar şamil edilir: şəxsi məqsədlərə bağlı olan, situasiyaya nəzarət edə bilən və ona qarşı durmaq qabiliyyəti olanlar.

Yeddinci. Sağlamlıq üçün zərərli olan fizioloji reaksiya o halda yaranır ki, insan stress situasiyasına qarşı fəal şəkildə durmaq, bu situasiyaya münasibətini dəyişmək əvəzində onun nəticələrindən təsirlənir və həyəcanlanır.

Psixosomatik sistemin qorunması ilə bağlı aparılan müasir tədqiqatlarda başlıca diqqət yetirilən problemlərdən biri tələbə gənclərdə özünüqıymətləndirmənin nizamlanmasıdır. Bu istiqamətdə tibbi psixologiyada, valeologiyada geniş tədqiqatlar aparılır.

A.V.Zaxarov və V.A.Sısenkonun araşdırmaları bu sahədə maraqlı nəticələr ortaya qoymuşdur. Tədris yükünü çətin yerinə yetirən tələbələrə aparılmış tədqiqatlarda əldə edilən bu nəticələrə görə, sınanılanların böyük əksəriyyətində (63,3%) özünüqiymətləndirmənin səviyyəsi normaldır. Tələbələrin 1/5-də göstəricilər aşağı (20%), 10 nəfərdə isə yüksəkdir (16,7%). Məsələ bundadır ki, özünüqiymətləndirmənin aşağı olduğu tələbələrin xarakterində bir sıra spesifik əlamətlərin üstün olduğu aşkar edilmişdir.

Özünüqiymətləndirmənin aşağı olduğu tələbələrin xarakterində üstünlük təşkil edən əlamətlər [9, s. 32]

Cədvəl 1.

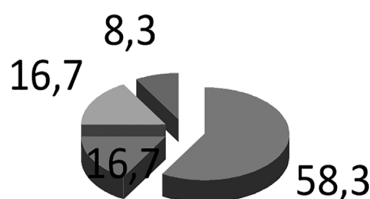
Keyfiyyətlərin ardıcılığı	Xarakter əlamətlər	Keyfiyyətlərin ardıcılığı	Xarakter əlamətləri
1	doğrucul	13	ehtiyatlı
2	həyatsevər	14	dəqiq
3	qürürlü	15	prinsipial
4	şən	16	qətiyyətli
5	cəlbədic	17	qayğısız
6	təmkinli	18	pedantik
7	üzüylə	19	təkidli
8	xeyirxah	20	güzəştə gedən
9	səmimi	21	mühakiməli
10	zərif	22	dözümlü
11	xəyalpərəst	23	səliqəli
12	düşüncəli	24	əməksevər

Keyfiyyətlərin ardıcılığı Xarakter əlamətlər Keyfiyyətlərin ardıcılığı Xarakter əlamətləri 1 doğrucul 13 ehtiyatlı 2 həyatsevər 14 dəqiq 3 qürürlü 15 prinsipial 4 şən 16 qətiyyətli 5 cəlbədic 17 qayğısız 6 təmkinli 18 pedantik 7 üzüylə 19 təkidli 8 xeyirxah 20 güzəştə gedən 9 səmimi 21 mühakiməli 10 zərif

22 dözümlü 11 xəyalpərəst 23 səliqəli 12 düşüncəli 24 əməksevər

Tədqiqat nəticəsində təlimdə yerinə yetirməyən və özünüqiymətləndirməsi aşağı olan tələbələrdə özünəməxsus şəxsiyyət keyfiyyətləri də aşkar edilmişdir.

58,3% – problemdən qaçmaq, çəkingənlik;
16,7% – konfrontasiya;
16,7% – münasibətlərdə məsafə saxlamaq;
8,3% – özünənəzarət.

Şəkil 1. Təlimdə yerinə yetirməyən tələbələr üçün səciyyəvi olan şəxsiyyət keyfiyyətləri

Stress amilini şəxsiyyətin sosiallaşmasındakı ləngimələr, çətinliklər fəallaşdırır. Belə aydın olur ki, məsələn, tələblərlərin özünüqiymətləndirməsini aşağı salan təlim uğursuzluqları və onun yaratdığı stress vəziyyəti gələcəkdə psixosomatik xəstəliklərin əsas faktorlarından biri kimi çıxış edə bilər.

Bir sıra xüsusiyyətlər vardır ki, tələbələrdə onların inkişafı təlim uğurlarına mənfi təsir göstərir. Məhz

bu amil valeologiyasının, profilaktikanın inkişafında onun sosial elmlərlə integrasiyasını aktuallaşdırır. Burada məqsəd tələbələrdə sağlam həyat tərzini ilə bağlı maarifləndirmə, müayinə, müalicə, psixoterapiya, psixokorreksiya və konsultasiya işlərini həyata keçirməkdir. Göstərilən işlər yalnız tibb mütəxəssisləri tərəfindən deyil, bütövlükdə pedaqog-psixoloqlar tərəfindən aparılmalıdır.

Bir məsələni də xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, şəxsiyyətin hələ məktəbəqədər yaşdan formalaşması əsas götürülərək tibbidə sağlam həyat tərzinin inkişafı sahəsində aparılan profilaktik işlərin mümkün qədər aşağı yaşlardan, yəni kiçik məktəbli yaşından başlanması üçün yeni təkliflər irəli sürülür. Belə hesab olunur ki, insan sağlam doğulsa belə, hər bir yaş dövründə onun qorunmasına ciddi ehtiyac vardır. Aydın ki, uşaq özünü dərk edənə və özünə xidmət göstərməyi bacarana qədər onun sağlamlığının qorunmasına valideynlər (yaxud onları əvəz edənlər) cavabdehlik daşıyırlar. İnsan bu imkanlara məktəb illərindən başlayaraq şüurlu şəkildə yiyələnir. Beləliklə də, valideynlərin mədəniyyətindən, ailə tərbiyəsindən, təhsil aldığı məktəbin sosial mühitindən asılı olaraq hər bir insan şüurlu şəkildə sağlam həyat tərzinin qaydalarını mənimsəyir və onlara əməl edir.

Göstərilən amillər nəzərə alınaraq müasir təhsildə sosiallaşma problemi prioritet sayılır. Ona görə də ali təhsil sahəsində aparılan tədqiqatlarda tələbələrin sosiallaşması, onun sosial-pedaqoji-psixoloji problemləri, bunun üçün lazım olan pedaqoji şəraitin yaradılması şərtləri əhatəli şəkildə öyrənilir. Məsələn, V.N.Stergin və L.N.Qürbətovanın apardıqları tədqiqatlarda tələbələrin özünü sosial baxımdan hiss etməsinin xarakteri və sosial təhlükəsizlik hissləri arasında əlaqə olduğu aydınlaşır [4].

Xüsusilə, demoqrafik təsirlərlə üzləşmiş, sosial müdafiəyə, mənəvi dəstəyə, diqqətə və qayğıya ehtiyacı olan tələbələrin sosiallaşması müasir təhsildə diqqət çəkən məsələ kimi vurğulanır. Problemə demoqrafik amillərlə bağlı yanaşan tədqiqatçılar da kifayət qədərdir. Onlar demoqrafik amillərin təsirlərinin aradan qaldırılması üçün aparılan pedaqoji işin yollarını araşdırır, yeni təhsil texnologiyalarının tətbiqi yolu ilə tələbələrin sağlamlığı probleminin həlli üçün metodikalar təklif edirlər. Bu baxımdan H.Ə.Əlizadə tərbiyənin demoqrafik problemlərin neqativ təsirlərini aradan qaldırılması üçün əlverişli yollar göstərir [9].

Bir sıra tədqiqatçılar isə təhsil subyektlərində psixoloji mədəniyyətin artırılmasını, özünümüdafiə yollarının təşkilini məqbul sayırlar.

Həmin istiqamətdə L.Ş.Əmrahlı psixoprofilaktik işlərin təşkilini, [6], L.V.Mürsəlbəyova idrak fəallığı şəraitində tələbələrin psixofizoloji səviyyədə təzahür edən emosional stress vəziyyətinin korreksiyasını [12], E.A.Başmakova təhsil prosesində sağlamlaşdırıcı pedaqogikanın reallaşdırılmasını [3], M.V.Borisova pedaqoqlarda emosional üzüntünün aradan qaldırılmasını [11], S.V.Vekovişina və V.M.Kuliniçenko gənc nəslə ümumilikdə bioetik mədəniyyətin formalaşdırılmasını [12], S.Sineok bədənə neqativ enerjilərin təmizlənməsini [13] səmərəli yol kimi təklif edirlər.

Göründüyü kimi, tədqiqatçılar gənc nəslin həyatını yaxşılaşdırmaq üçün yeni yollar axtarmaqdadırlar. Bu axtarışlar nəticəsində çoxsaylı tibbi-psixoloji müdafiə formaları, metodları yaradılır. İnsanlarda sağlam həyat tərzinin formalaşdırılması uşaq, yetişmə və gənclərlə aparılan profilaktik işin əsas tərkib hissəsidir. Bununla bağlı olaraq onlarda alkoholullu içkilər, siqaret və narkotiklərə, vaxtsız cinsi əlaqələrə qarşı özünümüdafiə sisteminin yaradılmasına xüsusi əhəmiyyət verilir. Ona görə də sağlam həyat tərzinin formalaşdırılması sahəsində aparılan işlər çoxsaylı sahələri əhatə edir.

Hazırda psixosomatik sistemin qorunması istiqamətində aparılan işlərə bilavasitə sağlam həyat tərzinə aid edilən məsələlər daxildir. Bu məsələlərə ümumilikdə: gün rejiminə düzgün əməl etmək, ətraf aləmin ekoloji təmizliyi, sosial mühitin neqativ təsirlərindən özünümüdafiə, informasiya ilə hədsiz yüklənməmək, fəaliyyətin hansısa sahəsinin, xüsusilə yaradıcı fəaliyyətin məhdudlaşdırılması nəticəsində yaranan mənəvi-psixoloji təsirlərdən müdafiə, siqaret çəkməmək, alkohol qəbul etməmək və s. daxildir.

Hər bir kəsə aydındır ki, insanların sağlamlığının qorunması üçün istər dövlət qurumları, istərsə də tədqiqatçılar tərəfindən görülən işlərlə heç də fərdlərin problemlərini bütövlükdə həll etmək mümkün deyildir. Ona görə də, fikrimizcə: “hər kim yüz il yaşaması, günah onun özündədir” deyiminə inanaraq öz sağlamlığınızın qayğısına qalmaq daha səmərəli nəticələr verir, çünki, hər kəs nə istədiyini və buna necə nail olmaq lazım gəldiyini başqalarından daha yaxşı bilir. Bundan ötrü həm tibb, həm psixologiya, həm də digər müvafiq elmlərdə kifayət qədər vasitələr, yollar işlənmişdir. Bizə isə onlarla tanış olmaq, seçmək və istifadə etmək qalır.

Ədəbiyyat:

1. Əliyev R.İ. Etnopsixologiya: qloballaşma və millilik. Bakı: Nurlan, 2007, 180 s.
2. Удачина Е.Г. Учебно-методический комплекс по дисциплине «Клиническая психология». М: ИП, 2009, 37 с.
3. Башмакова Е.А. Реализация здоровьесберегающей педагогики в образовательном процессе //Среднее профессиональное образование, 2007, № 3, с.45-49.
4. Стергин В.Н., Курбатова Л.Н. Социальная безопасность как характеристика социального самочувствия студентов //Социология образования, 2010, № 6, с. 55-67
5. Наука валеология // www.psychology.com
6. Əmrahlı L.Ş. Psixoprofilaktika. Bakı: Mütərcim, 2010, 210 s. Əlizadə Н.Ə.
7. Винокуров Л.Н. Клинические аспекты психолого-педагогических проблем школьной практики. Кострома: ЯГУ, 2006, 54 с.
8. Сороков Д.Г. Стресс, “анти-стресс» и образовательный процесс. М.: МГППУ, 2007, 26 с.
9. Əlizadə.Ə.Н.Тərbiyənin demoqrafik problemləri. Bakı: Maarif, 1993, 232 с.
10. Mürsəlbəyova L.V. Emosional stress şəraitində tələbələrin idrak fəallığının psixofiziloloji xüsusiyyətləri: psixol. elm. nam. avtioref. Bakı: 2008, 18 s.
11. Борисова М.В. Психологические детерминации феномена эмоционального выгорания у педагогов // Вопросы психологии, 2006, № 6, с. 96-104.
12. Вековшинина С.В., Кулиниченко В.М. Биоэтика начала и основания. Киев: Сфера, 2002, 151с,
13. Синеек С. Спираль защиты и здоровья., М.: Глобус, 2002, 271 с.
14. Новые технологии здоровья // www.psychology.com

**Психосоматические проблемы у студентов и
интегративное отношение к профилактике
Аннотация**

В статье медицинские знания изучающиеся в высшем образовании рассматриваются в интеграции с психологией, педагогикой, социологией и др. предметами. Подчеркивается, что медицинская дисциплина, которая занимается психическими расстройствами и психическими аспектами соматических расстройств, болезней интегрирует под именем - валеология. Сюда относятся, в частности, следующие темы: психопрофилактика, реабилитация, здравоохранение, оценка и др.

В своем подходе к проблемам здоровья и болезни автор ориентируется на биопсихосоциальную модель. Осуществляемый в ее рамках синтез достижений науки о поведении и биомедицинских наук призван помочь успешному решению проблемы здоровья студентов и использованию этих достижений в профилактике, интервенции и реабилитации.

Вместе с тем, объясняется, что любое из направлений психомедицинской работы, предусмотренных обязанностями педагога-психолога, предполагает знание всех уровней психопрофилактики, диагностику индивидуальных психических особенностей, различные методы психокоррекции, психологическое консультирование.

Students' psychosomatic problems and integrative approach to prophylaxis

Annotation

In the article the medicine knowledge is educated in integration with the psychology, pedagogy, sociology and with other subjects. Here is underlines that, medicine discipline which deals with mental disorders and mental aspects of somatic disorders integrates by the name – valueology. Here is included such subjects as psychoprophylaxis, rehabilitation, health, evaluation and so on. In her approach to the problem of health and disease the author concentrates to biopsychosocial model. The carried out synthesis of behavior and biomedical science has a mission of successful solution of health problems of students and use of these methods in prophylaxis, intervention and rehabilitation.

Also, in the article is explained that each direction of psychological health work requires from educational psychologist the knowledge of all degrees of psychoprophylaxis, diagnosis of individual mental features, different methods of psychocorrection and psychological consultations.

Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun Sumqayıt filialının Riyaziyyat və humanitar fənlər fakültəsinin Elmi şursında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol№04)

Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 06 iyun 2011-ci ildə daxil olmuşdur

This image shows a full page of white paper with horizontal blue ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page, providing a template for handwriting practice or general writing. There are no margins, text, or other markings on the page.

REDAKSIYA HEYƏTİ

Baş redaktor:

Əliyev B.H. (AMEA-nın müxbir üzvü, psixol. üzrə e.d., prof.)

Baş redaktorun müavinləri:

Bayramov Ə.S. (psixol. üzrə e. d., əməkdar elm xadimi, prof),

Seyidov S.İ. (psixol. üzrə e.d., prof.)

Əlizadə H.Ə. (ped. üzrə e.d., prof.), Əliyeva K.R. (psixol. üzrə e.d., prof.),
Əliyev R.İ. (psixol. üzrə e.d., prof.), Baxşəliyev Ə.T. (psixol. üzrə e.d., prof.),
Qurbanova G.K. (psixol. üzrə e.d., prof.), Xudiyakov A.İ. (psixol.e.d., prof.,
Rusiya), Qədirova R.H. (psixol. üzrə e.d., prof.),
İbrahimbəyova R.F. (psixol. üzrə fəls. d., dos.),
Cabbarov R.V. (psixol. üzrə fəls. d.),
Mustafayev M.H. (psixol. üzrə fəls. d., məsul katib).

Redaksiyanın ünvanı: AZ 1069, Bakı şəhəri, Z.Bünyadov 38, II mərtəbə.

Telefon: 4390112, 5629961

Lisensiya: AV№022487. Qeydiyyat nömrəsi V 287, 19 aprel 1999-cu il.

Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyi

web sayt: www.psixologiya.net

Çapa verilmişdir: 05.05.2011.

Fiziki çap vərəqi: 12,0. Tiraj: 300. Sifariş 85.

Qiyməti müqavilə ilə.

“Təhsil” nəşriyyatının mətbəəsində çap edilmişdir.

© “Təhsil”, 2011